

НАШРИЁТИМИЗ ХАЗИНАСИДАН

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Меҳробдан чаён

Роман

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(50)6
Қ53

Қодирий, Абдулла.

Меҳробдан чаён: роман / А. Қодирий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 328 б.

Адабиёт – характерлар, образлар хазинасидир. Абдулла Қодирий ўзбек адабиёти образлар дунёсини характерлар галереяси билан бойитди. Адибнинг “Меҳробдан чаён” романидаги характерларнинг ҳар бири ўз кифоаси, ўз тақдири, ўз тирикчилиги, ўз маишати билан билишга арзигulik сиймолардир.

Абдулла Қодирий китобхон учун сеҳргар санъаткор, адиблар учун ижодий мезон муаллифидир.

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(50)6

ISBN 978-9943-03-693-2

**© Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт- матбаа ижодий уйи,
2016**

РЎМОННИНГ МАВЗУИ ТЎҒРИСИДА

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда хунарманд – косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучилар тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзудир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолғани ҳам хабосат¹ пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сиғдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб – манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф – камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч – уламо алайҳига чиқиши. Меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмиши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиий – шаръийдир. Чунки шундан ортиғи сохта бўлиши устига китобнинг қадрини ҳам тушурад эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнўғрафий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизикчилиғи, танқидчилиғи, ўз-

¹ Х а б о с а т – нопоклик.

бек хотин-қизлари орасидағи истеъдод, шоиралар, аз-киячилик ва бошқа яна кўб нуқталарни қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

*Абдулла Қодирий (Жулқунбой)
Тошканд, 1928 йил, 5 февраль*

– Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг – Раъноси.

(Мирзо)

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин
Не бахт Раъно харидоринг талаб аҳлининг – Мирзоси.

(Раъно)

РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ махдум бу кун одатдан ташқари ешилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишка буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирғина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасиға тушиб, уларнинг лой ўюниға иштирок этар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупрокқа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ махдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолига тушди:

– Балли, Раъно, ана жиннилик! – деди махдум, – атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлик қўларини орқасиға яширди.

– Уят эмасми, юв қўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб арикқа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан «Раънонинг ақли тушсин» деб кулиб қўйди. Солиҳ махдум хануз Раънодан койиб келар эди:

– Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳуснихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ махдум гўштни Нигор ойимнинг ёнига қўюб ўзи зина билан айвонга чиқди.

Махдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг кўнглига келган масала эрининг чиқим важига фавқулудда ешилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасига шунингдек бир неча чораклаб гўштар кўб келар эди, фақат эри томонидан эмас. Солиҳ махдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигирма пайса¹ этдан нарига ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ «озодлик» келиб қолса ёки «панжшанбалик» куткандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлиқ ҳақини эрига бералмади:

– Гўштни кўброқ олибсизми... Анвар буюрғанмиди? – деб сўради.

– Йўқ, – деди махдум салласини қозикқа ила-ила, – бир манти қилайлик, – дедим, – манти еганимизга кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олди-да, Нигор ойимнинг ёнига ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўллари суюб ўпди.

Солиҳ махдум ешиниб келиб она-боланинг устида тўхтади.

– Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, – деди махдум насихатомуз, – шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ, уй эгаси бўлишга яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасига қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

– Раънони эгасига топширмағунингизча, – деди Нигор ойим, – қуюлмайдиранга ўхшайдир.

¹ П а й с а – тахминан 50 грамм.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағрига тиқиб олди. Солиҳ махдум кулимсиган кўйи даҳлизга юруб борди ва оёғини кафшига узатди.

– Тур, ётма, Раъно! – деди даҳлиздан, – гўшти онангга тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасиға ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлиқ онглашилмас, балки шодлиқ маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўткан икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очиқ белгилар эди. Нигор ойим «Раънони эгасига топширмағунингизча...» деб гарчи бир мунча кўполроқ таъбир билан бўлса ҳам «Раънонинг эгаси» борлиғини сўзлар, Раъно эрса «эгаси»нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олғани учун жоду кўзида ризосизлиқ эмас сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг – «Анвар аканг ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!» жумласи Раънога яна очиқ, яна равшан таъминот берар эди...

АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ махдум 1230–1290 хижрий йилларда «Хўқанди фирдавсмонанд»да яшаган бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоҳи¹ билан айтканда «мактабдор домла»дир. Солиҳ махдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон² ва Умархон³ даврларида муфтилик, қозилиқ мансаб-

¹ И с т и л о ҳ – атама.

² Олимхон Норбўтабий ўғли (1775 – 1811) 1798 – 1811 йилларда Кўкон хони бўлган.

³ Умархон (1785 – 1822) Олимхоннинг укаси. 1811 – 1822 йилларда Кўкон хони бўлган.

ларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Муҳаммадали)хон¹ мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси махдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафлик ва мухтарам» мавқени ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг махдумгача етиб келалмай, Мадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса кўйидағичадир:

Туркистон хонлиғи тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат кўядир. Каниз ёш бўлганлиғи ва балоғатка етмаганлиғи учун уни никоҳига ололмай вақт кутаду. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қиладир, махтка ўғли Мадаминжон минадир. Орадан бир неча йиллар ўтиб бояғи каниз қиз балоғатка эришадир ва бир хуснига ўн хусн кўшулиб отанинг боласи бўлган Мадалихонни ҳам ўзига ошиқ қиладир. Ўз саройида ўскан бу кизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгида юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қарағанда Мадалихон шу кизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусига кўндаланг келадирлар:

«Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаган бўлсалар ҳам ва лекин балоғатка эришкач оларман деб ният қилганлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шариат рухсат бермайдир!» дейдилар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишга мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига қарши борган уламони секин-секин «илмий» ишлардан олиб улар ўрнига янгиларини қўя бошлайдир. Ўз орзусига замин ҳозирлағач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламоға шу тўғрида фатво сўраб мурожа-

¹ Мадалихон (Муҳаммадалихон) Умархон ўғли (1806 – 1842) 1822 – 1842 йилларда Қўқон хони бўлган.

ат қиладир. Табиий, яқиндағина оғзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлган Мадалихонға хиёнат қилмайдирлар-да:

«Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир¹. Отангиз марҳум – никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўминин мазкурани худ нафсларига² ақди шаръий³ қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссаवоб» деб фатвономани «бинни муфти марҳум», «бинни мударрис марҳум», «бинни Хўқандий марҳум» – мухри баҳайбатлари билан қалашдириб берадирлар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадиға етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири – амир Баҳодир – (Ботур)⁴ хонға етиб ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга ғойибона ошиқ бўлган эди. Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам канизни қўлга киргиши фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон қулоғиға бу хабари жонсўз етиб думоғидан дуд чиқади ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва ало-ҳозалқиёс пешволарини ўз хузурига чорлаб, дарғазаб воқеани сўзлайдир ва улардан дарҳол бир «фатвойи баҳайбат»-ни талаб қилганида уламоий киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-эшитмас фатво ёзадирларким:

«Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вази фаи шаръийси шулдурким, исломда устивор турғай,

¹ Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир – ҳурматга лойиқ дин алломаларининг назарича, асосий эътибор шарият қонунарига қаратилиши керак.

² Худ нафсига – ўз нафсига.

³ Ақди шаръий – шаръий никоҳ.

⁴ Амир Баҳодир (Ботур) – Насруллохон (1826 – 1860 йилларда хонлик қилган) назарига айтилувчи лақаб.

аҳкоми исломни¹ камокон² ижро қилғай. Ҳар бир амириким аркони исломдан³ заррача юз ўгурса ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас шарирдир⁴. Наузанбиллаҳким, Фарғона ва Туркистон мамлакатининг алҳол⁵ амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг⁶ манкуҳаси⁷, яъни волидаи айни ва ризоъисини⁸ ўз ақдиға олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб⁹ ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-эҳтиром¹⁰ муттафақун¹¹ алайҳи кофирдир. Казолика¹² ўшандоғ муртаднинг қатли аввало дигар¹³ ислом амирларига ва баъд аз¹⁴ барча мўминларга фарзи аиндир!»

Дарвоқе «холисона» бу фатвога амир Баҳодирхон «бетарафона» қиймат бериб, «дин йўлида холис бир жиҳоди акбар»¹⁵ деб жамиъи кўшунлари билан Фарғона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу «холисона» жиҳоди Туркистон хонлиғи томонидан қандай муқоваматларга¹⁶ учради ва икки тарафдан қанча бош-

¹ Аҳкоми ислом – ислом ҳукмлари, қонунлари.

² Камокон – бекаму кўст.

³ Аркони ислом – ислом рукнлари, асослари.

⁴ Шарир – ёмонлик қилувчи, зараркунанда.

⁵ Алҳол – ҳозирги, бугунги.

⁶ Волид – ота.

⁷ Манкуҳа – никоҳли хотин.

⁸ Волидаи айни ва ризоъи – ўз ва эмизган онасини олибдир... (муал.).

⁹ Ба чаҳори мазҳаб – суннийлик йўналишидаги шарийатнинг ҳанафия, маликия, шофиъия, ханбалия мазҳаблари.

¹⁰ Зул-эҳтиром – эҳтиром эгаси.

¹¹ Муттафақун – келишилган.

¹² Казолика – шунинг учун.

¹³ Дигар – бошқа, ўзга.

¹⁴ Баъд аз – кейин, сўнг.

¹⁵ Жиҳоди акбар – улуғ юриш, уриш.

¹⁶ Муқовамат – қаршилик.

лар кесилди, албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқ-дир. Фақат бу можародан бизга кераклик нукта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодирхон томонидан қатл қилинди. Мадалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар¹ ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фарғона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат² билан канизни олиб Бухорога қайтди.

Мақсадга келсак Мадалихонга фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Баҳодир томонидан ҳад урулган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ маҳдумнинг отаси эди. Ҳад урулгандан сўнг қўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунги имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтига ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд³ бўлиб қолдилар.

МАҲДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИҒИ

Солиҳ маҳдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ оғаси Марғилонга имом бўлиб оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ маҳдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наима исмлиқ синглиси билан Қўқонда қолди. Бирар жойдан келим бўлмаганликдан бу оила кўб тангликка тушиб охирда Солиҳ маҳдум таҳсилни тарк этишка, қорин тўйдирарлик бир касб излашка мажбур бўлди.

¹ Ҳ а д у р м о қ – ҳуқуқсизлантирмақ.

² Ф а т ҳ у н у с р а т – ғалаба.

³ М а р д у д б ў л м о қ – хайдалмоқ, қувилмоқ.

Албатта, Солих махдум оғирроқ касбни ухда қилолмас, имоматка бўлса соқоли чикмағанлиқдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруғ ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йиғди ва енг шимариб мактабдорлиққа бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нариға ўтмай, «панжшан-балик» аранг ит азоби рўзғорға етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбалари бўлмағани учун ҳар ҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

Ўғул йигирмага, қиз ўн бешка етдими – оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш махдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё «дард устига чипқон» эди: махдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наима тўғрисида ташвиш йўқ, хусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгиш тўқ, бек бўлмаса – бекзода, мударрис бўлмаса – мукаррир¹.

Аммо махдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш, тутиш маълум, отасидан қолғани фақат ички-ташки хавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида махдумнинг «бошини икки» қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амримаҳол. Шунга кўзда тутиб Моҳлар ойим махдумнинг уйланишига мазкура Наимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши куда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўғуллик хавлини учратиш ва бунинг устига «наслу насабда текислик», олинадирған келиннинг силлиқина бўлиши – ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наиманинг умри сарғайиб ўтди. Юрт эмасми, деган-

¹ М у к а р р и р – ассистент.

дек юртчиликда юрак оғриғига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо¹ мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўғли бор эди ва уйида чакич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният² қабул этди. Чунки «ўхшатмай учратмас» дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наимани ёқтириб Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам «қизи жажжигина экан» деб келди. Куявлар кўрулиб улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувини қиладир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

«Ҳай этти, хуй этти, икки коски тўй этти» деганларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наиманоним уёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб Солиҳ махдум хотинлик бўлди.

Солиҳ махдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланган, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ махдум ўттуз ёшларга борғанда мактабдорлиғи ҳам яхшиғина шуҳрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Меҳмонхона торлиқ қилганликдан мактаб учун махсус бино ёпадир, имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айирадир. Махдум ёлғиз шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишка соладир, яъни унинг саводини тузатиб «отин биби» қиладир. Икки-уч гузарнинг қизла-

¹ М у т а в а ф ф о – вафот этган.

² М а ъ а л м а м н у н и я т – мамнуният билан.

ри Нигорхонимнинг сабоғиға йиғиладирлар. Қисқаси, махдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзғорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида «устоз мулла Солиҳ махдум» бўлиб таниладир. Масалан, ўзида савод чиқарган косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўғимларға устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, махдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

МАХДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

Юқоридан ўқуғучиға бир даража онглашилган бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери махдумнинг келими шаҳар ёки кишлоқ сўраб турган бир бекча бўлмаса-да, ундан куйирок, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарсгўлик қилиб, вақфни ўз қабзиға¹ олган бир мударриснинг тушимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишиға қарамасдан унинг табиатида ҳарчанд тиришилса ҳам махтаб бўлмайдирган хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаган ҳолат, тамагирлик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чоғида отаси ўлиб, қаттиғчиликда ўсди, унинг баъзи ярашмаган ҳаракатлари балки ўша қаттиғчиликнинг руҳка сингиб қолган ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда, бизнинг мундаги вазиғамиз махдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни ортдирмай ва камитмай ўқуғучиға бутун тақдим эта билишдир.

¹ Қ а б з – тутам, чангал; кўл ости.

Ойни этак билан яшириб бўлмайдир. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари албатта бор эди. Махдум топиб-тутмаган йилларда бу ишни йўқликдан қиладир, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиатида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштоннинг аксар етти-саккиз жойидан ямоғи бўладир. Етти қишдан бери гуппи – чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийдир, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо нигор ойимнинг зўри билан тоғораға тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги ғусли¹, етти йиллик туси, турлик-турлик ямоғи билан саккизинчи қиш махдум поччасиға содикона хизмат қилиш учун бўғжома ичида ўзига куч йиғиб ётадир. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопониға «молтопар» деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилган кун махдумга сездирмай «молтопар савдодан қайтибти... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йиллингми, Мамарайим!» деб кулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричға келган айбаки² маҳси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилган икки чорак вазнлик кафш, ёши маҳалла кишиларининг кўбларига маълум бўлмаган, ҳарчанд эҳтиёт қилинса ҳам неча жойидан попилтириғи осилган оқ-бўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийиладирган банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлганда ичидан киядирган адрас гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни «зарурат» деб

¹ Ғ у с л – ювиниш.

² А й б а к и – мол терисидан ишланган сифати паст чарм.

атаған бұлсалар ҳам, адрас гупшига ҳали ном қўйғунча йўқлар, чунки бунинг дунёға келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлғандир.

Кези келганда махдумнинг ёзлик кийимларини ҳам бир сидра айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтак, оқ бўздан жихак ёқалиқ кенг қўйлак (чунки тор бўлса йиртиладир) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишка енгилча сағри¹ кафш, ammo салла кишин-ёзин битта.

ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум оиласини ҳам кийим-кечак важдан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдагина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинг анчагина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, агар Нигор ойимнинг бир ойсиз кир ювганини кўриб қолса – «кийимни тоғорада чурутасан!» деб ғовға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлиқ ошлари албатта мундан мустасно), кўб овқатлари убра, туппа, мастава, қўғурма шўрба бўлар эди.

Нигор ойимнинг қозони йўқча, елча гўштни фақат палов шарофати билангина кўрар эди. Лекин махдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшиғина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлаги. Бу тўғрида хотини харчанд рад қилса ҳам қоплаб шалғам, йигирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас – «шалғам – Биби Фотимаи Зухранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари» деб баҳоси арзон ва лекин хосияти кўб бўлган бу маблағлар² билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бир-икки мартаба қовоқ

¹ С а ғ р и – от терисининг дум томон қисмидин тайёрланган чарм.

² М а б л а ғ – бойлик.

сомса ёпдирмай қолмас, аммо – «ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!» деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмағанидек бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, хатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Махдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаган ёки шўхлик қилган болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзига жалб эткан эди. Аммо «озодлик» масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласиға «озодлик» лозим бўлган бўлса албатта ундиришка, камбағал боласидан мумкин қадар узиб олишға ҳаракат қилар; болалар Ҳафтияк, Қуръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлик мажбурий, мактабдан маъзун¹ бўлганларнинг зиёфат қилиб махдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани – «ана-мана» билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб «устоз»ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик махдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа «Қулёға қуймоқ – Аммага бўғирсоқ – Ёсинға юпқа»² деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта «бўрё пули» ва ойиға бир неча бор «супурги пули» ҳам тўлаб турар эдилар.

Махдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишға тиришар, айниқса бой ва бек болаларини ўз қўлиға олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўғли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқуғанини, нималар билганини сўрар,

¹ Маъзун – рухсат, изн олган.

² Қулё, Амма, Ёсин – Қуръондаги суралар номи.

бола савоғидан яхши жавоб бералмаса «сизда айб йўқ, ўғлим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!» дер эди. Табиий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда махдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўғли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўғли борлигини ва уларнинг ўқуб-ўқумаганлиқларини, ўқушга ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган енгил усулларини ҳам бир мунча тикиллатиб ўтар эди. Табиий, махдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидағи мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса – «ҳа, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиъ қиляпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиъ бўлмасин, дедим» дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар; кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу йўсун замзама сўзлар эди.

Махдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиғ бир домла эди. Ёши эллидан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айникса, бир нарсадан таажжубланганда сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб ўнг кўзини бир оз қисиб қарар, одат қилғандан бўлса керак гап орасида «ҳабба» деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу «ҳабба»си нима маънода

кўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳар ҳолда «ҳабба – ҳабҳали» ёки «ҳа, баракалла» бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлганда аксар «ҳабба» деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни маҳдумнинг таърифи билан тўлдирдик. Эҳтимолки, домланинг ғийбатини ҳам қилдик ва қилармиз. Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни-йўндирмадик, маҳдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздик ва ёзармиз. Маҳдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: – нима бўлганда ҳам маҳдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишлариға сабабчи устозлардан, ҳатто улуғ хизматларга киши етиштириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрга ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиғи, бойиғандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлик хасислиги бечорани кўб йиғлатди. «Хотин кишининг боши уй ичининг оғир тоши» эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсук эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизға, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлган), олти ёшлиқ Мансур ва бешикдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинлариға қарағанда сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўғлининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки маҳдумнинг онаси – Моҳлар оyim ўғлининг бу қадар ихна¹ ва сиқиқ-

¹ И х н а – сиртки кўринишига эътибор бермовчи.

лиғиға тоқат қилолмай норозилиқ юзасидан Марғилондағи ўғлининг ёниға кўчиб кетиб ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни-тишка кўйди, эримдан яйраб-яшнамаған бўлсам қизимдан ва олдимға қўйған ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дархакикат, сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдиға қўйған болаларининг бири ва тўнғучи бўлған Раёнсининг туфайлидан бир қадар рўшнолиқ кўриб бошлади ва ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ эканиға ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўкадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлик авжиға минган кезларда воқия бўладир. Агар ямоқчи кекирарлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнғидан келиб истикболи бир мунча таъминлангандек бўлса дарҳол вазият ишонмаслик равишда ўзгариб кетадир: гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрниға орқасини силаш, сўкиш ўрниға ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрниға садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайҳоларми деб.

Юқори табақа оилаларға кириб қарасақ, мунда тамоман бошқача манзара кўрамыз: қорин тўқ, бирар нарсаға эҳтиёж йўқ, истикбол таъмин ва лекин бояғи фожиа буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиалар муваққатий¹ ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши ямоқчи-ку ярамас тузулишка қарши бўлған кекини кўзи тиниб хотинидан олған эди, Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқишлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг махдумнинг ҳам ғояси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигор-

¹ М у в а қ қ а т – вақтинча.

хонимни урмас ва лекин урғандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни хусули¹ тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки сандиқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмағанида ҳам лоақал шу кийимлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини ихналиқдан қутқарар эди. Буни ҳам қўйиб турайлик, Нигор ойим йигирма-ўттуз қизни ўқутиб улардан тушкан «озодлик» ва «панжшанбалик» пулларга ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик мухтараб махдум поччаға ҳисобини батамом топшуриб туришка мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дағал бўзидан бир пар қўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлик мурсакни бўлса Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўйлик, писта пўчоқ тарғил кўзлик, зарча танлик, юзидаги онда-сонда чечак ўрунлари бўлмағанда хусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиғланган кезларда «бетинг қурсин» деб кошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш «озодлик» учун болаларни сикмас, билъакс «бўшлиғи» учун ўзи махдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолик қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан ғийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зикна кишининг қўлиға қарам бўлганиға ачиниб «пешана-дея айланай, қолу бало» дейишар эдилар.

¹ Х у с у л – ҳосил бўлиш.

РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайди. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирған мағрур чоғларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами бахархол хотирамда яхши қолмаған, Лола отлиғ бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳусндан баҳс очиш уят бўладирған кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлған «ҳусн»и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исмининг остида бир малакни кўрган – «Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор» деб ўйлаған эдим. Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри-маҳол бўлғанидек, мундан ўн йиллар илгарида яна мушқилроқ эди. Неча вақт «ҳижрон ўтида ёниб» кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга кўшилса) «Лола»ликка арзийдирған ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндағи бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраған эдим:

– Лола опам, – деди.

Боланинг талаффузи менга «Мола опам» бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини «Лола» деб қўйғанлари учун аччиғланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччиғланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми – жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлғанда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар, кўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ маҳдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайди. Ва лекин табиат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёғочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилган эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга махсус бир тус, сарикқа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сарик деб бўлмайди. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сарик деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дағаллик қиладилар. Таъбиримиз кўпол тушмаса бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сарик тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз сарғиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудавварга¹ мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қарағанда қоралиқдан бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Кипраклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга² беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориғи қисмида сезилар-сезилмас туклар кўқарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига қулиб қарағанда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюк, саноксиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндук бармоқларининг жимжилоғида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлғиз Қўқоннинггина эмас, умуман

¹ М у д а в в а р – тўгарак.

² М у н а қ қ и д – танқидчи.

Фарғонанинг куйларига кўшулиб махталадирған гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнғучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб прўғрамида бўлған барча дарсларни битирған, масалан: диний қисмдан – «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», адабиётдан – Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъа¹ Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек чиғатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан – Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, хусни-хат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан қизларға сабоқ бериб онасиға кўмаклашса, иккинчи тарафдан отасида кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чиғатой-ўзбек шоирларининг бадиа асарларидан алоҳида бир мажмуа тузиб юрийдир. Баъзан «овлоғроқ жойларда» ўзича манзумалар тўкуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуған шеър ёки манзумаси ўзига маъкулдек тушса фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирған ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси, биз юқорида Раънонинг шеърий бир хуснини кўрганимиздек уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирған якто фозила қизларидан санаймиз ва санашға ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюниға комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалғитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмаса-

¹ Маъа – билан.

лар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоғлари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас уй-рўзғор тўғрилирида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан¹ ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччиғланган кезларда онасиға жиддий қилиб: «Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик» деб бўғилган Нигор ойимни кулдурадир.

Қаттиғ ранжиган бир кун отаси – Солиҳ махдумга бағишлаб қизиқ бир ҳажв ёзган ва «ўз кишисига» кўрсатиб уни кулдурган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунға бир неча мисрасини кўчирамиз:

Ёғлар тўқилса ерга ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим.
Меним учун бир зирак, Раънобонуға жевак²,
Деса ойим – «Не керак?!» юмма талар тақсирим.
«Кулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиш фарз эмас!» ғавғо солар тақсирим.

Муҳтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиатлари яхши ешилмаган бўлса ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

БИР ЎРДАЛИҚ

Махдумнинг хавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди.

¹ Ф о ҳ и ш т а н г л и г и – ортиқча сиқув.

² Ж е в а к – қизларнинг бу кунда истеъмолдан қолган кўкрак зийнати (муал.).

Иккинчи қабат мураббаъ¹, ярим таноб чамаси боқча, бунда шафтолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар ва бир неча кекса сўри тоқлар қулп уриб ўскан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаган, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлкалар бор эди.

Ҳозир мезон² ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираган, айниқса сўридаги қора хусайни узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Махдум этни уйга бериб чиққандан кейин икки соат чамаси хуснихатдаги болалар билан шуғулланди, ордан «абжад» сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боғлаб уйига юборди. Бола уйдан «қўл ешар» олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узган ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб яқинга юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин кўришдилар. Махдум тараддуланиб, мақсад сўрашдан ўнгғайсизланиб меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам тақаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиҳа ўқулди. Ўрдалиқ

¹ М у р а б б а ъ – тўрт бурчак, квадрат.

² М е з о н – 22 сентябрь – 21 октябрь.

табассум ичида махдумга қарағандан сўнг йиғиштири-
ниб олди.

– Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг
устозлари бўлсалар керак?

– Фақир...

– Уй ичлари билан хўб саломатмилар?

– Алҳамдулиллоҳ.

Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала
қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлик,
қора узун соқолик, симоби салласининг пешини ту-
ширған қорача туслик бир йигит эди.

– Каминалари ҳам, – деди ўрдалиқ, – мирзо Анвар
билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқла-
рига чатилған бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

– Хўб, хўб, – деди кулиб махдум, – Анвардан эшиткан-
ним бор эди, жанобларининг тавсифларини эшиткан-
ман. Начук Худо ёрлақади? Фақирхонага ташрифлари
билан бисёр хушнуд бўлдим.

– Адабсизлик бўлса ҳам, – деди мирзо Султонали, –
муборакхоналарига бостириб келдим. Бунга ҳам бурод-
дарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султоналининг бу кейинги сўзи мақсадни бир дара-
жа домлаға онглатаёзди. Кайфланиш, хузурланиш мах-
думнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинкираб
Султоналига қаради.

– Хўб, хўб, – деди махдум, – мулла Муҳаммад Ражаб
мархумнинг ўрнига бош мунший тайин қилиндими, қў-
лим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

– Ҳозир тайин қилинғунча йўқ, эрта-индин тайин
қилинар, деб турамиз.

– Кўб яхши, номзадлар бордир?

– Бор, – деди Султонали, – бир неча номзадлар
ҳазрати хонға манзур қилинғанлар, жумладан, шоир

Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмуъингиз¹ бўлса керак, гарчи ўзи ризолик бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзадини холис ариза билан жанобга манзур қилган эдик. Умид Худодан, ёрлиғ мирзо Анварга қойим² бўлур, деб турамиз.

Махдум соколини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси йўсун муқобала қилишдан ожиз эди.

– Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таважжуҳларини³ эшиткан эдим, – деди махдум миннатдор оҳангда, – аммо фақирга шуниси мушқилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиғ олгундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алалхусус ул жанобнинг ҳузурларида беҳад улўғ ва мушқил кўринадир?

Султонали енгилча кулиб қўйди:

– Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз дарҳақиқат тўғри, – деди, – аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққакдир⁴. Зеро, Анварнинг бу борадаги истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржам бўлсинлар.

– Дарвоқе, Анварга қўб меҳнатим сингган, – деди махдум маҳтанғансумон, – бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз қўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичида қўб таважжуҳим шу болаға бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид⁵ бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва

¹ М а с м у ъ – эшитилган.

² Қ о й и м – қарор.

³ Т а в а ж ж у ҳ – эътибор.

⁴ М у х а қ қ а қ – ҳақиқат.

⁵ М у с т а ъ и д – қобилиятли, истеъдодли.

лекин ҳолоғи¹ сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъдоди кофий² бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

– Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, – деди Султонали, – Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи³ ўн икки ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотиға ҳам ибтидо қилған⁴ эканларким, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъуқало⁵ ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда «Ақоид»ғача⁶ бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолик қилурман. Ўз хунаримда яхши тажриба ҳам орттирдим, шунинг бирла бирга нафсиламрни иқрор этишка мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуйидаман: таҳрирда⁷, тақрир⁸ ва фароизда⁹ Анварингизнинг ёрдамиға муҳтожман. Ҳолбуки, ёшим ундан баробар катта, мен ўқуған дарсларни эҳтимол Анвар ўқумаған... Анварнинг заковатига ёлғиз мен эмас мархум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Ме-

¹ Ҳ о л о ғ и – ҳалиги.

² К о ф и й – етарли.

³ И м о м и Аъ з а м (тахаллуси, милодий – 699 – 767) – исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибни Собит. Ислолдаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси.

⁴ К у т у б и м у т а б а р р а к а т аъ л и ф о т и ғ а ҳ а м и б т и д о қ и л ғ а н – табаррук китоблар ёзишға ҳам бошлаган эканлар.

⁵ И н д а лъ у қ а л о – оқиллар наздида.

⁶ Илгари таҳсилда толибнинг масалан: «Овомил», «Қофия», «Шарҳи мулло Жомий», «Мухтасар юқорироқ даражада «Ақоид» (Аллоҳнинг борлигини тасдиқловчи илм), сўнггида эса «Тафсир» илмларини ўқиганлигига қараб илм даражаси белгиланган.

⁷ Т а ҳ р и р – ёзиш.

⁸ Т а қ р и р – матннинг мазмунини тушунтириш.

⁹ Ф а р о и з – мусулмончилик қоидаларини ўрганиш илми.

ним мирзо Анварни бу ўрунға саъи қилишим¹ бўлса бир ғараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар ғаразға ҳисобланса, масалан: «Бирарта ноахлнинг қўл остида ишлагандан, ахлнинг жағида тишланган маъкул» сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобға бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... фақир, оғайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, сониян устозлиқлари бор. Сиз жаноб тарғиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилар, деб ўйладиқ.

– Ҳабба! – деди махдум хурсандлик билан, – бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз, иншооллоҳ кўнар.

– Саломат бўлингиз, тақсир.

Махдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

– Боя пешин асносида, – деди, – қавмлар каминадан истифсор² қилишдиларким, «ўғлингиз Анвар мунший тайинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?» деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

– Балки, – деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, – ўрда ичидан бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлаға³ ва харамдан Оғача оймға⁴ Анвар тўғрисида илтимос қилишдик. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший

¹ Саъи қилиш – ундаш, даъват этиш.

² Истифсор – сўрамоқ.

³ Худоёрнинг шоғовул боши си – илмия вазири, «Тарихи Шаҳрухий»нинг муаллифи, шоир (*муал.*).

⁴ Худоёрнинг суюкли хотуни (*муал.*).

тайин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Фақат уни кўндирилса бас.

– Ва лекин, – деди махдум ниҳоятда очилган киёфатда, – бу тадбирларингиз беандоза маъкул бўлибдир, яъни масалан, жанобга домла шоғовул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

– Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид Худодан, натижа ҳам орзумизча бўлғай.

– Иншооллоҳ.

– Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлик бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? – деб Султонали такрор сўради.

– Хотиржам, – деди, махдум қаноат билан, – албатта ноинсофни кўндирсамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб ўрнидан турди. Махдумнинг аздақидил «моҳазаримиз¹ бор эди» деб қисташига қарши узр айтиб хайрлашди. Махдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирган фавқуллода бир такаллуф билан уни дарбозагача уза-тиб чиқди.

ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истикболнинг ширин хаёллариға кўмилган ҳолда махдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш суннат², аммо махдум тарки суннат қилмоқда. Ҳатто ўқуладирган дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмақда эди. Махдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонға териб қозонға уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтурар эди.

¹ М о ҳ а з а р – таом.

² С у н н а т – одат.

Дадаси йўлакдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозикдағи салла-чопонни олиб айвон муюшига келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

– Анвар аканг келмадими, суфа ёлғиз, – деди маҳдум, чопон, саллани кия-кия, – асрга бориб келгунимча, сен суфага чиқиб тур-чи, Раъно.

– Хўб.

Отаси чиқиб кеткач, Раъно қўлида укаси билан ташқариға йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

– Раънапа, Раънапа! – деб Мансур йиғи аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасига арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига етаёзган эди. Мансурнинг йиғи шовқуни яна ҳам кучайиб рақобат ўти ёниб кеткач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

– Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинга ўткан эди, Мансур бу мағлубиятка чидалмай асабийлашиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд кўпорди. Раъно келиб Мансурни турғизди ва кийимиға ўлтурган чангларни қоқти:

– Йиғлама, опаси, йиғлама, – деди, – ҳали дадаси Маҳмудни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур «Раънапа»сининг ҳимоясидан сўнг унинг етагида суфага қараб юрди. Аммо Маҳмуд анча эзилган эди:

– Дадам йима¹ қиларди? – деб сўради турган жойидан.

– Келсин-чи, ҳали... Тунови кунги чивик эсингдан чиқдими?

¹ Й и м а – нима (муал.).

Махмуд жавоб бералмади. Унинг кўзида аччиғ аралаш кўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чикиб ўлтурди. Мансур «Раънапа»сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Махмудга ғолибона бир турда истехзо қилар эди. Махмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

– Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... эй, эй, эй!

Раъно кулди:

– Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, – деди ва Махмудга хужум қиладирғандек кўзғалиб қўйди.

– Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! – деди Махмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

– Шундайми, мен муллатанинг хотиними-а? – деб сўради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва сўюнчи ичига сиғмаган ҳолда суфанинг зинасига югурди ва кичкирди:

– Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва олдиға тушиб тартибсизланган сочини орқасиға ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит («муллата») суфанинг йўли бўйинча келмакда эди. Қора чивик бекасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндик ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб кучоғини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак, Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди, ва табассум аралаш – «Ҳорманг» деди.

– Соғ бўлинг.

Анвар суфага чиқиб Мансурни ерга қўйди. Кафшини еша-еша Раъно томонга энгашиб, ўзига талпиниб турган Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлига ўткач сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб «кел менга, кел» деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағрига сикилди. Кулишдилар. Анвар болани ўпиб суйди. Раъно Масъудни янди: «Сен қараб тур, бижи бола» деди. Анвар болани кўтарганча кўрпачага ўлтурди. Чап тиззасига Мансур ёпишди ва унинг ёнига Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни суйишдилар: Анвар болани Раънога бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстиққа ташлади ва рўймоли билан қоп-қора бўлиб чиқа бошлаган муртини тuzатди. Раъно қаршида тик турар эди.

– Тинчликми?

– Бетинчлик, – деди кулиб Раъно.

– Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айткандек, – деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, – бу кун жой катта солинган?

– Меҳмон келар эмиш.

– Ёлғонинг курсин, Раъно, – деди Анвар кулимсиб, – қандай меҳмон?

– Мен қаждан билай, қандай меҳмон... фотихага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

– Фотихаси қанақа?

– Билмасам қанақа?

Анвар ўйланиб яна кулимсиди:

– Сенинг фотиханг бўлмасин?

– Меним қандай фотихам бўлсин, мен ҳали тирикман.

– Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчидирлар?

Раъно кизариб турди-да, яна гапни кулгиликка олди:
– Мени кимга берар эмишлар?
– Сеними? – деди кулиб Анвар, – сени хондан бош-
қа ким олсин?

Раъно кўлидаги укасига қараган ҳолда:
– Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандоғ қилай, –
деди ва Мансурни чақирди, – тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччиғланиш намоёиши бор эди. Анвар Раъ-
нодаги бу ўзгаришдан ўнгайсизликқа тушди:

– Раъно, – деди. Раъно зинадан тушиб бошлаган ҳол-
да тўхтади, – чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

– Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, – деди Раъно
жиддий.

Анвар ажабланди:

– Меҳмон келди?

– Келди.

Анвар теvarакка қаранди:

– Қани меҳмон? – деди.

Раъно кўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

– Ана меҳмон, – деди.

Анвар кулди:

– Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

– Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгги кулишида
кучланиш бор эди:

– Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва кў-
лидаги хархаша қилиб бошлаган болани овитиш учун
тебранди.

– Билмасам...

Раънонинг юзидан бояғи жиддият йўқолғандек эди.
Анвар ҳам маънолик ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

– Меҳмоннинг корни оч, Раъно, – деди, – албатта
кадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширғандир-

сиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

– Меҳмоннинг вазифаси, – деди Раъно жавобан, – иззати билан ўлтуриш ва олдиға қўйған нарсани махтаб-махтаб ейишдир...

– Тўғри айтасиз, отин биби, – деди Анвар, – бироқ бу кунги меҳмондорчилигингиз ҳам кечагидек убра билан бўлса махтаб-махтаб қўлингизға қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

– Бу кун қўғурма шўрбаға, – деди Раъно кулги ичида, – қаттиғ нон тўғраб ейсиз, жаз ўрниға шалғам чайнайсиз.

– Офарин, – деди Анвар, – бу кунги меҳмондорчилигингиздан қарийб мамнун бўладирғанға ўхшайман. Агар мумкин бўлса шуни ҳам билсамки, бу кунги шалғам шўрба катта отин бибининг қўлларида тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

– Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

– Бир оз янглишасиз Раънобону, – деди Анвар, – чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.

– Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг қўлларида шалғам шўрба тановул қиласиз.

– Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичик отинбибининг қўлларида тановул қиладирған бўлсак шалғам шўрба эмас, бизнинг учун куш шўрбадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлған эди, ташқаридан оёғ товшини сизди, Анварга бир кулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

ХАЙРИХОҲ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчаға махдум кирди ва ташқарини чақирди:

– Марҳамат, Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кириши билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши кўринди. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовоғиға ётқан бу бекнинг белидаги кумуш камари бениҳоят ўсиб тушкан қорнини юкориға кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Эшик остида Шаҳидбек билан махдум ораларида онглашилмаслиқ юз берди:

– Сиз юринг!

– Сиз юринг!

– Мен рози!

– Адабсизлик бўлади-да, хррр...

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қилса ҳам гўшти қабул қилмас эди. Такаллуфланиб ўлтурса борған сайин ўзига беҳузурлик ортар эди. Шунинг учун махдумнинг олдиға тушиб жўнади ва йўл устида «Мирзо Анвар ҳам келган экан, хррр...» деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўрушқач, жой кўрсатилмасданок суфанинг тўриға ўлтуриб олди. Чунки зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаған эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ешди, белидан камарини олиб ёниға қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўймоли билан манглайидағи терларини артиб ўзини елпиди:

– Хўб саломатмисиз, мирзо, хррр?

– Шукур, ўзларидан сўрасақ?

– Алҳамдулиллоҳ.

Сўнгра махдум Анвардан ҳол сўради:

– Бир оз кечикдингизми, Анвар?

– Зарурроқ ишлар бор эди.

– Сармунший қазо қилиб, – деди Шаҳидбек, – ҳам-ма оғирлиқ сизнинг устингизга тушкан бўлса керак, мирзо, хррр?

– Шундай, – деди Анвар, – лекин баъзи вақт вилоятларга ошиғич юбориладирған нома ва фармонлар чиқиб қоладир. Шундай кезларда хатто тунаб ишлашқа ҳам тўғри келади.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайиға терилиб қолған терларини артди:

– Иложи йўқ, иложи йўқ...

Анвар ер тегидан махдумга кўз қирини ташлагач, ўрnidан туруб тўнини ешди ва зинага бориб кафшини кия бошлаған эди, махдум буюрди:

– Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлған бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

– Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турған Шаҳидбек махдумга қаради:

– Мирзонинг тарбиянгизга келганига кўб бўлған чиқар?

– Қарийб ўн тўрт йил.

– Ўз фарзандларидек бўлиб қолған-да?

– Ундан ҳам афзал.

– Ожизалари ҳам етиб қолған бўлса керак?

– Иншооллоҳ.

– Худо ёш берсин, – деди Шаҳидбек, – мирзони ўзларига домод¹ қилсалар ҳам бўлар экан, хррр?

– Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, – деди махдум. – Модомики, болани ёшлиғидан ўз фарзандимиздек парвариш қилдик, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизми сўратғучи кўб олий насаб хонадонлардан қатъи назар қилиб келамиз...

¹ Д о м о д – куёв.

– Баракалла, – деди Шаҳидбек, – асли инсоф шудир... Иккиланчи, домодлик учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, хррр...

– Ҳабба, – деди махдум кўзини қисиб, – биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдик.

Шаҳидбек махдумнинг маҳалла аҳлларида бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг махдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини махдумнинг имоматига қарши кўзғатиб юрган эди. Домла билан дўстлашиш тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида махдумнинг дўст ва душманлари ўйлашга мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек закотчимиз ҳам шу бир неча куннинг орасида қарийб бир чорак этини йўқотаёзди. Чунки закотчилар қисман бош мунший қўл остидаги молия бекларидирлар. Агарда Шаҳидбек махдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший тайинланиб қолса, бирар «фожа» бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё махдум Анварга: «Фалончибек фалон вақтда менга мундай адоват қилган эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил», деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлган кунидаёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирар эди?

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари махдумга яқинла-

шиш андишасида аввало унга иқтидо¹ қилиб намоз ўқуди (илгари махдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Хуфтан намозидан кейин ҳалқага кириб махдумнинг тиловатига соеъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг махдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: ...«Эшитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлгани яхши; бу тўғрида ўрдалиқ оғайниларға илтимос ҳам қилиб қўйдим» деди. Махдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси – неча йиллик адоватларни икки оғиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унутиб юборғучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: «Баччаталоқ адоватни ташлаб шайтонға хай берибди. Анварнинг сармунший бўлишиға сўюнибдир, шайтони зўр бўлса ҳам инсофи чакки эмас», деб Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозиға чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар «аҳмоқ»нинг бу ишка норозилиғидан шикоятланди. Шаҳидбек бир оз ўйлағандан кейин: «Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай бўлмаса...» деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса албатта... ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

– Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдиға кирар эдим, – деди.

Анвар «бекор гап, анчайин бўлмағур гап», деб махдумнинг бу тўғридағи саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун махдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Қўқон халқи оғзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо махдумдан жиддий илтимос

¹ И к т и д о – тақлид қилиш, эргашиш.

хам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан махдумнинг назарида Анварни кўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги сўздан кейин ўз ёнига кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маълумануният қабул қилди:

– Ҳабба... алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, – деди.

Шаҳидбек Анвар билан сўзлашқали ва уни кўндиргани келгандек кўринса ҳам аслида ғаразсиз одам эмасдир.

МАХДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб кўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадга ёндашиб келди.

– Халқ оғзида дув-дув гап, – деди манти чайнаб, – гўё сиз мархум сармунший ўрнига насб¹ қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, яхши пайқолмадик. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамиз-ку ва лекин сизга хайрихоҳ бўлган тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиъа² бениҳоят хурсанд қилди, хррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойга келтириб махдумга қаради. Махдум соқолидаги хамир ушоғини олиб, меҳмонни лаганга тарғиб қилди.

– Кеча ва ўткан кунларда, – деди махдум лагандан олган мانتисини қўлида ушлаган кўйи, – бу шо-

¹ Н а с б – тайинлаш.

² Ш о й и ъ а – тарқалган хабар.

йиъаларға мен ҳам ишонмағандек эдим. Аммо бу кун-
ги доврүк мени ҳам таажжубка қўйди. Воқиъан Анвар
сармуншийликка мансуб қилинса не ғаройиблиғи бор?
Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим¹, истеъдод
бўлса боз инчинин...²

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳид-
бек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиғи таъсирида яна
ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин
терларини артар экан, Анварга қаради:

– Хўш, мирзо Анвар?

– Шундай гаплар бор, – деди Анвар, махдумга кўз
кирини юбориб, – аммо бу гаплар менинг хоҳишим
ва рағбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу
шойиъаларға аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек махдум билан кўз урушдириб олди.

– Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? – деб
сўради.

– Албатта.

– Сабаб?

– Сабаби шулки, – деди Анвар, – мен бунингдек
масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор
эмасман.

– Албатта, шундай-ку, – деди Шаҳидбек, – аммо
киши, алалхусус³, сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир
ўрунда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истеъдодлари
ўскан сайин, юқорироқ мартабаларга мина борадирлар.
Шунингдек, сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига
ўхшайдирларким, хррр... буни сизнинг ҳаваскорлигин-
гиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар
қанча қарши бўлсангиз ҳам, хррр... лаёқатингиз яна
сизни бу хизматни қабул қилишка мажбур этадир.

¹ А қ л и с о л и м – соғлом ақл.

² И н ч и н и н (инчунин) – шунингдек.

³ А л л х у с у с – хусусан.

– Кишилар муболаға қилғандек менда истъедод йўк, – деди Анвар, ерга қараған ҳолда. – Ундан кейин ўрдаға кечагина борған менга ўхшаш ёшларнинг «бош мирзо бўламан» деб умидланишлари айна бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса, ўрдадағи урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турған кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига таажжуб қиламан...

Шаҳидбек кўлини артар экан кулди:

- Шу ишончсизлигингизнинг ўзи ҳам бир болалик.
- Болалик, болалик, – деб қўйди махдум.

Манти тановул қилиниб битди. Махдум лаганлар тегини ичиб-ялади. Фотиҳадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлган Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

– Лaganларни қўйиб тулинг-чи, мирзо, илгари ҳалиги масалани ешайлик.

Анвар кўлидағи дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Махдум гулдурос билан кекириб, устидан «алҳамдулиллоҳ» ҳам деб олди.

– Хўш, мирзо Анвар?

– Гап боягича, бек ака, – деди Анвар, – бу масала аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек махдумга қаради. Махдум Анварни жеркти:

– Арзийдирми, йўкми, ахир, сўзга кулоқ бер-да, Анвар болам.

– Хўб, марҳамат қилсинлар.

– Эшитишимизга қарағанда, – деди кўлини ўйнатиб Шаҳидбек, – жанобға манзур қилинганлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

– Бор деб эшитдим.

– Ўрдадағи ишончлик кишиларнинг сўзларига қарағанда, ёрлиғ сизнинг отингизга бўлар эмиш.

– «Бўлди» билан «бўлар эмиш» орасида катта фарк бор.

– Хўб, – деди ўзини елпиб Шаҳидбек, – биз бу иккисини бир ёққа қўяйлик-да, икки орадан «башарти бўлса» феълини олайлик, хе-хе-хе... Башарти ёрлиғ сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб махдумга кўз қирини ташлади.

– Сиз бу «башарти бўлса»га ҳам ишонманг, бек ака.

Махдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

– Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да, хррр.

– Мен истеъфо ва узр аризаси берар эдим...

– Ҳамоқат¹! – деди махдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилган каби бошини чайқади:

– Бу сўзингиз билан бояғи гапингизга қарши бордингиз. Боя «мендан бошқа бўладирғанлар ҳам бор, мен бу ишка умидланмасам ҳам бўладир», дегандек қилган эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, хррр.

– Куфрони неъмат, нон тепкулик, – деди махдум.

Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олған эди:

– Хайр, кишилар ўйлағандек, меним мирзобошиликқа истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, – деди, – аммо анови – йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансабнинг қайғусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсизми? Мана шу андишада тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирғи хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза би-

¹ Ҳ а м о қ а т – аҳмоқлик.

лан тақсирим айтканларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек махдумга қаради, махдум Анварга қарши чиқди:

– Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангда суслик кўрсатмасанг, – деди, – сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйингни ҳам қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша ғолибдир, ҳақсизлик эрса мағлуб. Тухмат ва бўхтон хавфида маъракадан¹ юз ўгуриш – йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: «Чумчуқдан кўрқиб, тарик эмаган» деб кўрқоқ кишиларни масхара қиладирлар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчуқдан кўрқиб, тарик эмагучилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрған эканман-да, болам!

– Ҳақиқат... – деб кулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхталди. – Ҳақнинг ҳақсизликқа ғолиб келганини оғизда эшитсам ҳам, шу чоққача амалда кўралмадим, – деди, – масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддик ва Мўминжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлағанча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учавининг ёмонлиқлари бир неча адоватлиқ мирзоларнинг тўқума тухмат ва бўхтонлари эди². Айниқса, ўзим бир неча йилдан бери ўрдада

¹ М а ъ р а к а – жанг майдони.

² Бир вақт Худоёр, «одил подшоҳ» бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порохўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб берингиз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюрадир. Сайидхон, мулла Сиддик ва Мўминжон – бу учави вилоят, туманларда неча вақт махфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадириллар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маъмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва порохўр кўрсатиладирлар. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояғи

ишлаб, шунингдек ўз ора фиску фасодларни ҳар кун учратмақдаман ва шунинг учун булғанч бир муҳитда мундай талашлик вазифани ўз устимга олишдан хазар қиламан.

– Сенинг мисолинг, – деди махдум, – нодиран воқиъадир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кўчада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат¹ билан давлат кушини кўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

– Ҳа, тақсир, – деди Шаҳидбек, – айни ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарса йигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, хррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўб, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёғисиз-да.

– Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлгани учун ташаккур айтаман, – деди Анвар, – яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Махдум яна қизишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиғи чиққан кезларда кишига шу хилда қарар эди.

– Мен ким, Анвар?

– Сиз... Сиз устозим...

– Бас, устозингнинг, – деди махдум, – шу кунгача қайси таълимидан зарар ва қайси кенгашидан зоеғлиғ

уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонға иғво қиладирларким: «Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагучиларни ёмон кўрсатадирлар. Йўқса, сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ кулларингизни сиздан юз ўгуришларига ва салтанатингизга раҳна солишға сабабчи бўлмасинлар», деб, «одил подшоҳ» бу иғвоға лаққа учиб мазкур уч мирзонинг кулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашқа ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишға буюрадир. Анвар эса юқорида шу воқиъага ишорат қилмоқдадир.

¹ Ж а б о н а т – юраксизлик, кўрқоқлик.

тортдинг?

– Нафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густоҳлик¹ қилмоқчиман.

Махдум яна аччиғланиб, бир-икки тамшанди:

– Бошқа нарсага густоҳлик қилсанг қил, илло ҳозирғи инодинг айни ҳамоқат! – деди қўлини пахсалаб, – агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишка кулоқ қокма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки махдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

– Қизишманг, қизишманг, – деди Шаҳидбек, – мирзо Анвар сиз ўйлаған йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек, хррр... ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи² бўлсам, хррр, шуни айтиб қўяйки, ўрдадағи каттадан-кичик мирзо Анварга ҳурмат билан қарайдир. Чумолини оғритмаған кишига ким ҳам адоват қилсин-хррр...

– Ҳабба! – деди махдум, – энди нима қолди; орада гўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойиға қирқ тилло вазифа, анвоъи ҳадяи шоҳона, яна – элдан кўриладирган обрў, ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Махдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаған ҳолда:

– Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, – деди, – шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш менга қолса ҳали эртароқ кўринадир.

– Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар – деди махдум. – Башарти бу мартабани Худойи таоло сенга насиб қилса, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймағил, деб сўзлайман. Эшитишимга қарағанда, жанобға бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

¹ Г у с т о ҳ л и к – беандишалик.

² А з м о й и ш – мушоҳадагўй.

– Ким айтди?

– Ким айтканини қўябер, аммо бояғи ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслиғингга бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

– Сизга арз қилган киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта мажбурман.

– Ҳабба, – деди махдум тамом очилган қиёфатда, – гўдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум¹ суфат, «Осилсанг ҳам баланд дорға осил» мақоли кўб пурҳикмат сўз.

Махдум шу гапни айтиш ораси қонень² ва мағрур Шаҳидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; «башарти сиз маъқул кўрмасангиз...» деб Анвар ўз ризолиғини махдумнинг ёлғиз шахси билан билдирди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмаслиқларини онглатди.

Яхшиғина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтиқиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шаҳидбек чарчаб, ёстикқа суяниб қолган эди. Шунинг учун ул икки орадағи онглашишни ёнбошлаған кўйи табрик этди:

– Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, хррр...

Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, махдум билан Шаҳидбек фотиҳа ўқуб, шом намозиға қўзғалишдилар. Анвар Шаҳидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шаҳидбек Анвар билан хайрлашар экан:

– Иншооллоҳ ёрлиғ оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг

¹ М а з м у м – айб, ёмон.

² Қ о н е ь – рози.

мирзобоши тайинланишингиз бизга айни муддао, – деди.

– Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажхул бир вазият сақлаган ҳолда бош кимирлатиб суфага қайтди.

БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267-ҳижрия¹ миёнларида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида² фақир бир оилада дунёга келди. Оналар туққан болаларини сизга «тилаб-тилаб олган фалоним» деб, оталар «Худой берган ўғулча» деб тақдим этадилар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг «тилаб-тилаб олгани» эмас ва отаси ҳам уни «ўғулчага» хисобламаган эди. Отасининг касби бўёқчилик, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёнига иззатсиз, хурматсиз олтинчи «меҳмон» бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинган бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқликларига хизмат қилғучи бўлиб туғилди. Бола тилаб олинса, сўйинч-кувонч, новорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, ис-чароғ маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёга келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнғуч кизи Нодиранинг кўмагида туғди; болаларини кўни-кўшнига сўйинчи учун чиқармади. Чунки қўшнилари «қайси

1 Милодий ҳисоб билан 1850 – 51 йиллар.

2 Бахмалбоф маҳалла – духоба тўқуйдурғонлар маҳалласи (муал.).

ҳолингга туғдинг?» ёки «ўзи ўлгур ит мижозми?» деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёга «ташрифидан» сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлиқ янги йўр-гак кўрмаганидек, оғаларидан бирининг эски бешигига тўккузинчи кун беланди эмас, тикилди.

Анварнинг «чилласи чароғ кўрмаган» бўлса ҳеч боки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги «қадрлик меҳмон»га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш оғир. Балки Салим бўёқчининг тирикликдан қўли бўшамағандир. Анор-бибининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоғи тинчимай мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу «қадрлик» боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмағанидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидаги маҳдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айниқса, ёқимлиқ эшитилган «Анвар» исмига суқланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам «Анвар» деб атади ва бешикда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг фақир ҳаётига «рамз қўйган» бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, «Анваржон, Анваржон!» деб хитоб қила бошлади. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёга келишини бирдан-бир табрик этиб сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналик мартабасида қолгучи, ҳатто шу кунгача Анварнинг энг меҳрибон кишиси бўлиб қолгучи яна шу Нодирадир.

Шу йўсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичида бемаҳал ғуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошла-

ди. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан-кун эҳтиёждан-эҳтиёжга ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда, беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олган бобосир касали унинг ёқасидан олиб йиқитишга муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлган озикқа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармоясидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларни сотиб муолажа қилдирган бўлди. Дард анча улғайган эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб рўзғор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу оиланинг оғир кунлари бошланди. Очлик, яланғочлик, айниқса касал боқиш.

Шу киш айниқса қаттиғ келган эди. Совуқдан сақла ниш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совуқ тегдириб Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўк-ламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видолашди. Бунинг устига Анвар, яна икки оғасига қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичида Анорбиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолган, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлик ҳеч гап қолмаган, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир бало ҳам йўқ. Анорбиби меҳнат билан яшаб, етти-саккизни туғиб, ёши ҳам қирқларга бориб, тусига ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсиқ бўлиб қолган, шунинг учун бирартага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам беҳуда.

Анорбибига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигида оқсочлик, ҳунармандрок бўлса –

кинначилик ва ҳоказо. Анорбиби шу ҳунарларнинг ҳам-масига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларини боқиш фикрига тушди. Ва бу орада кизи Нодирани бир бўзчи боласига узатиб, юкини ҳам бир оз енгиллатди.

ТАНИЙСАНМИ ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толейи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникада юмуш қила туриб тўсиндан оғриб қолди, бир соатнинг ичида тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фиғони фалакка чиқди. Куяви табибга югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир оғиз васият килолмай вафот этди. Мозорға элтдилар. Тобут олдида икки оғаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиғлаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиғи Нодиранинг устига тушди. Марҳума онасининг ёдгорлари бўлган бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиғи бунга монёъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғулликқа деб сўраганларға икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-кукурларини бир аравага ортиб эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювиб-таради ва Анварнинг истикболи учун қайғурди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушти. Уни ўкутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига еткузиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турган маҳалладан бир гузар нари бўлган Солиҳ махдумнинг мак-

табига берди. Анвар «тахта»дан ўқуш бошлади, зехнининг тиниклигидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишда қанча бахтли бўлса, пешанада ўшанча бахтсиз эди. Шундоғки, Нодира икки болалиқ бўлган эди. Эри: «Уқангга едириб-кийдирайми ёки ўз болаларингними? Уқангни кишига шогирд бериб юбор», деб Нодирани қисташга турди. Бечора Нодира оғир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зойиё қилишга кўзи қиймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг холи ўзига маълум. Шу йўсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиғ-тизиқ бўлган бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ махдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ махдумнинг онаси Марғилонга кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойимга йиғлаб ҳасрат қилди. Ҳамма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

– Улуғ даргоҳларингизга шу ятим боланинг умри зойиё бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, ятим бошини силасаларингиз, деб келдим, – деди.

«Қуш тилини қуш биладир» деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юракларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чакиртириб олди. Анвар келишкан, дўндик бола эди.

– Домласи мақтайдирган ўзимнинг зехнлик болам-ку, – деди Моҳлар ойим Анварни кўриш билан ва Нодирага таскин берди.

– Хўб, қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқутиб катта мулла қиламан.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дағал муомалалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар

ойимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва ятимона бошини қуйи солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

– Йиғламанг, жувон, – деди Моҳлар ойим, – йўқлик курсин – йўқлик. Поччаси камбағал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданок бола сизникига бормайдир, ўз ёнимда ўғлим бўлиб ётадир. Отинг нима, катта йигит?

– Анвар...

– Ох, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройлик экан... Манови дўндик қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрган олти ёшлар чамалиқ Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағрига кирди. Анвар ўзидан ҳам дўндикроқ Раънога қараб кулди:

– Раънохон, – деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

– Бор, Анвар акангга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилингандек Анварнинг яқинига бориб тўхтади.

– Кўриш, Анвар! – деди ойим.

Анвар Раънони бағрига олиб кучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди.

– Агар ўлмасам, шу дўндик қизимни бериб, Анварни ўзимга қуяв қиламан.

Анвар уялиб бағридағини бўшатиб юборди. Хотинлар кулишдилар. Шу йўсун Нодира Моҳлар ойимдан жуда хурсанд бўлгани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши махдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундоғ ҳам бўлса, «томоғи-ку, энгил, кийими оғирроқ. Кийимини онасининг устига қўймаб-сиз-да» – деди. Моҳлар ойим: «Кийими бир гап бўлар. Кишилар масжид, мадраса солғанда, биз бир ятим боқсақ, арзимайдими? Сенга оғирлик қилса, ўз бисотимдан кийинтирарман, болам» – деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охирғиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди: ўқушини давом этдирар, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам яланғоч эмас эди. Бу учунчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилган нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунғича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмуш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаган вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб прўграммасини битириб, ёш бўлса ҳам халқалик, яъни домлаға кўмакчилик қила бошлади. Ва ҳар кун болалар озод бўлгандан кейин махдум унга кофия¹дан дарс берар ва «Гулистон»и Саъдийдан бир неча банд ўқутиб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлғиз ўзи идора қилиш даражасига етканидек, яхшигина форсийхон ва бир даража араб тилига ошно бўлди. Махдум мундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни оғзиға олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс нахвсарфидан² ўзи дарс беришка киришди.

Махдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар оймнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар вақт: «Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!» дер эди. Лекин Моҳлар ойм ваъдасига еталмади. Махдумдан аразлаб Марғилон кетишка мажбур бўлди. Бироқ, кетар

¹ К о ф и я – араб тили грамматикаси.

² Н а ҳ в – синтаксис, с а р ф – морфология.

чоғида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёнига чакириб: «Куявлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тополмасиз, Раъноға Худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга бердиргин» – деди.

ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлиғида бўшанггина бир бола эди. Ўз тенг-ги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганликдан туғилгандир, десак, унинг икки оғаси мундай эмас эдилар. Бир онадан неча хил бола туғиладир, деганларидек, Анварнинг яратилиши оғалариға нисбатан бошқача эди. Махдумнинг уйида тура бошлағач, Анварда бир оз ўзгариш кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидағина ўйин-кулки боласиға алишинар, Раънони етаклаб боқчаға, кўчадаги катта сув бўйлариға чикиб ҳамроҳини боқчадағи гулларнинг исми, учиб юрған кушларнинг нави, катта оқар сувлар ва айниқса Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йиқилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирар, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: «Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мозорға йиғлаб борған эдим», деб қўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига диққат билан кулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатландиришға тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мутаассур бўлғучи эди.

Бола чоғиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура бошлағандан сўнг бокчанинг гулзор қисмини ўз идораси остига олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздирмас, бир боланинг узиб олганини кўрса ўзи хафа бўлганидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги гуллардан кўчат ва уруғ олиб, йилдан йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин кўнғуз тутиб келишка буюрар; кийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабоғини ўкутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин кўнғузларни гулзорда учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ сўюнар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари махдумнинг бокчаси оқ, нимранг, ола, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалакларнинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишка кирар, Анварнинг ўкушдан бўшаган кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам сўйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлик бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглағучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Қўқоннинггина эмас, бутун хонликнинг танилган кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айирмалиқлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқиға етмаслар, Насим «хоннинг мирзабошисининг ўғлиман», деб ҳаволанмағанидек, Анвар ҳам «Салим бўёқчининг яtimi, Солиҳ махдумнинг асрандисиман» деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда суҳбатка киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийим-

лар ичида ва Насимни шоҳи-адраслар билан ғарқ ҳолда кўриб, албатта «бу гадойбачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?» деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жума кунлари махдумдан изн олиб, Анвар шу ўртоғининг уйига борар, кечкача Насим билан «сухбатлашиб» қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоғи Анварнинг ятимлигини отасига билдириб, мажбур қилган бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттиғроқ боғлади, айниқса, махдумнинг димоғини чоғ қилди. Зеро, Анварнинг Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўғли билан дўстлашиши бир камолат бўлганидек, дўстликнинг ҳатто сарполар кийишкacha бориб етиши махдумнинг назарида яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқеасидан сўнг махдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан «сен одам бўладирған кўринасан», деб қўйди.

Бахтка қарши, бу дўстлик алоқаси узок давом эталмади. Бир кун орадағи дўстлик риштасини ўлим яғмоғари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва ўша кезларда давосиз ҳисобланган бу касалдан ўнглалмай вафот қилди. Муҳаммад Ражаббек ва оиласи учун бу мусибат, албатта, оғир эди. Бирок улардан ҳам Анвар учун оғир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто кўз ёшини мархумнинг ота-онасидан ҳам кўброк Анвар тўқди десак, муболаға қилмаган бўлурмиз. Уч кун мактаб ва махдумни унутиб, Муҳаммад Ражаббек хавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиғлаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиғи ва ўртоғига садоқати ҳар кимни таажжубка қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба мархум дўстига атаб ёзган марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эди-ким, биз марсиядан бир неча мисрасини куйида кўрсатамиз:

Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жувон¹ йиғлар,
Эмас пиру жувон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмогари боғи зако² ичра узиб занжир,
Раҳмсиз эса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин окса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен ятимга ҳамнишин, дилдор,
Ғарибликнинг диёрида адашқан нотавон йиғлар...

Мулла Муҳаммад Ражаббек пойгачи ўғлининг содиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жихатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турган истеъдод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишка мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юкоридағи марсияси болалиқ хархашасидан иборат эди эрса-да, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлиқ вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳаммад Ражаббек, аввало, ўз илтифоти-ни Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг қабр тошига олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг «дунёда мен ятим ўртоғингга танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстдан айрилиб, яна ғурбат диёрида нотавон йиғлайман!» деб афсус ва надомат қилишига қарши, яъни Анварнинг ятимлик ва ғариблигига йўл қолдирмаслик учун мулла Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содиқ дўстига ўз оталигини кўрсатмакчи бўлди.

¹ П и р у ж у в о н – кексаю ёш.

² Б о ғ и з а к о – ақл боғи.

Анвар уч ҳафтагача хатми Қуръон кечлари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирғи хатми Қуръон кечи Муҳаммад Ражаббек Анвардан аҳвол сўради:

- Домлангиз саломатми?
- Шукур.
- Ўқушингиз яхшими?
- Бирмунча.
- Домланинг уйида турасизми?
- Таксир.
- Сиқилмайсизми?
- Йўқ.
- Илми ҳисоб ўқуғанингиз борми?
- Йўқ, таксир.
- Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?
- Билмаслар деб ўйлайман.
- Агар мен бир домла тайин қилсам, ҳисоб ўқуйсизми?
- Устозим рухсат берсалар, албатта ўқуйман.
- Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.
- Хўб таксир.

Эртаси кунни маҳдум келди, Муҳаммад Ражаббек маҳдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсийчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Маҳдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилик сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг ятимпарварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини махтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машаққатларини ҳам шикоят йўсунида сўзлаб чиқғач, бу кунларда эҳтимоми том¹ бирлан Анварга форс ва

¹ Эҳтимоми том – бутун диққат билан.

арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Анварнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғрига ўзи домла топмоқчи бўлиб махдумга рухсат берди.

МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги саҳифа очиладир. Яъни махдум Анварга илгаригича – истиқболи қоронғу бир ятим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўғли бўлмаганига ўқуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўқунишига арзийдирган чигил масалалар ҳам туғуладирким, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойиға беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблағлар...

Шундай истиқболдағи бу «маблағлар» масаласи махдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. «Ўн ёшдан бери ўкутиб, едириб, кийдириб келаман; албатта, даромад маним ҳаққим бўлур», деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳар ҳолда, масала чигил...

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидағи «аҳамиятсиз» сўзлари ўша вақтларда махдумнинг энсасини қотирган бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладиғина эмас, балки «ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг хуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ» деган қарорға дафъатан келиб қолди.

Мундан бирар ойлар илгари Нигор ойимға: «Анвар ба-
лоғатға етаёзди. Сен билан Раънога шаръан номахрам,
ундан қочишларинг лозим», деган бўлса ҳам, бу буй-
рук ҳозирғача амалга ошмаған эди ва бундан кейин ҳам
амалга ошмайдирған бўлди. Зеро махдумнинг фикрича,
Анварга оғир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белги-
ланган бир муфтида ҳисоб, иншо (тахрир) қоидаларини
ўргана бошлади. Махдум ҳам жон отиб араб ва фор-
сийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳи-
собни ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваф-
фақият қозонди, ҳам шу кўкламдан эътиборан ҳар кун
ўрдаға бориб, Муҳаммад Ражаб мунший кўл остидағи
мирзолар ёнида дафтардорлик, номанавислик усулла-
рини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз
тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ра-
жаббек ўз киссасидан уч-тўрт танга чой пули бериб ту-
рар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам мах-
думнинг кўлиға келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига
устозининг умидини каттароқ боғлатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадағи дафтардор-
лик, форсийча ва туркча номанавислик¹ хунарларини
тамоман деярлик ўрганиб тажрибалик мирзолар қато-
риға кирди. Сармуншийнинг оғзидан чиққан маънони
тартибқа солиб нома, ёрлиғ ва бошқача бир тазкирани
тахрир қила олар, мирзолар жумлани ғалат ифода қи-
либ, сармуншийдан аксар танбеҳ эшитканларида, Ан-
вар бундай танбеҳқа жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона² билан
маошлиқ мирзолар қаториға ўтди. Моҳонадан ташқари
солиқлардан ҳам дархонлик³ қоғози олди. Солиқлардан

¹ Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (муал.).

² М о х о н а – ойлик.

³ Д а р х о н – озод этиш.

дархонлик махдумнинг рўзғориға катта енгиллик эди. Чунки сўнғги йилларда хонлик томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турған солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслик эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда махдумнинг кўлиға тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олғандағи ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; кўзлари ғилайлашқан, афтида қизик ўзгариш кўрилиб, оғзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилған – «ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!» деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор ойимнинг қулоғиға етишкач, Анвардан ранжиди: «Ҳамма пулингни домлангға чакки берибсан, Анвар; уст-бошингни, кўрпа ёстиғингни, ортиб колса Раъно укангнинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб тугишдан бошқани кошки билса!» – деди.

Махдум етти тилло «нақдина»ни олиб қанча шодланған бўлса, ўшанчалик ташвишка ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёмон, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айнатиб оғзи ошқа етканда, бошини тошқа тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳлаб бошини боғлаб кўяйми, деб ўйлади. Бирок, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, махдум уни боқчаға олиб кирди. Боқчадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

– Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? – деб сўради. Анвар кулди:

– Иморатка элли тиллодан кам пул етмайдир. Маним бўлса бир тийин пулим йўқ. Бўладирғани ҳам фотиҳа бергунингизча, албатта, сизники ва ойимларники, – деди.

– Ҳабба... ҳимматингга! – деб юборди махдум, – албатта-ку шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин бояғидек алоҳида пул йиғсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола кўтариб турар эди. Махдум Раънони ўз ёнига чақириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатди:

– Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайдир, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

– Анвар акамнинг ётадирған меҳмонхонаси бор-ку, – деди.

– Хе-хе-хе, боласан, қизим, боласан, – деб кулди махдум, – Анвар аканг тоқай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керак-да, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиғ қилған каби бурулиб ичкарига жўнади. Махдум Анварга усталиқ билан бир маънони онглатиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солған эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирған бўлса, бундан кейин унга умид ва истикболнинг ширин хаёллари билан термуладирған бўлди.

Махдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида «холис» маслаҳатгўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айникса, бу «холис»лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтикди. Эрининг тазйиқи остида Нодира ҳам кенгашка турди.

– Поччанг, бизнинг ҳавлига келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига кулоқ солмаганидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Махдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраган эди, махдум «шу иш чакки-да, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъкулчилик бўлмасин!» деб аранг кўнди. Анвар Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлига сола бошлади. Маошининг ҳаммасини махдумга бермасликка, шунга ўхшаш кам-кўстларга ҳам яратиб туришга ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: «Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўлгандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак», дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойғача топқанини махдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин махдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, Худо ёрлақанган кун озодлиқнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиған ошни ер, уйда иссиғ нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йиғилған нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбағача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиғ олиб бериб, хоҳлаган таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши ки-

йинтирди. Нодира опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ёткан Моҳлар ойимға совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш махдумни довдиратиб қўйди ва кўрка-писа «бу ой харожатлабсизми, болам?» деб сўраган эди, «кам-кўстларни тузатиб олдик» деган жавобни берди. Иккинчи ойда, кўрпа-ёстикларни тузатиб, махдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолиқ «холис» дуо ҳам олиб қўйди. Лекин махдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астаффируллоҳ ўкур эди. Анварнинг эскича очиқ юз билан муомала қилиб фақат «нақдина» важҳидангина дам бўлиб қолиши, топқанини «бемаза» овқатларға, кийим-кечак ва бошқа «бехуда молояни»¹ларға сарф қилиши махдумни кўб тангликка солган эди.

– Бўтам Анвар, – деди бир кун махдум, – дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиғлаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда турғандек гап, болам.

Бундай «муассир» насихатлар ҳам Анварга қор қилмади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйган эди. Шу билан бирга махдумнинг ойлиқ вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирмади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора махдум шунга ҳам қаноат қиладирған бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олғанда «қолғани» тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишнинг учунчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди. Айниқса, туркий таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб² ва ифодаси бор эди. Буни

¹ М о л о я њ н и – қийматсиз нарса.

² Т а р к и б – жумла тузиш.

мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиғ ва нома-ларни ўқутиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалиқ тўқуған ярим туркий жумлаларига аксар вақт тушунмас: «Эналаринг арапқа текканма?» деб мирзо, муфтиларни койир эди¹. Аммо, Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бала бариларингдан ҳам ўқуғанрақ чиқар!» деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Муҳаммад Ражаб мунший кейинги кунларда муҳим тазкиралар таҳририни Анварга топширадирған бўлди. Ўзи бирар жойга кетадиган бўлса, девон идорасини Анвар қарамоғига қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирған маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишка бурчлимиз: ўрус истибдод идораси ёнидағи мусулмон қозихоналари ва улардағи

¹ Худоёр қипчоқлар ичида ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидағи «нг» ҳарфини «нғ» равишида қалин сўзлайдир. Бу кунги фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса кишлоқиларда) юмшок «нг» ўрнида қалин «нғ»ишлатиш кўп эшитиладир. Ҳозирғи ислоҳ қилинган ҳарфимизда бу қалин «нг»нинг махсус шакли йўқдир. Ёзганда (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ ўқуғанда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу қалин «нг» ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай қўб (эллилаб) сўзда истеъмол қилинғани учун манимча, алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис этиладир. Масалан машхурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи, данғ, тўнғуз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски «нинг» «нг» равишида ислоҳ қилинган. Бу йўғон «нғ» ҳам «ғ» ҳарфининг устига уч нуқта кўюлиб ёзилсамикин... (муал.).

мирзоларни ҳар ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска «қалам учи» сўрашлари, кичкина ишни улғайтиб мазана¹ чиқариш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мавзуи бўлган Худоёр саройи муншийларининг кичкина нухалари эдилар. Хонға ёзиладирған арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинған бўлса, аксар вақт ишка ошмас эди. Яъни четда ёзилған ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учини бегона қилғани учун аризани хонға ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижа сўраса, «аризангизни саводсиз киши ёзған экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар» деб саводлиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришка маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бергучи иккинчи мартаба харажатланиб, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиришға мажбур бўлар эди. Мундан бошқа, бир-бирлари устидан хонға шикоят қилиш, ўзаро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тегига сув ҳам қуйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонға яхши кўруниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қониға чўмилиб, мудҳиш фожиаларға ҳам сабабчи бўлар эдилар. Шунинг учун халқ, айникса, камбағаллар сарой мирзолариға нафрат билан қарар, улар ёниға яқинлашишдан кўрқар, иложсизликдан икки букилиб салом берар эдилар.

Лекин Анвар тамаъни, шайтанатни, адоватни айникса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилған вазифанигина адо қилар, алахусус мазлумлар додномасини хонға эшитдиришка ва яхши натижалантиришка тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиғи соясида ҳамини

¹ М а з а н а – ширинкома.

ша анови мирзоларнинг ишига билоқасд¹ халал бериб, чиришни² бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшигина ҳадаф³ ҳам бўлган эди. Бирок, Анварнинг ҳомийси – Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга молик, ҳам хонга инобатлик, шунинг учун мирзолар Анварга қарши ҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиш-тирноғи билан қарши бўлган Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшаганларидек унинг истеъдод ва закосига холис мафтун бўлган Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш кунлар муқаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлган бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Муҳаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоғлаб юрган Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетканлиги учун, муваккат равишда бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу бир неча кун ичида Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилгучи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбдир.

АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан маҳдумнинг сўзларига қарши мажҳул бир азиятда бош қимирлатиб суфага қайтди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб турғандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб

¹ Билоқасд – қасдсиз, ният қилмай.

² Чириш – битаётган ишни бузиш.

³ Ҳадаф – нишон.

кетишка ҳозир турған бошидағи сариф атлас парчасини (рўймолни) бир кўли билан босиб ушлаган эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, суфа ёнидағи очилған гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарар эди. Келиб суфа лабида турған бўш лаганларга тақилди.

– Бу кунги меҳмондорчилиғимиздан рози бўлған ўхшайсиз, Анвар ака, – деди қайрилиб Раъно.

– Жуда рози бўлдим, – деди Анвар ва Раънонинг ёниға келди, – айникса, сенинг кўлинг билан тугилған мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан кўлини олиб, тирсағи билан суфага суянди:

– Маним кўлим билан тугилған мантиларни қаёқдан билдингиз?

– Қаёқдан билдингиз? – деб Анвар кулди, кўлида бир дона қашқар гули бор эди, – айникса, сенинг кўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

– Мен туккан мантилар қандай экан?

– Танимайди дейсанми?

– Танимайсиз.

– Чоклари диққат билан чимтилған, тўрт бурчаги иккига қовиштирилған, дўндик... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танлаб едим...

– Мазалиқ эканми?

– Мазалиқ нима деган сўз, – деди Анвар, – мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузған йилимиз пушти ранглик бўлиб очилған эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берған бу саволиға тушунмади:

– Офтоб қизартирғандир.

– Янглишасан, Раъно, – деди Анвар, – мен бу гулнинг қизариш сиррини ҳам биламан, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг кип-қизил лабинг...

– Ҳазилни қўйинг, – деди шу гулдек қизарган Раъно, – Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзабоши қилмоқчилар шекилли?

– Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнага қара, сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарк борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди:

– Ҳазил ўлсин... Сизни мирзабоши қилмоқчиларми?

– Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаган сўз.

– Нега бўлмаган сўз, шаҳарга овоза бўлган эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёқ солинтириб ўлтурди. Раъно бояғича унинг ёнида суфага суянди.

– Овоза ҳақиқат эмасдир.

– Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас эмиш. Балки сизни мирзабоши тайин қилтурлар.

– Мени мирзабоши тайин қилсалар яхшими, Раъно?

– Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

– Ёмон, Раъно.

– Нега ёмон?

– Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

– Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

– Мен бек почча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадаги тўкулиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оху зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлигимни оладир. Яна мен мирзабоши бўлиб қолсам бу оху зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфёъл¹ сузарман. Бу вақт маним азобим бе-

¹ Б и л ф ё ъ л – амалда.

восита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонға яхши кўруниш учун кўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичоғини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамоғимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадху сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта маним кўлимдан келмас. Чунки «соябони марҳамат» виждон кенгашига кулоқ солғучи «аҳмок»лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно, дунёда «манфаат»дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун бу мансабдан қочқанлиғимнинг фарқиға бормай, «куфрони неъмат қиласан, ойиға фалон тилло» деб дафъатан кўрқоклиғимға ҳукм чиқарадир. Дадангга бояғи узрларни кўрсатиш тошнинг кулоғиға азон айтиш билан бир бўлғани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолик ҳозир бир хаёл эрса-да, ўшанда ҳам шу овозаға бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

– Яхши ният билан мирзоликни қабул қилсангиз, – деди, – аҳолидан ёрдам кўлингизни йиғмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйингиздан соқит бўладир, Анвар ака.

– Тўғри, – деди Анвар, – лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳан эзиласан, виждонан азобланасан. Мана, асли мушқилот шу нуқтададир. Йўқса, гардандан соқит қилиб кўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий мағлубият оғир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадиға тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидағи йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

- Демак, мирзобошилиқни қабул қилмайсиз?
- Агар топширсалар, қабул қиламан.
- Шунчалик мушкилот ичида?
- Чунки отанг бундан талаб қилади.
- Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтиқиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

- Жуда катта бийлиги бор, – деб яна энтиқди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундағи бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

- Чой ичасизми?
- Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас қўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

- Мен хуфтанга чиқмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

- Чикарман! – деди.

ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

Аср намози учун масжид жиловхонасиға энди уч киши йиғилган эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлиғига қарамасдан қуюқ соқолини бахайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба оскан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак боғичини осилтириб, ҳандалакдек бўқоғи билан ўнг томоғини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «хусни Юсуф» кўринар эди. Унинг каторида

ошловдек чўзуқ юзлик, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт эллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралган учунчи нозанин ўлтурар эди.

Булардан биринчи мухтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдурахмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширинсўз ғийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур сўфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомига чертиб ва қатор териб борган сўзига сомиъ эдилар:

– Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётқан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа, валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўб гап керак. Аввало, ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айтқан йигит ўтқан саналар Солиҳ махдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа¹ ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол, бу хабарга ақл бовар қилмайди...

– Ҳа-а, тақсир, – деди Самад бўқоқ ва Шукур сўфини тирсаги билан туртти, – бу бала киму, ўрдага мирзабошилиқ ким. Замонанинг зайли минан, бояғидек Мамаражаб мирзабошининг ярдамида ўрдага киришиб қоған-да... бояғидек оппоққина бўлса Мамаражаб ўз ёнига оған-да...

Имом бўқоқнинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

– Юртнинг сўзига қараб айтаяппан-да, – деди Шукур сўфи, енгилган оҳангда, – ҳарчи бир неча кундан бери катта-кичикнинг оғзида шу гап.

– Кўбчиликнинг оғзини тикиб бўлардима, сўфа.

Самад бўқоқнинг бу сўнгги ғийқиллашида томоғи остидаги йўғон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлгани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

¹ Ҳ и ж ж а – сабок.

– Ўрдадан бирар киши масхара учун хабар таркатқандир.

– Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонаға тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиққан Сафар бўзчи исмлиқ эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўлтурди ва сўзга бир оз кулок солғач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

– Иншоолло, шу йигит мирзабоши бўлар, – деди Сафар бўзчи суҳбатнинг руҳини билмаган ҳолда, – ўзи ажаб зукко йигит, фуқаропарвар бола: бўғани маъқул, а, лаббай, тақсир?

Имом ерга қараган ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ хўмрайиб Сафар бўзчиға қаради:

– Э, акиллай берасан-да, Сафар, – деди бўқоқ, – биз нима деяпбиз-ку сен нима деяпсан.

– Хўш, нима деяпсанлар?

– Овоза гап деяпмиза, мирзабошилиққа катта милла керак деяпмиз-а.

– У милла эмас эканми?

– Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-да.

– Ашунга қоғанда чалғибсан, Самад, – деди Сафар бўзчи, – хат битишка келганда қўявур, камбағалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

– Занталағинг кимга қайиша қопти?

– Ҳаммага, ҳаммага, – деди Сафар, – мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшағуринг.

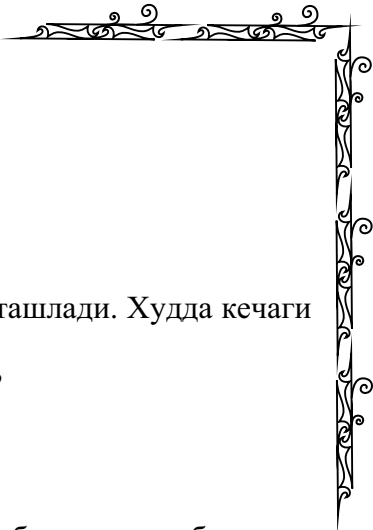
– Ҳа-а, хўш?

– Бултур ана шу кезде, – деди Сафар энгашинқираб, – бозорға саккизта бўз олиб тушкан эдим. Бирарта мушкит иғво қилдими закотчининг томоғи тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтуғимдағи бўзни ёппа олди, қўйди; «отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсам уйим куйсин»... Асти қўйса-чи... Бир йиллик

закотинг деб кўтарди кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга куруқ қайтдим. Майда-чуйда кутиб ўлтурган бола-чақанинг кути учти. Мол кетти – жон кетти, ишка ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлган десанг юрак ачийди, дастмоя ҳам ғалтакка чиқадиған. Арза-парза биттирсамми дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзанг маъкул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиған бир арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтуғимға тикиб олдим. Ана шу тобларда сўроғлаб арзачи мирзоникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнини ешиб турған экан. Ёш, навкирон йигит, «салом», «алик», «ҳорма», «бор бўл». «Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсам, деб келган эдим». Ўрдалиққа гап укдириш қиёматдан кейин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик¹ сиёқи йўк, Шукур сўфи. Гапка қониб олиб, кулоқ қокмай «хўб». Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини укдириб эдим, тусмоллаб биттасининг отини ёзди, чоғи. «Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман» дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

Манави осонликни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди. «Ёпирай, озсиндиёв, курғур» деб кўрқдим. «Арза ўрунласа яна хизмат қилармиз, мирзабоши». Яна йўк, «тоза фалакат бости» деб турсам, «арзага ҳақ олмайман, бўзингни олиб кетавур» – дегани экан. Барака топқурни қаранг, тақсир. А, шундақа одам ҳам бўладими, Самад оға. «Олтин олмасанг, дуо ол» деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўявуринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсам эшикни бирав тақиллатади. «Ҳа, келавуринг». Дўконхонага бўз қўлтуқлаған бир киши кирди.

¹ Г а в р, г а б р – оташпарастлик, исломни танимаслик.

-
- Сафарбой сизми?
 - Ҳа, биз.
 - Арза берганмидингиз?
 - Берган эдим.
 - Отангизнинг оти нима?
 - Маматбой.

Қўлтуғидағи бўзни олдимға ташлади. Худда кечаги бўзларим; таппа-тақ саккизта.

- Бўзларингизни олдингиз-а?
- Ҳа, олдим.
- Хайр.
- Хўш.

– Бу яхшилиқ арзадан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. «Яхтакка бўзим бор, кетавуринг», дейди. «Сотиб, пулини берайми», десам «пулим ҳам кўб» дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур сўфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси кўл деганлар; ишонмасанглар, ана, тақсиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир ғижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзган бўқоқ бундан рухланди.

– Ёлғонни ҳам ямламай ютадиған бўлибсан-да, Сафар, – деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсиндан ўзгариб кетди. Ранги ўчинкиради:

- Азбаройи худо, қасамми?

– Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, – деди Самад бўқок, – қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлғонни сал киши ишонадиган қилиб гапириш керак, Сафар!

– Азбаройи худо, олмади! – деди Сафар ва асабий-ланиб ўрнидан туриб кетди, – шу Каъбатуллонинг ичида ўлтуриб ёлғон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамига ишонмаган ҳам етти маҳзабда мўмин эмас!

Сафар аканинг азтахидил аччиғланганини сезган имом ораға тушти:

– Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, – деди, – шунинг учун мирзобошининг сизга қилган яхшилиғига мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечорага қилган яхшилиғи тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадаги мирзоларға бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандоғ катта ишнинг уҳдасидан чиқадирми, устидадир.

– Баракалла, тақсир, – деди Сафар бўзчи турған еридан, – менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчиға тушуна олмай, бир оз тикилиб турғандан кейин сўради:

– Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

– Худой билдирса, биламан-да тақсир?

– Хўш?

– Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

– Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, – деди имом, – аммо бу хизматка унинг илми кофийми?

– Ковфий, тақсир, ковфий!

– Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

– Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир.

– Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, – деди имом аччиғини ичига ютқан ҳолда, – бундай мансабга минадирган киши Бухаройи шарифда таҳсил кўрмаган-

да ҳам лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуған бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонликдан бошқани билмайдир.

– Билмаганини сиз қаёқдан биласиз, тақсир?

– Чунки мен уни ўз кўлимда ўқутқанман... бир ятим бола эди.

– Худонинг бериши, тақсир, – деди Сафар, ўйлаб-негиб турмай, – жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг мирзаси бўлмоқчи; Худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламинчоқ кўзи алланучка ҳолатка кирган эди.

– Аблах одам экансан! – деди.

– Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз! – деди Сафар бўзчи.

Имом ғазаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчиға хезланган эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

– Падарлаънат, адабсиз! – деди Самад, – домлаға шундай сўзни айтасанми-я?

Сафар бўзчи турған ўрнидан силжимади:

– Чўзма кекирдагингни, бўқоқ, – деди, қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан! Андишанинг отини кўрқоқ қўйдингми?

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолган, имом бўлса гўё хужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди. Самад бўқоқ ғийбатдан бошқа ишка ярамагани учун, имомнинг ёрдамиға етиш чамаси йўқ эди.

– Шу адабсизлигинг билан, – деди Самад насиҳато-муз, – яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

– Ўқумасам кутиланми сенлардан!

– Ўқумасанг бор, жўна!!!

– Хе... – деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича «падарлаънат жоҳил» деди имом ва илгариги ўрнига борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз ўлтурдилар.

– Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг.

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилғач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўқуш учун масжидга кирдилар.

ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Имомнинг таъби жуда сустланди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг «Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳоят маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир» деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрған бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир «бемаъни» бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг обрўсини тўқди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан Сафарнинг «ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...» жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолгандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдирғанлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишга тиришди? Сафар бўзчи каби бир «аблах» билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик орттирди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлганида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун

қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихиға бир оз кўз ташлаб олишға мажбурмиз. Чунки бусиз ўқуғучимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирғи имомимиз – мулла Абдурахмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқағина, аҳамиятсизғина «Раҳмон» исми билан аталар эди. Абдурахмоннинг отаси уламо наслидан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасиға насиб бўлмаған, бироқ Абдурахмоннинг амаклари ота касбини ушлаб таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдурахмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларғача Солиҳ махдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амақларидан Бухоройи шарифка келиб таҳсил қилишға даъват хати олди. Хатда Абдурахмоннинг бобо касблари уламолик эканини, шунинг учун бошқа касбларга уруниб умрини зойиё қилиш абаслиги¹, ўз тарбияларида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдурахмоннинг онасиға ва бошқа яқинлариға жуда маъқул тушиб, уни Бухороға жўнатиш қарориға келдилар. Абдурахмон ҳам истиқболдағи мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичиде Бухороға сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдурахмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдурахмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болаға ўч... Шунга биноан домла мударрис гарчи мадрасадан хужра бериш мумкин бўлса ҳам мазкур ишончсизлик мажбуриятида Абдурахмонни ўз меҳмонхонасиға жойлаштирди. Шу ҳолда Абдурахмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис «замона бузуқлиғини» назарга олғани учун Абдурахмонни ҳалиги тўғрисида жуда

¹ А б а с – бефойда, беҳуда.

каттиғ назорат қилар эди. Бирок, домлаларнинг бундай бузукликқа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу «махрам» балосига гирифтор, яъни бузукликқа манбаъ бўла туриб ҳам яна «замона бузуклиғи»дан шикоят қилишлари ўша вақтлардағи «мадраса мантиқи»га ҳеч бир баҳссиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менга осила кўрмангиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муаззам, илми «фавкулодда», ўзи «варасатул-анбиё»¹ саналған зотлар назарида ва виждонида маъфу, аммо ўз ўғлига бошқалар ўшандоғ хайвонликни қиладирған бўлса: «Замона бузук, эҳтиёт шарт!»

Шу йўсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозага кулф солиб тарбия қилар, мадрасадаги оти ёмонга йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса – елкадан, кўлдан сув очмаса – оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига² шу касал сироят³ қилмай қолмайдир. Домла мударрис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният⁴ остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдурахмонни кўз остига олғучи «муллабаччалар» йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етканда, табиий, домла мударриснинг кўлидан ҳеч иш келмай қолди.

¹ В а р а с а т у л - а н б и ё – пайғамбарлар авлоди.

² Ф а р д – кимса.

³ С и р о я т – таъсир.

⁴ А м н и я т – тинчлик.

Домла назоратни эскича давом эттириб, хотиржам юрғанда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдурахмон билан алоқа қилиб қўйған эдилар. Домла мударрис эрта-кеч Абдурахмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага кулф солар, Абдурахмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлағали кирар; зиёфатка бориладирған бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдурахмонни қандай қилиб буза олсинлар? Таассуф, бузған эдилар. Баччабозликқа махсус хунар ва найранглар ижод қилған омилкор савдогарлардан бир нечаси «Абдурахмонча»ни йўлдан оздирған эдилар.

Домла мударрис хотиржам ичкарига ухлағали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тик этиб тегар, гўё ешилиб ётқан Абдурахмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар эшик очилған кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонаға ташланар эди. Абдурахмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарчасига боғлаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширғач, нарида кутиб ўлтурган «одам ўғриси» билан бирга базм ўрниға жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн «ошиқлар» Абдурахмончани келиши он билиттифоқ «Бухоро амирлиги»га кўтариб, амру фармониға итоат қилурлар:

«Мулла Абдурахмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!¹» каби мадху саноларга кўмилған «Абдурахмонча» ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: май учун соқий бўлар, заифона қўйлак, лозим ва бошиға кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирар; чойға лабини тегизиб «табаррук» қилар; дутор, танбурга йўрғалаб ўюнчи бўлар; бошидағи кокил билан

¹ Гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай – айланай, бошингта жоним фидо, дардингни олай.

«ошиқлар»ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда... Қисқаси, бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлик ҳолға келган ёки келтирилган эди.

Уч йилгача шу йўсун «ошиқлар» кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдурахмонни ўз уйдан қувлади. Абдурахмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига¹... Икки йил чамаси мадраса афроди² орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юрғандан кейин соқол-мурти чиқиб хусн сармоёси заволга юз тутди ва кундан-кун «бозор касодланиб» харидор озайди. Абдурахмон уч йил бўйи савдогарлар орасида «ахлоқ тузаткан» бўлса, яна икки йил мадрасада туриб шу тузалган ахлоқни «камолатка» эришдирди. Шунинг учун анвоъи эркаликка, неча хил мукайифотка, ранг-баранг «иззат, ҳурматка» ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосига туз сепкан ярадек ачир эди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан «вақтсиз чиққан» соқол-муртларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндикчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриғи кўрмаган бойларға насиб бўлурлар. Улар зерикиб ташлағач, ўрта ҳол «ташна»лар домиға тушарлар. Соқол-мурт чиқиб давангиликдан³ хабар келгач, учунчи табақа, яъни бўйни йўғон, ғўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдурахмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табақа –

¹ Ж и г а р с ў х т а – ошиқи беқарор.

² А ф р о д – шахслар.

³ Д а в а н г и л и к – ўсмирлик даври.

чойхонанишин, тавкаргир¹ ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли озшалок, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видолашди. Чунки, башара нонга чумоли ёпишқандек соқол мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

ХУШЁРЛИҚ

Ҳозир Абдурахмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳафсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриғи даврини кечирар эди. Шу йўсун кўб вақт руҳий хасталиқ кечириб қутилмаганда жонланиб кетди. Яъни «Ақоид»нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармоғини оғзига тикқандек енг шимарди.

Юқоридаги руҳ тушиш даврида ул мозийсидаги каби эркалик, амру фармон ва шуҳрат учун қайғирган, кўб бош оғритиб эндиги шуҳратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший² воситасида топмоқчи бўлган, яъни фарди ғоясиға³ диний олимлик либосини кийдириш фикрига келган эди. Беш

¹ Т а в к а р г и р – қиморда ютукдан чўтал олувчи.

² Ҳ а в о ш и й – хошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилган шарҳ.

³ Ф а р д ғ о я с и – Аллоҳнинг бирлигини англаш ғоясидир. Юқоридаги жумлада мана шу ғояни, яъни Аллоҳнинг яккаю ягоналиги ғоясини диний илимлар билан исботлаш назарда тутилади.

йил «ғоя» учун қаттиғ берилиб, рутубатлик хужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аримайдириган ориғлик, рангсизлик ортдириб йигирма саккиз ёшида «хатми кутуб»¹ қилишға муваффақ бўлди. Беш йиллик ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдурахмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бир мунча сарф этиб, Абдурахмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдурахмон Қўқон сафарига ҳозирланар эди. Қўнгли Қўқонда ўзини кутиб турган уламолик шуҳратига; муфтилик, қози ва аъламлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Қўқондағи қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболиға ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдурахмон ҳам ўз шахрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлағанча истиқболға бутун Қўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уруғдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддача истиқбол қилиниш Абдурахмоннинг Бухорода туриб қилған ширин хаёлиға биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кунгача фотиҳахонлик, хордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилғучиларнинг аксариси мертуқ-сертуқ кавму қариндошлар, узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий моялар², яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бек-бекзодалар, бообрў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриғи учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишға «қўли тегмаган» баъзилар узр мақомида ўз уйларига «махсус зиёфат» билан чакирарлар, деб кутди. Бахтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир

¹ Х а т м и к у т у б – китобларни ўқиб тугатиш.

² М о я – аслзода.

неча қариндошларнинг титраб-қахшаб қилган зиёфатлари билан «уйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузиб юриш» хаёли ҳам «бир хаёл» бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавму қариндошларнинг-да зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлаганча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмағанда мукаррирлигигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлган ҳозирғи масжид имоматига тайин қилмоқчи бўлган эдилар, бунга ҳам моний чикди; мулла Абдурахмон алҳол суннатни бажо келтирмаган, яъни, уйланмай, тарки суннат қилган кишининг имоматида нукс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътироз қилдилар. Шундан кейин бир неча ёр-дўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириш фикрига туштилар. Бухородағи «хаёллар» зеру забар¹ бўлган ҳолда, мулла Абдурахмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишка ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди...

Мулла Абдурахмоннинг совчилари ибтадан² Солиҳ махдумнинг қизи – Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин Абдурахмоннинг ўзи Солиҳ махдумда савод ўқуб юрған фурсатда ёш Раънони кўрган, учунчидан – ёш олим кекса домланинг қизига уйланса яна бир хусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдурахмон хануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиткач, бу тасодифни истикболининг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини кучоқлай бошлади.

¹ З е р у з а б а р – остин-устин, вайрон.

² И б т а д а н – бошлаб, дастлаб.

Мақтабдор домлаларға қарағанда ўз илм ва мартабасини аллақанча юқори қўйғанлиқдан, Солиҳ махдумнинг кулоқ қоқмай домод қилишиға ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаған узрни олиб келдилар: «Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш...»

Мулла Абдурахмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ махдумнинг ўз олдиға маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиғроқ жавоб билан келдилар. «Солиҳ махдум қизини ўрдада мирзолик қиладирған Анвар исмлиқ бир йигитка фотиҳа ўқуб қўйған экан. Фотиҳа қилмағанда, албатта сизга берар экан, қўб афсус чекти».

Бу жавобдан кейин Абдурахмоннинг дами ичига тушиб, ўз тақдириға лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раънони оладирған Анвар исмлиқ йигитка қарши бир кек туғилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги йўқми, деб ўрдада хизмат қиладирған Анвар отлиқ мирзони сўраштирди. Тўғрилиғини билиш устига ҳатто бу Анварни кимлиғини ҳам хотирлади: ўзи Бухороға кетар олдида Солиҳ махдумнинг мактабида ўқуб юрған ўша ятим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолик қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдурахмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми кутуб қилиб келган бир «олим», ақалли бир маҳалла имоматига хархашасиз ўталмасин-да, унинг харом тукига арзимаган бир бевасовод ятим ва баднажот искирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлда Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдурахмон бутун камолатини ишка қўйиб, имомат ва хатибликка шуруў¹ қилди. Ҳар кун қавмла-

¹ Ш у р у ь – бошлаш, ишга киришиш.

риға амри маъруф, наҳйи анилмункар¹ айтиб, хусусан, ҳар ҳафта жума кун амри маъруфни кенгроқ доирада юритиб, кўбларнинг кўнглини эритишка муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинган бу кўз бўяш кўбларнинг диққатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жума кунлари чет маҳаллалардан оғиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзган мулла Абдурахмон кучангандан кучанар, айникса, орада хонға тегишлик ҳукуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонға итоат, бекларга ҳурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишға қараганда, айникса, хонбоп бўлишға тиришар эди. Унинг бу жонбозлиғи бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг «дарёи фазли»га мафтун бўлган савдогарлардан бири киз қариндошини бериб ўзига куяв қилди. Яхши оилага куяв бўлганидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа боғлади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаёзди. Фақат энди ўрдаға яқинлаша олса... Аммо хануз бу муяссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисиға озғина кирлик эканини ўқуғучи юқоридан онглади. Унинг кўнглидаги шу озғина кир Анварнинг кўтарилишидан тинчсиз эди.

– Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншийлик маснадига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо ғаразлик фикр аксар сўзлагучини шарманда қиладир. Шунга ўхшаш, мулла Абдурахмон ҳам муҳокамасига озғина ғараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиғ ҳақоратиға ҳадаф бўлди.

¹ Н а ҳ й и а н и л м у н к а р – ёмонликдан қайтариш.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз «энди Имом афанди уйланиб олибдир, Раънога эҳтиёжи қолмабдир, бас, шу ҳолда кек сақлашга қандай мантиқ бор?» дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланган бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: «Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳоятни маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса...»

Битишка маҳкум бўлган кекни мана шу «неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухорога бормаса ҳам кимсан фалоний бўлганлик» сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб «худой берса шундай» дерсиз, яна гапга тушунмасиз. Абдурахмон каби кишиларнинг табиатига тушуниш албатта қийин ва тушунмаган маъқул.

ЁРЛИҒ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлиғнинг кимнинг исмига ёзилганлигини эрталабданоқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўлтурғучи Анварнинг ёнига дам-бадам мирзо ва ғайри сарой ходимлари келиб, оҳистагина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонга эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, худайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдиға давот-қалам кўйиб дафтар устида ўлтурган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қоғозга миҳлангандек гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз усти-

дан юритиб турар эдилар. Бу қовоқ-тумшуғи осилиб кетканларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзоди хонға манзур қилинганлардан эди. Иккинчиси шоир «Мадҳий»нинг сармунший бўлишини орзу қилган Калоншоҳ отлиғ яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам турлиси турли вазиятда: Султонали мирзоға ўхшаганлар ер остидан ёнидағисига кулиб муомала қилар ва баъзилари Шаҳодат муфти каби тўнини тескари кийиб олган кўринар эди. Анвар ёнидағиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилгансумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидағи иккиси гўё мум тишлаған каби сўзсиз эдилар.

– Бу кундан мени мазох қилиб бошладилар, – деди ниҳоят Анвар, – гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савағич қаламини давотка бир-икки тиқиб олғач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

– Бўлсангиз ажаб эмас...

– Йўқ, – деди Анвар ариза буклаб, – сиз қишлоқда бўлганингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолмасин деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазохларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мош-гуруч соқолини қалам билан таради.

– Мазох бўлмаса керак, – деди билинтирмайгина энтикиб, – алҳол ёшсиз, муҳофазангиз бутун, зерикиш сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўб қилиб зерикканмиз...

– Албатта, – деди муфтининг ёнидағи Калоншоҳ мирзо кўзини қоғоздан олмаған ҳолда, – мазохларга қулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга «мазох» деб таъбир қилиши, ўзини

маълум ўнғайсизликдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очикдан-очик бўлган бу адоватка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан ҳудайчи кўринди ва турған жойидан Анварни чақирди:

– Мирзо Анвар!

Анвар, ҳудайчи учун ажратқан аризаларни қўлига олиб ўрнидан турди:

– Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турған эдим¹.

Ҳудайчи бошини чайқади:

– Аризаларни ҳозирча қўйиб турунғиз, – деб ерга ишорат қилди, – ўзингиз мен билан бирга келинғиз.

– Қаёққа, тақсир?

– Ҳузур муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса қўлида аризалари билан ҳайрат ичида эди. Даҳлизда уни кутиб турған ҳудайчи яна танбех қилди:

– Мен сизга айтаман, Анвар.

Анвар, қўлидағини ўз жойига қўйиб ҳудайчи орқасидан чиқди.

Хон тахтда эди. Ўнг тараф курсида Абдураҳмон офтобачи² ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл боғлаб ўлтурар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр хузурига кирадиган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар, улар каторида хон улуғлари – аён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурғанлар эди.

Ҳудайчи «хузур муборакка» кириб таъзим қилди...

¹ Ариза ва бошқа гаплар хонга фақат ҳудайчи томонидан тақдим қилинадир (муал.).

² М а ш х у р о ф т о б а ч и – Мусулмоқулнинг ўғли (муал.).

– Чақирдинғма? – деди хон.

– Таксир.

– Изн берамиз.

Худайчи куллуқ қилған кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турған Анварни «хузури муборак» сари йўлға солди.

Анвар «хузури муборак»нинг эшигида тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидағиларға ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

– Ишларинг яқшима, мирза? – деб сўради хон.

– Дуолари баракасида, қиблагоҳ, – деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлаға қаради:

– Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўри-нади, – деди.

Домла Ниёз ўрнидан кўзғалиб олди.

– Файзи шаҳаншоҳий.

– Мен бу жигитни мирзабаши қилмакчи бўлдим, – деди хон ва тиззаси тегидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзға узатти, – ўқунғ, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдурахмон офтобачи ва унга эргашиб биринчи хонадаги аъёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

Домла Ниёз турған кўйи ёрлиғни ўқуди:

«Ба исми субҳонаху. Анруллоҳи фаризатун ва амруно вобиж¹. Бизким Фарғона мамлакатининг ҳокони султон ибни султон, аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуси солисамизнинг² учунчи санаси мутобиқи³ 1287-ҳижрия⁴ моҳи сафарнинг 25-нчиси⁵, ушбу ёрлиғимизни бердик хўқандлик мулла мирзо Анварғаким,

¹ Аллоҳнинг амри фарздир, бизнинг амримиз вожибдир.

² Ж у л у с и с о л и с а – тахтга учинчи марта ўлтуриш.

³ М у т о б и қ – мувофик, уйғун.

⁴ Милодий ҳисоб билан 1872 йил.

⁵ М о ҳ и с а ф а р – сафар ойи, қамария йил ҳисобида иккинчи ой номи.

мазкур мулла мирзо Анвар бинни Салимбой шаръи шариф узра устивор туруб, амримизга инқиёд¹ этиб девонбеги унвон дигар садри муншийлик умури² вазойифаларимизни кама янбағи³ адо қилғай деб. Адойи ҳадама⁴ асноси биз амири вазифа мутлақалъинон⁵ дорус-салтананин⁶ ҳаққи шаръийсиға хиёнат қилишдин ижтиноб⁷, адолатимиз ойинасини даноат⁸ ғубороти бирлан халалдор айлашдин парҳез, арзи доди фуқаромиз суръати истимоъида⁹ ихмол¹⁰ ва сустлик кўрсатмай интишори¹¹ адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул¹², диққат ва эътибори том қилғай деб ва яна мазкур исмига ёрлиғ мактуб бўлмиш итоатига афроди¹³ девонхонамиз маъмурлар¹⁴ деб, муҳри шоҳонамиз бирлан ушбу ёрлиғни таъкид ва тақрир¹⁵ этдик».

Домла Ниёз ёрлиғни тугатиб, қоғозни манглайиға кўтарди ва икки кўллаб Худоёрға узатди.

Худоёр ёрлиғни олиб қаршида бош букиб турған Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлиғни олиб ўпти ва уни салласига санчиб, орқаси билан юриб, илгариги ўрниға бориб тўхтади.

¹ И н қ и ё д – бўйсунуш.

² У м у р – ишлар.

³ К а м а я н б а ғ и – талаб даражасида, кўнгилдагидек.

⁴ А д о й и ҳ а д а м а – хизматларни бажариш.

⁵ М у т л а қ а л ъ и н о н – ўз-ўзига мустақил.

⁶ Д о р у с - с а л т а н а – мамлакат.

⁷ И ж т и н о б – четланиш.

⁸ Д а н о а т – пасткашлик, тубанлик.

⁹ И с т и м о ъ – эшитиш, кулоқ солиш, тинглаш.

¹⁰ И х м о л – эътиборсизлик.

¹¹ И н т и ш о р – ёйилиш, тарқалиш.

¹² М а б з у л – бағишламок.

¹³ А ф р о д – одамлар, кишилар.

¹⁴ М а ъ м у р – амр қилинган.

¹⁵ Т а қ р и р – қарор.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуоға қўл очти.

– Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душманони амир-ал-мўминини сарнигун бошад. Аллоҳи таоло сояи зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад...¹

Худовандо, бигардоний балоро,
Зи офатҳо, ниғаҳ дорий ту моро.
Ба ҳаққи ҳарду гисўи Муҳаммад,
Забун гардон забардастони мор².

Дуо асноси айниқса биринчи хонадаги аъённинг йиғи ва рикқат оҳанглик «омин, омин» садолари «ҳузурри муборак»ни титратди. Дуодан кейин ҳудайчи икки тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзобошилиқ хилъатини Анварга кийдирди. Кимхобни кийиб олғач, мулла Ниёз «саховатда Ҳотамитойдан, адолатда Нўширавони одилдан» ортиғроқ ул жанобнинг ҳаққиға яна янги дуо ва санолар тўкуди, гўё «амирал-мўминин»ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим итмомига³ етиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чикди.

Анвар девонхона саҳнига етканда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилғали ўрунларидан кўзғалдилар. Ҳозир баъзиларининг устида бояғи «онглашилмовчиликлар»

¹ Шаҳаншоҳнинг давлати кун сайин кўпайиб, амирал-мўминининг душманлари йўқ бўлсин. Аллоҳ таоло ўз соясини фуқаро бошидан кам қилмасин.

² Эй Худо, Сен балоларни қайтарғучидирсан,

Офатлардан бизни сақлағучидирсан.

Муҳаммаднинг икки кокили хурматига,

Бизга ғолиб келгучиларни забун қил (*муал.*).

³ И т м о м – тамомлаш, тугаллаш.

гўё бўлмагандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг ҳурматига ўрнидан турди.

– Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! – деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлиқ бу ўзгаришдан таажжуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очикдир. Сармунший – демак, агарчи соқоли кўксини тутқан Шаҳодат муфти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг кўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча ўнгғайсизланган эди. Бошидағи ёрлиғни кўлиға олиб, ўз-ўзидан таажжубланганнамо атрофидаги мирзоларға қаради:

– Жанобнинг амирлари билан, – деди Анвар уларга хитобан, – энг оғир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътимод қилганимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, оғаларимға такагох деб ишонганимдандир. Ўйлайманким, бундай мажбуриятда қолган бир укангизни албатта ерга қаратмасизлар ва ундан марҳаматларингни аямасизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолган эканман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлиқ белгисидир.

– Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шогирди бўлганлигингиз учун эҳтиром қилмадик, – деди жавобан Султонали мирзо, – балки

сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдик. Мундан сўнг ҳам бош мирзолиғингизни эмас, мирзо Анварлиғингизни эҳтиром қилармиз.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўлтурди.

– Сиз ҳамиша мени муболағангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака, – деди Анвар. – Агар менга ҳурмат лозим бўлса, муболаға билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такаллуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотихадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўлтурди. Анвар ҳам бахмал тўнни еша бошлаған эди, ёниға Султонали мирзо келди:

– Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

– Нима учун?

– Ёрлиғ олғанингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборақбод қилғали кишилар келса...

– Аввало, меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборақбод қиладирған танишларим ҳам йўқ, – деди Анвар қўл силтаб, – бундан хотиржам бўлингиз.

– Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрниға кулимсираб қўйди ва жойига ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

АДРАС ТЎН ВА ИССИҒ НОН «ФОЖИАСИ»

Ёрлиғ олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Ўрда жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

– Айюҳаннос! Билмаган билсин – эшитмаган эшитсин:

Вақтики ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!

Фазл боғида очилган бир гул,
Яъни гул шохиға кўнган булбул.

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолига мусалламдир¹ аксар.

Хузури муборакдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашликда қилур суҳандонлиғ.

Ҳар кимсанингким бахти кулса,
Шоҳига жону дил ила хизмат қилса.

Лутфу шоҳонага сазовор бўлғай,
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

Кечаги хабарларга кулги ва мазох тариқасида қараган шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: «Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!» дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлган камбағал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб «ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?» каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи кабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: «Қилмишидан топти бу йигит, бўғани жуда маъкул» деб, янги мирзобошининг таърифини қилар эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турган бўлса ҳам яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхтатиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа

¹ М у с а л л а м – тан бермоқ.

озод кўйиб юборди. Алпанғ-талпанғ ичкарига кириб, ўқуғучи кизлар ичида Нигор ойимни ўз ёнига чақирди:

– Ҳай, – деди, – Анварингдан киши келди, сандиғингни оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

– Анвардан нима учун киши келади, сандиқни нега очай?

– Ҳай, ахмақсан, – деди махдум энтикиб, – Анвар ёрлиғ олған, сўйинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлик, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилинкаради, уйга кириб, сандиқнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, махдум дахлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.

– Топдим, топдим! – деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

– Қандай тўндан олай?

– Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизиға қараб кулди:

– Бахтинг-да, қизим, – деди, – Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

– Мени нега чақирған эдингиз?

– Сандиқнинг калитини биласанми, деб чақирған эдим, калит топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатти:

– Шуниси бўладими?

– Ҳа бўлади, ташла.

– Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикин?

Раъно ҳам бўз тўнга эътироз қилди:

– Бериб бўлмайди, уят.

Махдум ўйлаб қолди:

– Бўлмаса, – деди иккиланиб, – жўнроқ адрасдан олчи, – Нигор ойим бир адрас тўн олиб махдумнинг қўлига берди. Махдум тўнни ёруққа солиб кўрди:

– Йўқ, адрас ҳайф, Раъно, – деди тўнни таҳиға солиб, – ҳалиги бўзни беравур.

– Бўз тўн бергандан, бермаган яхши, – деди аччиғланиб Раъно, – арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раънонинг ёниға Нигор ойим ҳам қўшулди:

– Киши уялғулик бўлмасин, Раъно.

– Ҳайф-да, ҳайф, – деди махдум, адрас тўнни салмоғлаб кўриб, бояғи шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди. – Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.

– Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас, – деди асабийланиб Раъно. – Кишининг иззати-нафси ундан ҳам қуюқ.

– Хайр, хайр, – деди махдум, адрас тўн билан видалашқандек. – Сен қизларингни озод қўй, Нигор, дастурхон тайёрлаб, чой қайнат. Фотиҳага одамлар келса керак. Сен, Раъно, сочларингни ювиб сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдим, қизим?

Махдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно махдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

– Ҳай, Раъно! – деди ҳавлида кетиб борган махдумга, – нонларимизнинг суви қочқан, хамир қилишға вақт оз, бозордан иссиғ нон олдирасизми?

Бу гап махдумга адрас тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.

Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва кўзини қисиб, хотинига қаради:

– Жуда қаттиғми? – деб сўради.

– Жуда қаттиғ, ҳатто ушатишқа ҳам кўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. «Хўб, нон олдираман» дейишқа ҳам махдумнинг мажолли қолмаган ҳолда бошини қуйи солиб, жавобсиз ташқариға жўнади. Меҳмонхона сахнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиккунча ҳам махдумнинг кўзи «хайф кеткан» адрас тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаётқан хабарини сўрашни ҳам унутқан эди. Ҳавли супурғучи бола сув сепмай чангитиб юборғани учун уни «аблаҳ, кучук!» деб койиди. Меҳмонхонада кўрпача ёзиб турған боланинг ёниға кириб, кўмаклашди ва боланинг укувсизлиғидан ранжиб, буни ҳам бир мунча ачитиб олди.

– Сен чошиб гузарга чиқ, – деди болаға, жой солиниб бўлғандан кейин. – Катта толнинг тагида Совур новвойнинг дўкони бор. «Махдум домлаға йигирма дона нон керак экан. Нархи қанчадан?» деб даррав сўраб кел. «Махдум домлаға» дегин, «арзон қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш» дегин... «Янги мирзобошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан» дегин... Югур!

Болани нарх билишқа жўнатиб, ҳавлиға чиқди. Ҳавлидаги бола сувни кўб сепиб, ерни лой қилиб юборған эди, яна койиди ва дарбоза олди – кўчаға ҳам сув септириб, ичкари кирди.

– Қизларни озод қўйибсан, яхши, – деди махдум Нигор ойимға. – Биз-ку шу хабарни кутиб турған эдик. Шундай бўлғандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, аблаҳ, қани менға уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи.

Раъно онасининг сўзи билан кутидан беш-олти дона нон олиб дадасининг кўлига берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолган эдилар. Махдум уруниб кўриб, биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно, юзини четка ўгуриб, кулиб турар эди. Махдум урина-урина ниҳоят ўзи ҳам кулди.

– Зор қолғуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттарроқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам кулимсиди:

– Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, – деди Нигор ойим. – Биз-ку майли, куни бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзғор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда уялади.

– Мен иссиқ нонга бола юбордим, – деди махдум қаттиғ нонларни Раънога бериб. – Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиғ нонни ҳам ея берамиз: жаззаси чойға бўктириш-да.

Махдум айтмаса ҳам Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинча юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолган эди. Махдум энди нон сотиб олишни бўйнига олиб, ташқарига чиқди. Нарх билиб келган болаға йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонга юборди.

Анварнинг «танишсизлик ва уйсизлик» фикрининг аксича фотиҳахонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дуркум фотиҳахонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдиға киши юбориб, уни чақиртириб келишга мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлиғидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва

ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлик, мувосо¹ ва тадбир орқасида яшагучидирлар. Анвар ўзини табрик қилғучи уламо ва ашрофлар юзидан очик равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўкур, камбағаллардан содда самимият кўрар эди.

КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бир оз илгарироқ эди. Махдум дарбоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилган ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ кириб олди.

– Ҳай, мулла Солиҳ, яна бир гапни саҳв қилибман, – деди ҳазрати мударрис. Солиҳ махдум югуриб ҳазратнинг ёнига келди. – Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат тушса, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз ҳам шуни таъинлаб кўясиз.

– Хўб, тақсир, хўб.

– Фаромуш қилмассиз, албатта?

– Хотиржам, тақсир.

Махдум уламо, амалдор ва ғайрилардан шунинг каби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлган эди. Ҳозирғи илтимосни ҳам ўшалар каторида бўйнига олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошига чулғаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкарига кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

– Хўш, хўш, ука, – деди Сафар бўзчиға. – Йўл бўлсин сизга?

Чунки махдум муборакбодчи камбағаллар у ёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан

¹ М у в о с о – мураса қилиш.

эди. Бу зерикишка иккинчи мартаба нон олдиришнинг хам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан махдумга қийшайиб қаради:

– Лаббай, тақсир? – деди.

– Йўл бўлсин сизга?

– Мирзо Анвар инимга Худо мартаба ато қилган эмиш деб эшитдим, – деди Сафар бўзчи, – пиримни зиёрат қилай, деб келяппан...

– Келганингиз маъкул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб қолган-да, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука.

Сафар бўзчи бошини қашиб, яна махдумнинг афтига қараб қўйди:

– Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.

Махдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтди:

– Майли-ку, ука, ранжитасиз-да.

– Садағаси кетай мирзонинг, – деди Сафар бўзчи махдумнинг қаторига бориб, – барака топқурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир.

Махдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бети-га қаради. Сафар бўзчи ҳам махдумга бир оз тикилиб турғач, илжайди.

– Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир, – деди яна ва махдумга илтифот қилмай, ичкарига юруй берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасига ўрганиб қолган, шунга биноан бу тўғрида махдумнинг ёрдамига мухтож ҳам эмас эди.

Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо билан сўзлашиб ўлтурар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўлтуришдилар. Сафар бўзчи-

нинг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

– Закотчидан тинчмисиз? – деб Анвар кулди.

– Худойға шукур, давлатингизда, мирзам.

– Бозорлар яхшими?

– Бир нави... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояғи ҳаракатидан аччиғланиб ташқарида қолган махдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилган товши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишка мажбур бўлди.

Мулла Абдурахмон Анвар билан ёнма-ён ўлтурғучи «дўсти» Сафар бўзчини меҳмонхонанинг дахлизига киришидаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдурахмоннинг истиқболига қўзғалишдилар. Махдум мулла Абдурахмон билан Анварни бир-бирларига танишдирди.

– Балки хотирларсиз, мирзо Анвар, – деди махдум, – сиз маним кўлимға келган йилларингизда мулла Абдурахмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқур эдилар.

– Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?

– Алҳамдулиллоҳ, – деди Абдурахмон ва ер остидан Сафар бўзчиға қараб қўйди, – мартабалари муборак бўлсин.

– Қутлуғ, тақсир, қани, марҳамат қилсинлар.

Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда қизиқ тушкан эди. Мулла Абдурахмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнг-ғайсизланган. Анварни табрик этиш учун оғиз очишға кодир эмас ва ҳар замон қаршисидағи «бемаъни»га қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин, Анвар кўбчиликни дастурхонға

таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдурахмонни сўзга тортди.

– Нима лавозимотдалар, тақсирим?

– Имоматда, – деди Абдурахмон ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди, – Бухородан келганимиздан бери имоматдамиз... Мадрасада ҳам бир мунча муқаррирлигимиз бор...

– Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

– Бизнинг маҳаллада, – деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, – тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатим китоб қилганлар.

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

– Кўб яхши экан, – деди.

– Мулла Абдурахмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлган деб эшитаман, – деди махдум.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

– Яхшилиққа келганда – яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик – буларнинг барисига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб, ўрдадан бирар иш топиб берсалар, тақсиримга ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Ўзлари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақлариға дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдурахмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир разолатка ҳам бўйин эгар эди. Манглайидаги терини артиб бесаранжом аҳли мажлиска қараб чиқди ва ғулдирағансумон:

– Шундай, – деб юборди.

Махдум Сафар бўзчини мулла Абдурахмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

– Мулла Абдурахмон ўзимизники, – деди махдум, – албатта мирзо Анвар кўлидан келган ёрдамани аямас.

– Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади, – деди утта¹ бек.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ўлтурар эди. Мулла Абдурахмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб мулла Абдурахмоннинг кўзини учратишка ва озгина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишга тиришар эди. Бир мунча вақт шу қўйи сўзсиз ўлтуришкандан кейин беклар фотиҳа ўқуб қўзғалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна оғзини очиб юборишдан кўрқиб, ҳатто кимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақиға дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдурахмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чиқдилар. Ўттуз қадам чамаси бирга бориб, Шаҳидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бир оз борғандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдурахмон ҳам Сафарбой «дўсти» билан бирга юришни хоҳламади шекиллик, тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар ака уч ҳатлаб бир босиб, Абдурахмоннинг ёнидан чиқди. Бу ҳолдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараши килди:

– Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдурахмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

– Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

¹ У т т а – анови, нариги.

– Мен сиз билан юришни хохламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмай бир оз караб қолди:

– Нега, тақсир?

– Нега дейди-я, аҳмақ одам...

– Ўзларингизни айтишларингизга қарағанда, му- сулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб курутқанча экан, – деди Сафар бўзчи, – бизлар бўлсак тўрт кундан бери шайтонни апичлаб юруймиз... Шуниси ҳам кифоя-да, тақсир.

– Астағфирулло, – деди имом, – сиз ўша куни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

– Шайтоннинг иши-да, тақсир, – деди Сафар, – ахир, яна маним айтканим бўлди-ку, мен бунга бир нарса де- япманми? Недир, кинани қўяйлик деяпман-да.

Мулла Абдурахмон истиғфор айтиб йўлга тушти. Сафар бўзчи ҳам мулойимгина унинг ёнида қўл қо- вуштириб жўнади.

– Хўш, кинани ташлаган бўлсангиз, – деди йўлакай имом, – нега боя уларнинг олдида оғзингизга келгани- ни ўтладингиз?

– Яхшиликдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат ил- мингизни мақтадим.

– Бошқа гап айтмадингизми?

– Нима дедим, ахир? Шунчалик илмлари бўлса ҳам толелари озгина пастлик қилиб турадир, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

– Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ва- колат берган эмас эдим-ку.

– Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, биравни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишка қатишинг-да, тақсир.

– Астағфирулло... Балки менга подшоҳликдан ҳам шу имомат яхшидир.

– Бэ-э-э, гўрними, таксир, – деди Сафар бўзчи, – у гапни кўйинг, нафсиламр гап яхши. Шаҳардаги бирарта мударрис домлани ўшандақа мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, таксир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзоликни берса, деб, «сизнинг ҳаққингизга таксирим дуода бўлдилар», дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

– Астағфирулло, – деди яна имом, – дарҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилганмидим... Ёлғоннинг нима кераги бор?

– Таксирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да, – деб кулди Сафар. – Башарти ростини сўзлаб «сизнинг мирзобоши бўлишингизни таксирим кўралмаган эдилар» десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, таксир, ўзингиз ҳам Бухорода ўкуған бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлғон айтишни маъкул деган эканлар; биттаси – эру хотиннинг орасида, иккинчиси – икки мўминни битириш учун. Буни Худо раҳмати домлам ўкуб берар эдилар. Шу гап қулоғимда қолған экан, мен дуруғ¹ айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки мўминни битиштириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдурахмон яна оғиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи «китоб сўзи» билан уни енгиб кўйди. Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаган эди. Шомни мулла Абдурахмон орқасида ўкуш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўлтурган кавмлар ичидан Самад бўқоқ, Шукур сўфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

– Ярашдингларми?

¹ Д у р у г – ёлғон.

– Кина деган рўймолни ювиб куриркунча, – деди Сафар бўзчи, – янги мирзобошининг уйидан домла билан бирга фотиҳа ўқуб келамиз. Ҳали эшитдингми, ўша маним мирзам ёрлиғ опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур сўфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичида махдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди. Ўрдаға ариза билан мурожаат қиладирган ҳар ким, ҳатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёниға келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта, Анвар учун оғир эди. Аммо бу оғирлик бурундан сармунший бўлган кишининг устидаги қонуний вазифаси ҳисобланиб келганликдан кишиларни уйда қабул қилишға Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбағалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча оғир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбағалнинг кенгаш сўраб қилиши жуда муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилган зулми устидан шикоят, жуда камбағал бўлгани учун солиқлардан дархонлик сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўғрида домла Ниёз Муҳаммад шоғовулбошининг қулоғиға андаккина тинғиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан «хोलисона» шикоят қилар, бир савдогар ўзининг жуда фақирлиғидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан кутқазиб юборса, Анварнинг «кўнглини тўлатиш»ка ҳозирлигини ҳам билдирар эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччиғланиб, гоҳ қулар,

хар ҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнгғиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, махдумга ўшанча мағрурият ва лаззат бағишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлган кезларда ҳам уларни меҳмонхонага қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сифоришлар ва аксар сифоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Сафар бўзчи билан воқе бўлганидек, махдум ариза ва кенгашка келгучи косиб ва тўни эскилар ила чиқиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, «мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишга фурсати йўқ, бемаъни бўлманг» каби гаплар билан камбағалларни эшикдан қайтаришга тиришар эди. Анварнинг бирарта камбағал билан «эзилишиб» ўлтурганини кўрса, ичидан аччиғланиб «куллушайъин яржиъу ило аслиҳи... паст ҳамиша пастлигини қилдир... Сут билан кирган – жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри сўз» деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка кетар эди.

Махдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишга шошилмасдан келар эди. Аммо бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан – Анварнинг Раънога қаттиғ боғланганини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан «хотиржам»лиги эди. Шошилмаслиқнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни соғиш... чунки тўй қилиниб Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олғандан кейин махдум илгариги «сиёсат»ни яна давом этдириш ва этдирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар ҳозир бутун шаҳарга донғ тортқан, шаҳарнинг уламози, ашрофи, бек ва бекбаччаси Анварни танийдир; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини

бериб, куяв қилишға тайёр. Бас, шу ҳолда яна махдум эски тадбир билан амал қилса мумкинми?

Махдум ноилож сармунший бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолиғини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишға ҳозирланар эди. Хон аъёнларға рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари, хон соқчилари, доимий ходимлар қолган эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чикдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам унинг ички сиррига воқиф эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга оғиз очмас эди. Анварнинг махдум ҳавлисида туришини жойсизликдан ва ёшлиқдан шунда ўсиб ўргангандан, деб юрған Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган махдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса, махдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз «Ожизамиз билан Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйға урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз» деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглатқан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

– Маним сўзимга кирсангиз, албатта, бир от олингиз, – деди Султонали мирзо, – айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайдир.

Анвар бояғича яна кулди.

– От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёғ отимиз бўлғанда...

-
- Маъкул-ку, мундан сўнг яхши эмас-да.
– Ҳозир яхши эмас экан, – деди Анвар, – мен бу хизматдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?
– Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

– Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар оғам бўлсангиз, Худодан сўрангки, бўйнимга бирар бўҳтон ортилмай, азл қилинайин.

– Бўлмаган васвасаларга тушасиз, Анвар.

– Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичинглари пайқайсизми? Агар шу жонворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам бахтлики кишилардан санар эдим... Шунчалик зўр харидорлари турган бир замонда бу вазифани менга келиб тўхтаганига хануз ақлим бовар қилмайдир... Бу воқеа ё мени ўта бахтиёрликка ёки фоже бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васвасамга, ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

– На Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса мендан домангир бўла берингиз, – деди Султонали, – сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, иғво билан кун кечириб етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаган муфтининг сиррини ёлғиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам биладир. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиғ ололмаслиғи аниқ эди. Домла Бурҳон махдумнинг бўлса, шоғовул домла билан оралари бузук; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрғанда ҳам шоғовул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурҳоннинг лоқайдлиги, девонхонани ост-уст қилиши бўладирған савдо... Шоир «Мадҳий»нинг бўлса яна аҳволи маълум; хонни

махташ, ўзига ёқмаганни ҳажв қилиш, хотинбозлик, баччабозлик билан овора бир бетайин. Мундан ташқари, «Мадҳий»нинг ёрлиғ ололмаслиғига яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

– Хўш?

– Буни сўраманг-да, кулманг.

– Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

– Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боғлаған экан...

– Хўш, ундан сўнг?

– Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қиладир. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам ҳузурига чорлаб, ўбдан оғиз-бўғзиға, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайдир... Шоир аранг тавба қилиб қутиладир.

Анвар кулди:

– Шунинг учун унга ёрлиғ берилмади, дейсиз?

– Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоққа узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишка мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлик-да, отдан ҳам зарурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

– Қаёқдағи гапларни топасиз, Султонали ака.

– Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз.

Бунга қолғанда, албатта бир узр кўрсаталмасиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

– Уйланишни ҳам бекор бўлишғача тўхтатиб турсақ, дейман.

– Ана гап, – деди Султонали, – балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу холда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах...

– Ким бир вазифада умр бўйи қолган бўлсин.

– Қолганлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек мархум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирсангиз ҳам биз олиб беришка ҳаракат қиламиз.

– Раҳмат...

– Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

– Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин, – деди.

– Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди, – деди Султонали жиддий турда, – домланинг сўз даромадига қарағанда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борға ўхшайди. Сизнинг ризолигингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

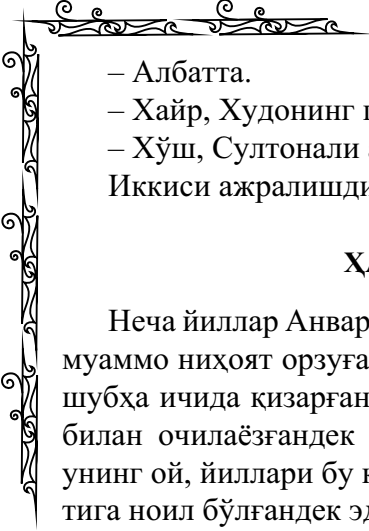
Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига «натижа?» дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

– Домланинг гапига қарағанда, бошқа тарафлар биткан кўринди, – деди Султонали давом этиб, – фақат ул маним воситамда тўйни бошлаш учун сиздан изн олғали келган экан. Мен бу тўғрига сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояғи кулгунларидан тамоман бошқа, яъни бахтиёрлик кулгуси эди.

– Яхши, – деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди. – Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

– Маъкул, агар бу кун домлаға учрашсам, жавобни эртага оламан деяйми?

-
- Албатта.
 - Хайр, Худонинг паноҳига, Анвар.
 - Хўш, Султонали ака.
- Иккиси ажралишдилар.

ҲАЁТ ШАМИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машғул эткан бир муаммо ниҳоят орзуға мувофиқ ҳал қилинғандек, яъни шубҳа ичида қизарған муҳаббат ғунчаси висол хабари билан очилаёзғандек ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлғандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери махдумнинг эшигида қолиши, опаси Нодиранинг: «Мен сени онамнинг уйига чароғчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайғирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитларнинг иши эмас, Анвар» каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқалиқ кўрар эди. Ота-онанинг чароғини ёқиш учун, аввало, ўзига бир шами ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамсиз туриб ота-онаға чароғ ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида¹ ёлғиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайғусида янги бино, янги рўзғор тузидирлар ва ҳатто дунёда ҳаёлий ҳам бўлмаган рафикалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса, аввало, Раъно каби бир рафикаға эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

¹ Ф а р д и х а ё т – шахсий ҳаёт.

Анвар Султонали мирзога бояғи ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринған холда уйга келди. Меҳмонхонада ўзини кутиб ўлтурсанлар билан нари-бери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодуфий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суяниб китор ўқур, Нигор ойим ўчоқ бошида овқат пишириш билан машғул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олғач, бир оз кўриниб турған оёқ учларини сариғ атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турған сирлик кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашғач, секингина китобдан кўзини олиб, «ҳорманг» деди, яна китобка юз ўғирди. Анвар келди ва унинг қўлидағи китобка қаради.

– Умар Хайём, – деди ва Раънонинг қаршисиға, ҳавлига оёғ солинтириб ўлтурди. – Қани, ўқу-чи эшитайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

– Сиз ўқунг, мен эшитай.

– Ўзинг ўқи, бахилсан-да.

– Мен тўғри ўқуй олмасам, тунови кунгидек куласиз...

– Жўрттага хато ўқуб, ўзинг қулдирдинг... Ўқи, Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

– Мен ўқуб зерикдим...

– Маним учун ўқиб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

– Дадам келиб қолади.

– Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз кизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

– Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинемас марварид резаларини рўймоли билан артди.

– Терлашим иссиқдан эмас, – деди кулимсираб Раъно, – бошқа нарсадан...

– Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

– Сиз беклашканингиздан бери... сизни кўрсам уяладирған бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялғанымға...

– Кесатуқ хунаринг эсингдан чиқдимми, деб турған эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тағин, хўш?

– Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлған бир йигитнинг салобати борлиғини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

– Хўб, ҳақ бердик, – деди кулиб Анвар ва ўрнидан турди. – Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

– Амрингизга маҳжуби инқиёд¹ этишка канизингиз хозир.

– Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илғари шу тўғрида жавоб берсангиз...

Раъно ирғиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки кўли ёнида ва боши кўксига афу сўради:

¹ Маҳжуби инқиёд – яширинча бўйсунуш.

– Инсон муштақ ас нисёнаст¹... Канизи бетамиз ҳаммиша афу атоға лойикдир, чунки зархарид² хўжасиға содикдир.

Анвар, очик ва ўюн-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаған парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган қўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалик рўлини бузмай:

– Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимға чиқ, сенга айтадирған махфий бир сўзим бор, – деди.

Раъно канизлар каби бош букиб «ҳозирман» ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаған ҳолда ташқариға бурулиб жўнади. Ўчоқ бошида машғул Нигор ойим ҳам кизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўюнлариға тушуниб қолғани учун бу тўғрида гап айлантирмади:

– Ошим пишиб қолди, Анвар, – деди ўчоқ бошидан кулимсиб, суфада бўласизми?

– Бўламан.

– Отангиз аср намозидан чикиб, бир жойға бориб келаман, деган эдилар. Сизнинг ошингизни сузуб чиқара берайми?

– Майли.

– Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингиз-чи!

– Хўб.

Анвар махдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаған ҳолда ташқариға чиқди.

Шомдан бир оз эртароқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва

¹ И н с о н м у ш т а қ а с н и с ё н а с т... – фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир.

² З а р х а р и д – кул.

бу қимирлатишдан райҳонларнинг ўткур иси ўқтин-ўқтин димоғқа келиб уринарди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмакда, куёш ботқан сайин унинг чеҳраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-у-лари, кўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машғул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиғ берилган эди. Раъно оҳистагина Анварнинг ёнига келиб, суфага суянди, икки қўли билан иягини кўтариб, ораликдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулойимгина кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олғач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қоғоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами қўлида ўйланиб қолди ва бояғидек ёнидағига кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўкнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

– Нега тўхтадингиз, ёза беринг.

– Сенинг қилган ишинг доим шундай, Раъно.

– Масалан?

– Масалан... Ҳамиша иш чоғида келиб, фикрни бўласан.

– Мен орага сўз аралаштирдимми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

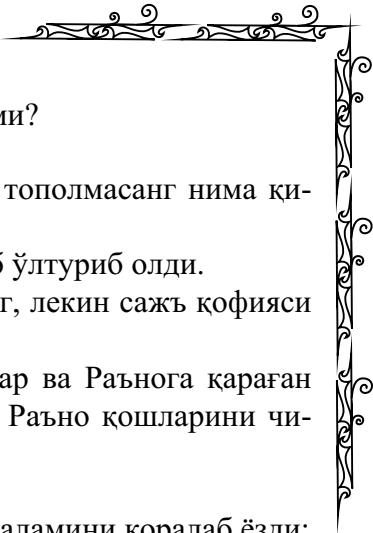
Анвар Раънога ўнгланиб ўлтурди:

– Фойдаси йўқ, энди фикрни ўғирладинг.

– Мен фикр ўғриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар қўлидағи ёзилган қоғозни қўйиб, иккинчи оқ қоғоз олди:

– Энди бошқа нарса ёзаман?

-
- Майли ёзинг.
– Сен ҳам жавоб ёзасан, хўбми?
– Хўб.
– Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

Раъно суфага оёғ солинтириб ўлтуриб олди.

– Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қофияси осон бўлиш шарт билан.

– Маъкул, – деб кулди Анвар ва Раънога қараган ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътироз этди:

– Кўб ўйламанг.

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарходнинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг «Раъно»си.

Анварнинг қаламидан қоғозга тушиб борган сўзларни таъқиб эткан Раъно, қоғоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

– Қани жавоб, Раъно?

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қоғозни олди-да:

– Уят қилмайсизми? – деб сўради.

– Маним ёзганимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзганингни уят қилмайман. Лекин шарт шуки, маним икки йўлимга айна жавоб бўлсин.

Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинча ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не бахт, Раъно харидоринг талаб аҳлининг «Мирзо»си.

Раъно ёзувни Анварнинг олдиға ташлаб, қизарган ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёниға кетди. Анвар жавобни ўқуб завқланди:

– Офарин, Раъно, лекин биравнинг устидан ортиқ-чароқ муболаға қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

– Сиз ҳам муболаға қилган эдингиз.

– Маники муболаға эмас, – деди Анвар, – масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобға ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёнига келди ва унинг қаламидан томган сўзларни ўқуб борди:

Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интиҳосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисрани ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб турғач, кулимсиди:

– Жавоби қийин келдими, Раъно?

– Қаламни беринг, – деди Раъно ўпкалаган қиёфатда кўл узатиб, – Ўйлағали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган¹ аҳли зако бўлмиш,
Фунуни тибда мажнундир кишининг куйса сафроси.

– Енгдинг, Раъно, енгдинг, – деди Анвар, – лекин кейинги мисрада бир хато қилдинг...

– Масалан?

– Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

– Қоннинг бузулишига аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайдир... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?

– Енгилдим...

¹ Н ў ш а й л а м о қ – ичмок.

– Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.
Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.

– Агар шу гал ҳам енгсам, – деди Анвар ачиниб, – мен сени уруб ўлтурмас эдим...

– Нима қилар эдингиз?

– Энди фойдаси йўқ.

– Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, урғаним хисоб эмас, бўшқина урдим-ку.

– Лекин сен уни қилолмайсан...

– Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.

– Қилолмайсан... – деб кулди ва бир оз айтишка кучланиб турди. – Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, оғзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга оғиз билан уришни ул ўз умрида биринчи мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қарашга ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзган муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга оғиз билан уришлардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати бўлиб, иккиси-да шу «янгилик»нинг ўнгғайсизлигида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида шами кофурийлар ёкила бошлаган эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди. Бояғидан бир мунча кучая тушкан шамол гулни гулга қовиштириб, гўё бу икки ёшга: «Сиз ҳам мана шу гуллар каби қовишинг» дегандек бўлар эди. Ўнгғайсизликда қолган Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

– Мен сизнинг «амрингизга» мувофиқ чиққан эдим.

– Амримга мувофиқми? – деди Анвар ва Раънонинг кўзига тўғри қараб илжайди: – Шомдан кейин.

- Нима шомдан кейин?
- «Амримга» мувофиқ чиқишинг.
- Ҳозир-чи?
- Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарса-ни тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нуруни хирароқ бир холга кўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нағмаси кучлик шамол товши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўлтурғучиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашқандек тевааракка ҳусайни ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки ғужумни ҳамроҳига узатти:

- Ма, Раъно...
- Мен емайман.
- Мен ҳам сенга егин демайман.

Раъно ўз ёнидаги ғужумларни йиғиб, Анварга берди.

– Мана узум есангиз... Менда нима юмишингиз бор?

– Баракалла... Тўкилган узумларни йиғиб бер-чи менга.

Раъно яна бир нечта ғужумларни териб узатти.

– Қани, юмишингиз?

– Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтурармиз; узум тўкулса, менга териб берарсан, деб чақирган эдим.

– Дадам ҳуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

– Ҳуфтан ҳали ўқулган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз ҳуфтанни ўқумай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тагига яширинамиз.

– Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тагидан топса, нима қиламиз?

– Нима қилар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

– Иккавингиз гулнинг тагида нима қилиб ўлтурган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

– Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

– Нима учун, деса-чи?

– Қизингиз уялгани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илғаган ғужумларни териб Анварга берди:

– Хайр, юмишингиз бўлмаса мен кетдим, шамолдан кулоғим битти.

– Гапим бор, гапим, – деди Анвар, – кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

– Айтинг.

– Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисиға ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидаги рўймолини учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

– Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

Анвар рўймолни қисимиға олди.

– Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

– Айтинг шартингизни.

– Аччиғланмайсан.

– Хўб...

– Уялмайсан.

Раъно масалаға тушунгандек ўйланиб қолди.

– Рўймолимни беринг.

– Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпок кўлага ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради. Унинг хаё ичида олийлик касб эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз колдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонга эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронғу қисмига олди. Раънога айтмакчи бўлган сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнгғайсизлик берар эди.

– Туғилгандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор, – деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди. – Жуфтлик ёлғиз кишилар орасидагина эмас, ер юзидаги ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоғлардаги охулар, ўрмонлардаги тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлғиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенингча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муҳим бир шарти борким, ул ҳам икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиғ боғланишларидир... Биз икав ёшлиқдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий сирларимиз йўқ ва бизнинг ўзаро сирларимизга воқиф бўлган чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан маним ҳар бир тўғрида ҳам очиқ сўзлашмагимизга ҳеч бир монёлик бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимиз тепиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раънонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга оғди. Анвар унга бир оз қараб турғач, сўзида давом этти:

– Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлашдирмакчи бўлиб, бу кун мендан киши

орқалиқ тўй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўгирди...

– Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлашдирарлар. Мархума Мохларбибининг фотиҳаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно.

– Юра берайлик, – деди Раъно юзини четка ўгирган ҳолда, – уларга нима оғирлиғи бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди.

– Иккимиздан бошқага албатта оғирлиғи йўқ... Лекин, сен айтканча, қачонгача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиз керак. Раъно.

– Қарифунимизча...

– Қарифунимизча, деб муҳлат сўрайми?

– Ўлгунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раънонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлгандек, елкасига қўл юборди...

– Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно кулоғи остига теккан иссиғликдан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасодуфан лаби ҳалиги иссиғликка учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча соний кутиб қолди. Кучлик шамол кўзғалган эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл этдирар эди. Терак орқасида қолган ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи

бўлган туссиз бир юлдуз кўк сахнининг ерга яқинрок қисмига учиб тушди...

– Жавоб бер, Раъно.

– Бу ҳолда мен жавоб бералмайман...

– Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.

– Дадам келиб қолади...

– Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияги остига сўл чаккасини кўйиб четка қаради.

– Сиз хоҳлаган вақтда бўлсин.

– Менга қолса эртага...

– Майли...

Анвар ияги остидаги мулойимлашқан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзғиған сочларини тўғрилаб, ҳаёт-бахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

– Чин сўзла, мен сенинг раъинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

– Кўкламга...

– Чинингми?

– Чиним.

– Хўб бўлғай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин деб жавоб айтаман... Ерлар кўк гиламлар билан бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босканда, кушлар уя қайғусини чекканда биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда бахт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз... Шундайми, Раъно?

– Шундай...

– Ундан сўнг маним оғушимда шунинг сингари данданг келиб қолишидан қўрқиб, киши қўлига тушкан куш боласидек типирчиламассан. Шу ҳуснинг, шу малохатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини кутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб

кафшини кийди ва Анварнинг қувлашидан кўрқиб, сап-
чиб ерга тушти...

– Жавоб айтиб кет, Раъно.

– Ҳа, шундай, – деди Раъно, гул ёнида рўймолини
тўғрилаб. – Энди сизнинг олдингизга чикмайман.

– Нега чикмайсан?

– Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга ай-
таман.

Анвар кулди.

– Нимани айтасан?

– Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган махдум улар-
нинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борган Раънони
тўхтатиб, «Анвар акангга чой бердингми, қизим?» деб
сўради.

ЗУЛМ ЎЧОҒИ

Худоёрхонга 1283 йилда¹ учунчи мартаба тахтка
чиқиш насиб бўлди. Унинг охири салтанати хонлик
истибдодининг аччиғ зулм ва таъаддиларининг жонсўз
қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-ҳижрийдан
1292-гача бўлган саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас
олиб, Фарғона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва
зулм тиғини камбағаллар қони билан сарбаст бўяган
сўнгги давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси
билан 1284 йилда Қўқон косибларини ҳақсиз – муфт²
ишлатиб янги раста, қарвон сарой, пахтасарой ва коп-
понлар бино қилдирди. 1285 йилда Қўқоннинг Урганч
мавзейида машхур Оқсаройни солдирди, узоқ жойдан
ариғ қазитиб келиб, Оқсарой атрофини суғортирди.

¹ Милодий ҳисоби билан 1864 – 65 йиллар.

² М у ф т – текин, бепул.

Иссиғ кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун «Боғи Эрам» ясатди. Онаси Ҳоқим ойимнинг васиятига мувофиқ, 1286 йилда «Ҳоқим ойим мадрасаси» деб машҳур мадрасани, яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилган маълум янги ўрдани ҳам теварагида боғ ва гулзорлари билан ишла-тиб битирди¹.

1286 - 87 йилларда «Улуғ нахр», «Хон ариғ» деб машҳур ариғни қазитди. 1287 йилда ўз номидаги «Мад-расаи олий»ни ва «Дахмаи шоҳон»ни, 1288 йилда Қўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъ-мир, ҳам ўлган оғаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил ўғли Ўрмонхоннинг хат-наси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлик тўй эълон қилди. Шундоғки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улок берилар, мамлакатдан тўйға келгучи аъёнға ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хазина-даги олтинлар кучи билан бўлғандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги ол-тинлар манбаъи ҳам фуқаронинг билак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварли-ги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йиғилган кучидан эмас, бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди. Чунки Муҳаммадалихон давридан бошланган (1240) ўзаро тахт талаши, ўзбек-қипчоқ жанжали ва бошқа тўполонлар хазинани ялаб-юлққан, Худоёр 1283 йил тахтка ўлтуришида эшиги очиқ – бўш хазинагагина эга бўлган эди.

¹ Эски ўрда Шаҳруххоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145-ҳижрия миёналарида бино қилинган. Худоёрнинг орзуларига жавоб бералмайдирган ҳолға келиб эскирган эди (муал.).

Бу «маъмурият даври» саналған беш-олти йиллар Фарғона фукароларининг омхузлар¹, кора кунлари бўлған эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаросини мисол учун олайлик:

Хоннинг раъйи сув чиқаришға тўхтади. Хазинанинг бўшлиғини, ўйланған ишнинг ниҳоятда улуғлиғини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қишлоқларға саркорлар, чўғоллар тарқатди. Улар халқдан солиқ йиғишқа, ёрдам тўплашқа буюрилған эдилар. Бу ихтиёрий равишдаги ҳозирликдан сўнг, «мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!» деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тобланиб, ханжари заҳар сочқан «хон ҳазратнинг буйруғиға» ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзғор бошлуғини бўлса ҳам, битта кетман билан хон тайин қилған жойға йўллай бошладди. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур эдилар.

Эни олти, бўйи (чуқурлиғи) беш газдан ўн беш газгача қазиладирған ариғнинг узунлиғи ўттуз чақирим ва шу ўттуз чақиримлик ариғ қазилиб битканда, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер суғорилар эди. Шу йўсун ариғ қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулғанлар, ўттуз чақиримлик ариғ хатига бола-чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нуқул меҳнаткаш, косиб ва деҳқонлар чизилғанлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирған овқатнинг салмоғи йўқ эди. Иссиғ қуёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброқ ем талаб қиладир. Ариғ қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб иргитишқа эмас, ҳатто кетманнинг ўзини кўтаришқа

¹ Омхузн – умумий хафалик.

хам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига иш-боши қилиб белгиланган саркорлар, очлик ялқовлиғини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмағунча кетманни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариғ бошига келиб турғучи хон, саркорларнинг сиёяти¹ билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни ялқовлиқда, ўзига итоатсизликда айблаб, кўбчилик кўз ўнгида бўғизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги «Хон ариғ»ни намлаб турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турған бечоралар очликқа, дармонсизликқа қарамай жон аччиғида ишка ёпишар эдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуғ иш бир йилга ҳам қолмай итмомиға еткан, минг чақиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ унмаган чўллар меҳнаткашлар қони баробарига ям-яшил кўкарган эди. Шу мисолдан онглашилған бўлса керакким, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, боғлар, қасрлар, сарой-расталар ва дах-малар бино қилиши, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йиғилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишла-тиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солған мадрасаларига, қаздирған ариғлариға таҳсин қилғучи, «золим бўлса ҳам маъмуриятпарвар экан» дегучи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилған омиллар устида тўхталиб оламиз:

Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба ортдирған, учунчи мартаба тахтка ўлтуриши маданиятлик ўрус истибдодининг Тошкандни олиб Хў-

¹ С и ё я т – чақимчилик.

жандга ҳам қўл узатқан саналарга тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашка мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиғ қўллик бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби оғиз очиб келмакда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини кунриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариғлар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қарағанда ҳам ўрусларга жонлилик кўрсатиш, ялтирасин шаъну шавкат билан Фарғонани ўз қўлида саклаб қолиш учун эди.

Ўчадирған чароғ ёниб ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса шу омиллардан туғилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

ҲАРАМ

Янги ўрда юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шукуҳлик, хушманзара бино қилинган эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда кўрғонининг ташқари айланаси (тўрт томони) ажойиб гулзорлар, анвойи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу боғни махтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Муҳаммад:

«Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гунбази хазро¹

Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутди ер сахнини бўйи анбари соро².

¹ Х а з р о – кўк яшил.

² С о р о – тоза, соф.

Ясарда тарҳини тарроҳ¹лар андоғ сакиз гулшан,
Бу гулшан ҳар бирининг топдилар юз минг чаман оро.

Ки ҳар ашжор² асмор³ини таъмида шакар мазмар⁴,
Очарға шаққар оғзин муддаилиққа наҳад оро.

Хиёбон расталардин боғ топди зеби оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули хумро⁵.

Жаҳон боғида ҳарна неъматидир бунда ул мавжуд,
Насиб эткай сенга юз йилгача ҳақ эй жаҳондору⁶...»

дейдир ва Худоёрға бу боғда юз йиллаб роҳатланмок
учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айтқандек, гулшаннинг уч
тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача халқ
қайнашиб турар эди. Ўрда боғининг эшигида доим қо-
ровуллар қараб турғанликдан, ўрдага алоқаси бўлмаған
кишилар боққа киралмаслар, фақат ҳафтада бир кун,
хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зот-
лар учун боғнинг йўли очик бўлур эди. Боққа кирилган-
дан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарбозаси, муҳта-
шам музаяқакор тоқ ва равоқлар кўзни қамашдирар,
киши гўё ўзини хон ҳузурида, истибод салобати ости-
да сезар ва мутантан⁷, ва музайян⁸ қасрдан руҳ олиш
ўрниға, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар
эди. Ўрданинг хиштин, кунгирадору кўрғонлари ости
билан жазойири қилич тақинған махсус муҳофиз йи-

¹ Т а р р о ҳ – лойиҳачи.

² А ш ж о р – дарахт

³ А с м о р – мевалар.

⁴ М а з м а р – замири, ичи.

⁵ Х у м р о – қизил.

⁶ Ж а ҳ о н д о р о – жаҳонни эгалловчи ҳукмдор.

⁷ М у т а н т а н – тантанавор.

⁸ М у з а й я н – зийнатланған.

гитлар айланиб, бегона кишини кўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқса, ўрданинг юкори қисмидан кўйилған харам дарбозасиға яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ходимлариға ҳам рухсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан юрғучилар ёлғиз хоннинг ўғли – шахзода, хоннинг хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна баъзи «махсус» юмишларга хон томонидан белгиланган заифаларгина эдилар. Бу дарбозадан хоннинг ўзи ҳам юрмас, чунки унинг ҳарамига кирадиган йўли ўз маҳкама-си ва шахнишин орқалиқ эди.

1287 йилнинг сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўк-лам ҳавосига яқин турған салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турған ҳаёт бир оз тинчиб тушти, дарбоза ёнларидағи қоровуллар ичкарига киши киритмай кўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари «сайид»¹ ходимлари бирин-сирин чиқиб тарқала бошладилар. Биринчи дарбозанинг икки биқинида турғучи қоровул йигитлар ўрданинг улуғ даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби куйироқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турған отининг ёниға келиб, отни қараб чиқар, яхши боқмағани, ёки тоза супурмағани учун сайис² ни койиб олар ва сўкуниш ораси сайис кўмагида отиға миниб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлиғини сўзлаб, илтижо қилғучи ҳар қандай кишини ҳам ҳозир ичкарига йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

– Бу ўзи қандай одам, қулоғиға ун босқанму! – деб жекириниб турған биринчи дарбозабон узоқдағи

¹ С а й и д – амир демокчи.

² С а й и с – отбокар.

кимгадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояғи сўзини такрорлади, – боравуринг, оғизни очманг, шери Яздон¹ келганда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилғучи умидсиз дарбозадан йироқлашди. Унинг кетича дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкарига парвосиз кира берди. «Шери Яздон»ни ҳам киритмайдирган дарбозабонлар хотинни бошдан-оёғ кузатиб, индашмай қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб тўғрига қараб юрди, асл ўрданинг улуғ мухташам дарбозасиға яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлга бурилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоғлаб борар эди. Қўрғон остидағи соқчилар хотинға ёвош-ёвош қараб олиш билан кифояланар ва уни таниғандан парвосизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёниға етиб, остонаға қадам босқан чоғида бўсағадағи йигит «виш» этдириб қиличини қинидан суғурди.

– Тўхтанг!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашмбандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимсирашка мубаддал² бўлиб, ҳаводағи қиличини қайтариб ғилофиға солди. Хотин юзини очқан кўйи ичкарига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотиға сазовор бўлган ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтни ташлаб Бухороға қочишға мажбур бўлгандан кейин, оғасини ғайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозликда айблаб, тахтка минган Маллахон ўз даъвосиға

¹ Ш е р и Я з д о н – халифа Алига берилган нисбат.

² М у б а д д а л – алмашинган.

мувофиқ Худоёр ҳарамдаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинликқа тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрға қарши урушда қаҳрамонлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худоёр учунчи мартаба тахтка мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёнига келиб, эски «қадрдонлик» номига ҳарамдан бир хизмат сўраганида, «марҳаматлик» хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озлариға насиб бўладирған улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилған вазифанинг нимадан иборатлигин куйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди, чанг ўлтурган нилий ранг товар кўйлагининг этакларини қокти, қўлидағи ёкут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқориға қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун – ўрданинг эни қадар бир йўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромадини¹ кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима – эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва «хуш келдилар» деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадағи мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг ши-молидаги ходималар турадирған кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир

¹ Д а р о м а д – йўлак.

эшик бор эди. Сув Ҳавлисидаги бу Ҳовуз Ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни Ҳафтада бир неча мартаба махсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини кўлиға олиб, эшик томонға юрди. Эшик ёниға келиб секин-секин Ҳалқани чертти. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар хола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, «хуш келдилар» деди. Бу Ҳарамнинг биринчи Ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалик, ҳаммаси бир хил бичикда танобий (зол) уйлар, Ҳар бир уйға махсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинған хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаған саҳн остиға хишт тўшалған, Ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошлариға сариғ шолдан рўймол ўраб, оёқлариға бедонадан кафш маҳси кийган ёш канизлар сочилған ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Гулшан улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

– Онҳазратим?

– Шаҳнишиндалар, – деди каниз, товшини четка чиқармаслиққа тиришиб.

Шаҳнишин – хоннинг хос хужраси, хон овқатландирған, ухлайдирған ҳам хотинларни қабул қиладирған уй бўлиб, сув Ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилған маҳқамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинған эдилар. Ҳавлининг шарқий томони маҳқамага қаратиб солинған бинолар орқаси, жануби хос ойимлар – яъни хонимлар танобийси, ғарби – қисман танобий ва қисман ошхона ва Ҳарам Ҳазинаси биноларини ва бошқа Ҳавлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, «шаҳнишиндалар» жавобидан сўнг, тарадудлангандек бўлди. Бир оз иккиланиб турғандан кейин; яна бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонга бурулди.

– Ойихоним чақирадирлар, – деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам боскан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонга бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама¹ тикиб ўлтурар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашқан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалик, оқ туслик қора кўзлик кўркамгина бир бола сариғ атлас кўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

– Ассалому алайкум... Соғмилар, шаҳзодам, – деди Гулшан кўлини кўкрагига қўйиб, болага букилинқираган ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёғини ешиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёғочлик катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уюлган, тоқчалари анвойи хитойи ва қашқар чиннилари, Бухоро мис ва қумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еша бошлағач юқоридағи санама тикувчилар ҳам ўрунларидан турган эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлганда, бояғи каниз ичкаридан чиқди.

– Кирсинлар, – деди Гулшанга.

ОҒАЧА ОЙИМ

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол – лачагини тузати ва ичкарига қадам бости. Эшик ичкарисиди қўл ковиштириб ўлтурган каниз ўрнидан туриб букилди.

¹ С а н а м а – ироқи.

– Сафо келдилар¹.

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдирарлиқ шукуҳларга ғарқ бўлган эди. Танобийнинг ҳавли томониға қурулган учта кичкина теразаларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлик нави қабилидан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилган олтин қандил алвон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблаға қараб ўлтурган ойим тизасига ясланган шаҳзодани эркалаб, ёниға қайрилди. Эшиқдан кириб, қўл қовиштириб тўхтаган Гулшан икки букилиб салом берди.

– Келинг, Гулшан, – деди ойим, – ўлтуринг, ваалайкум ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисиға бориб ўлтурди ва дуоға қўл кўтарди.

– Ойи хонимнинг бахт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турган каниз дуо асноси ўлтуриб фотиҳа ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклик атлас кўйлак, Бухоро кундалидан² желатка на бошиға санама рўймол ўраған ўттуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним – Хоннинг муътамад³ хотини Оғача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклик ўғли – Ўрмонбек эди. Оғача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Оғача ойимнинг асли исми Масъуда хоним,

¹ Сафо келдилар – хуш келдилар.

² Кундал – зар иплар билан тўкилган қимматбаҳо мато.

³ Муътамад – ишончли, эътимодли.

аммо «Оғача ойим» деб машхур бўлиши унинг қашқар қизи бўлганлиғидандир. Уйғурлар биздаги «хоним», «бекач» дейиш ўрнида «оғача» дейдирлар. Масъуда Ўш атрофида турғун бўлган уйғурлардан Ибодуллахўжа деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди.

Худоёр тахтни ташлаб Бухороға кетишка мажбур бўлгандан кейин кўб хотинлари унга вафосизлик билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Оғача ойим эрининг ҳорлиқ ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрған ва шу вафодорлиғи жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонған эди. Иккинчидан, Оғача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасиға топширилған эдилар. Юзлаб кундашлар орасидағи жанжаллар оғачанинг ислоҳиға¹ келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишға мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлар орасидағи онглашилмовчиликларни Оғачанинг ислоҳиға ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтож – бу масала ҳам Оғача ойим тарафидан ҳал қилиниб, хазиначига буюрилар ва ҳозирланилған кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Оғачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйиға чиқишлари ва шунга ўхшаш лозим-омадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувофиқ эди. Баъзан Оғача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам кўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим² вафот этиб, ундан бир бола – Ўрмонбек ятим қолған

¹ И с л о ҳ – тузатиш, тўғрилаш.

² Шунғон бегининг қизи (*муал.*).

эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига ва-
лиахд белгилаган эди. Кичик Шох ойим ўлгандан кейин
Ўрмонбекни ҳарамда эътиمودлик бўлган Оғача ойимга
топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек
тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назари-
да унинг кадри жуда юқори кўтарилган эди.

Оғача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек
билан сўзлашмакда эди:

– Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингга
чакиб бир урдирай.

– Будана берсангиз шўхлиқ қилмайман.

– Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим,
буданаларни яна қайдан олайлик.

– Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.

– Зийракни нега урдинг?

– Зийрак менга будана топмади.

Оғача ойим эшик ёнида тик турган канизга қаради:

– Кел, Мисқол, – деди ва Ўрмонбекнинг орқасини
силади. – Сен ғуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага
топдирармиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

– Олдимга ҳеч ким кирмасин, – деди Оғача ойим. –
Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқғач, Оғача ойим Гулшанни ўз яқинига ча-
кириб, жойнамоздан кўрпачага сурилиб ўлтурди, так-
рор – «яқинроқ келинг, Гулшан», деб таклиф қилди.
Оғача ойимнинг бирар муҳим сўзи борлигини сезган
Гулшанбону қўл қовиштириб, ойимнинг яқинига бориб
тиз чўкти.

– Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?

– Шаҳар хабарлари ойи хонимдан махфий эмасдир.

– Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз соғмилар?

– Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояи дав-
латларида.

– Ишларингиз қандай? – деди кулимсираб Оғача ойим. – Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини куйи солди, Оғача ойим кулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

– Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам, – деди Оғача ойим, – албатта, ўз ихтиёрингизча эмас, сайиднинг амрлари билан; шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чикқандек бўлди.

– Албатта, ойи хоним...

– Сўзимни ерда қолдирмаслигингизга ишонганим важдан, – деди Оғача жиддий тус олиб, – сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки оғиз гаплашмакчи эдим.

– Канизингизнинг боши устига, ойи хоним.

Оғача ойим деворға суялган ёстикни тирсаги остига тортиб така қилди.

– Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холаға ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг кулоқлариға еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски кадрдонлигингиз бор.

– Чўрингиз сўз улашдиришни ёмон кўрадир, ойи хоним.

– Албатта, шундай бўлмоғи лозим, – деди Оғача ойим, – ўзгалардан ҳам сизга айткулуги йўқ, Гулшан. Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз!¹... Агар канизларни ҳам кўшиб ҳисобланса, кундашларнинг саноғи бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир

¹ Шариатда тўрттадан ортиқча хотин олиш йўқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирған бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрниға янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда қўшиб ҳисоблайдир (*муал.*).

нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжухлари соясида¹ сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдага келиб яйрашармиз деган эдик, баракатларингизда кундан-кун баттарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари хавлиларда бир уйга саккиз, тўққуз каниз жойлашишга тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичида яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма диққатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халалдор бўлишида ва бунинг уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холаға ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзланг-чи, Гулшанбону.

Гулшан Оғача ойимнинг мақсадиға тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

– Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.

– Тушунмаган бўлсангиз, – деди Оғача, – мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

Гулшан бошини қуйи солди. Чамаси, Оғача ойимнинг таклифи унга ёқмагансумон эди. Дарҳақиқат, оғиздаги ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

– Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қилсақ, онҳазратимнинг буйруқлари билан киламиз... Биз онҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Оғача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан кўзини ундан қочириб ерга боқди.

– Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз, – деди Оғача ойим қизиқишқаннамо. – Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югура бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қул-

¹ Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройли қизларни хонға юбориб турғучи эдилар... (муал.)

лари бўлсақ, сайиднинг давлатларига рахна солмайлик, дўсти нодонлик қилмайлик. Мана бу – холис куллик даъвосида бўлган бизнинг қўлимиздан келади... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлик, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайидни кунчилидай¹, деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундашлик қилиш ўзи телбалиқдир. Лекин, орада бир ғараз² бўлса, ул ҳам сизга айтканимдек, холис куллик – чин давлатхоҳликдир³, тушундингизми Гулшан.

Гулшан «биз сайиднинг отқан ўқларимиз» деб Оғача ойимни аччиғландирған эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узр айтди.

– Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

– Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

– Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин.

– Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишка кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлик эмас, душманликдир, – деди Оғача ойим. – Маним сизга кенгашим – бундан сўнг устингиздаги хизматка бир оз ўйлашиб қадам босишдир.

– Мени итобга⁴ тутсалар?..

– Бунинг тадбири осон, – деди Оғача. – Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чоғингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистокқа олмаслар, жазога торт-

¹ К у н ч и – рашк қилиш, қизғаниш.

² Ғ а р а з – мақсад, ният, муддао.

³ Д а в л а т х о ҳ – хайрихоҳ; дўст.

⁴ И т о б – таъна.

маслар. Муҳтожликдан кўрқсангиз мен бор, мен сизга кўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону?!.

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чеҳраси очилиб кетди.

– Хўб, айланай ойи хоним.

– Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурган канизлардан бири – хазинадор югуриб кирди.

– Лаббай.

– Опанға икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки кўлини кўкрагига кўйиб, таъзим қилгандан сўнг, чиқиб кетди.

– Шундай одатингизча маним олдимға келиб тура-вуринг, керагингиз бўлса тортинмай айтинг.

Гулшан бош букиб куллик қилди. Эшик очилиб, кўлида адрас мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимға бош эгди. Шу ҳолда Аҳсан мунсакни унинг устига ёпиб, кўлиға икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистағина ўлтурди. Аҳсан ҳам турган жойиға чўккалади. Гулшан дуоға кўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор – Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг хузуридан чиқдилар.

ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эғнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан «илтифотга лойиқ кўрилгани» учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўғридағи шахнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва куллари билан турар эдилар.

Оғача ойимнинг қаторидағи иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимға қарар эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонға никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий хусни билан «сайид»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавкуъга минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки кул ҳадя қилинган бу ойим асли кошғарлиқ бўлган Охунджонбой деганнинг қизидир. Розия хоним қизлиқ чоғида Қўқон бойларидан Жонбобо отлиғ бир кишига тегиб, бир бола тукқандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг қўқонлиқ Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқади. Гулшанбонуға ўхшаш хуфиялар «сайид»нинг қулоғиға етकिрган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсиндан арава юбориб, Розия хонимни «меҳмонға» чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамидида бир кеча қўниб, эртаси уйига қайтади. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлиға талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдаға жўнатади... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилганми ёки хонға аччиғ тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронғидир¹.

Гулшан Розия ойимнинг даромадиға етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсағанинг икки томонида қўл боғлаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилғандек ок, куралай кўзи ойсиз ва булутлиқ кечасидан ҳам қорарок, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпқан, уст-боши

¹ Ҳарам тўғрисидағи маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан олинди. Ҳозир тўқсон ёшларға еткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қимматлик маълумотлар берди. Ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Муҳтарама Розия ойимға ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйган қўқонлиқ дўстим Босит Қодирийға ташаккур ва раҳматлар айтишқа бурчлиман (муал.).

ипак ва олтинлар билан ғарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидағи ҳисобсиз кокилларини санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боғлаған, ёқа ва этақларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, Бухоро кундалидан қирғоқлариға олтин уқа (кўр) тутулған енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тугмаларни бўшқина солған, хуснда мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини – мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдақ қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёғ олар эди¹.

Розия хонимға қарши келгучи Гулшан букилиб са-

¹ Куллар аксар тожик ва ҳабашдан бўлиб етти ёшдан ўн икки ёшгача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдағи куллар сақланмас, кул ўн икки ёшға етканда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадағи бирар хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) куллар Худоёрнинг онаси Ҳоким ойим – Жоркин ойимгача (1185 йилда вафот) фақат икки нафар бўлиб: (Эшмат саркор, Тошмат саркор; ҳар иккави ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киралмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасиға салом бергали кирганда ҳалиги икки нафар кул ҳам хоннинг орқасида кириб, Ҳоким ойимға салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолған, Ҳоким ойимға яқин, кадрдон куллар бўлғанға ўхшайдир).

Розия ойимнинг айтишиға қарағанда, шу икки кулдан бошқаларнинг эрлиги йўқотилмаған экан. Бундан онглашиладиким, Худоёр ҳарамни тўғрисида ёзғучи ўрусларнинг кул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрған ҳолда кўрсатишлари муболағадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: «Хон биринчи мартаба тахтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш куллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнгги даврида уларни баъзи мансабларға қўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил Файзулло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд кўрбошилар» дейдир. Бу куллар ҳам ҳарамға киралмағанларидек, эрликлари ҳам жойида экан (*муал.*).

лом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, «эсонмисиз» деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шаҳнишин томонга қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйисидағи даҳлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлиғини сўраб ўтди. Қурбон ойим танобийсидан сўнг хавлининг кун ботишига мойил бино Шодмон ойимга қарашлик ва шу билан ҳарамнинг биринчи хавлисидаги ойимлар хисоби битадир¹.

¹ Розия ойимнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч қарра хонлик даврида шу хотинларга уйланган:

1) Қозоқ тўра – Розия ойим бунинг отасини аниқ айтолмайдир. Лекин, ўзи қирғизлардан эди, дейдир. Фикримизча, Мусулмонқулининг кизи шу бўлсамикин?.. Хизматида тўрт канизи бўлган; 2) Анбарчик тўра – Ўратепада юзбеги бўлган Худоёрбек валламининг кизи; 3) Катта пошша ойим – қўқонлик Хўжа Калон тўранинг кизи, Насриддин бекнинг онаси, хизматида етти каниз, тўрт қул; 4) Қўқонлик ойим – Қўқоннинг Сармозор даҳасидан, кимнинг кизи эканини Розия ойим билмайдир. Хон биринчи мартаба тахтдан қувлангач, эрга тегиб кеткан; 5) Қурбон ойим – ғума (жория) лардан, Ўрмонбекнинг хазиначиси, хизматида икки қул, уч каниз. 6) Гулзода бекач – ғумалардан, хизматида тўрт каниз. Шаҳзодахон исмлиқ бир кизи бўлиб, 1919 йилда Ўшда ўлган; 7) Ширин бекач – ғумалардан, хизматида уч каниз, икки қул. Тўра пошша исмлиқ бир кизи бўлиб, қўқонлик Кароматхон тўрага берилган; 8) Исфаралиқ ойим – исфаралиқ Ҳабиб эшоннинг қизи. Бундан Моҳзодахон исмлиқ бир қиз туғулиб, қўқонлик Сафоҳон тўранинг ўғли Исоҳонга берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлик даврида исфаралиқ ойимни ғарликда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборган.

Худоёрнинг иккинчи хонлик даврида олган хотинлари:

9) Мунисхон пошша – қўқонлик Ғозихон тўранинг қизи, хизматида саккиз каниз, тўрт қул. Бундан Сайид Умарбек исмлиқ ўғул туғулган. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон райўн, Тўра қишлоқда турар эмиш; 10) Пошшабону ойим – Қўқонда машҳур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолахон пошшанинг онаси, хизматида тўққуз каниз, беш қул; 11) Масъудахон (Оғача ойим) Ибодуллаҳўжа кизи,

Гулшан ҳавлининг кун ботиши – ошхона ва бошқа рўзгор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳавлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши он қўлидаги сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

– Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар соғми?

Гулшан қўл учи билан кўришди:

– Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойим саломатмилар? Биби пошша ойим ёзилиб кетдиларми?

– Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига кириг.

– Киранман, – деди Гулшан ва устидаги мунсакни еша берди. – Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман.

Фансуруллобекнинг онаси; 12) Кишбиби (Қизойим) – Худоёрнинг тоғаси Гадейбой дотқонинг қизи. Бу аслида Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин Ҳоқим ойим Бухорода ўғли Худоёрға Кишбибини никоҳлаб берган, хизматида беш чўри, уч кул; 13) Кичик Шоҳойим – Шуғнон ҳокимининг қизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чикмай ўлган; 14) Тўхтапошша (Чиндовуллик ойим) – Наманган тумани Чиндовул қишлоғининг хўжа қизларидан, хизматида тўрт каниз, уч кул. 15) Катта Шоҳойим – Дорбоз ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғул туғулиб, беш ёшида экан, Марғилонда Пўладхон ўлдирган; 16) Гуландом бекач – ғумалардан, бундан Офтобхон исмлиқ қиз туғулиб, Худоёр вақтида, ўн уч ёшида ўлган; 17) Моҳбегим бекач – ғумалардан. Бинияминбекнинг онаси, хизматида уч кул, уч чўри; 18) Гулқиз бекач – ғумалардан; 19) Асал бекач – ғумалардан.

Учунчи хонлиқ даврида; 20) Қоратегинлик ойим – Қоратегин ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри; 21) Бибипошша (экавотлик ойим) – Наманган юқорисида Экавот қишлоғининг катта эшони Хўжам пошша тўранинг қизи, хизматида уч чўри, икки кул бўлган; бу ойимдан Сайид Фансурулло исмлиқ ўғул туғулиб, уч ёшида Пўладхон ўлдирган; 22) Розия ойим – (шу маълумотларни берғувчи) Розия ойимдан Сайид Умарбек отли ўғул бўлса ҳам уч

Каниз орқасиға бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш, оёғ ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мунсак билан овора кўрган қизлар шу тарафка қараб югурдилар.

– Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз? Сарпа кутлуғ!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрмалаб, бирининг оғзидан иккинчиси «Гулшанжон, эсонмисиз!» ни олиб эсанкиратдилар.

– Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! – деди Гулшан, – оймлар эшитса нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига кулоқ солмай, келган тарафларига қараб уни судрадилар.

– Тўқ байтал! Гулшанжон! Тўқ байтал!

ёшида ўлган; 23) Қамбар пошша – Хўжакалон тўранинг кичик кизи, Катта пошша ойм ўлгандан кейин болдиз олган, хизматида уч каниз. 24) Ойнисахон пошша – Турсун оталикнинг кизи; 25) Туҳфаниса ойм – Олтириқ қозисининг кизи; бу кизга уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сиғиниб Тошканд келган; 26) Ҳамроҳ биби ойм – қўқонлик Нурматбой деганнинг кизи; 27) Саиданисо (чимёнлик ойм) қирғизлардан бирининг кизи. 28) Шодмон ойм – ғумалардан; хонға суукли эмиш, хизматида уч чўри, уч кул; 29) Гулбону бекач – ғумалардан; хизматида бир чўри, бундан Озодахон исмлиқ қиз туғулиб, қўқонлик Баҳодирхон тўрага келин бўлган; 30) Руҳафзо бекач; 31) Сайқал бекач; 32) Санавбар бекач; 33) Арғувони бекач; 34) Нигор бекач; 35) Рузвон бекач. Бу олтови ҳам ғумалардан эмиш.

Бу ерда ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб ўйлайман. Чунки Розия оймнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкиндир. Биз Розия оймнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

– Хон неча хотин олган эди, ойм? – деб ҳазил тариқасида такрор савол берди. Розия ойм мендан ийманган киёфада:

– Хон қурсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам, – деди ва манимча жуда тўғри сўзни айтди (*муал.*).

Гулшан аччиғланса ҳам яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан кулишка мажбур эди.

– Куриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдинга киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўюн билан борған канизлардан бири Гулшаннинг қўлидағи мунсакни титкилаб ўзига торгди:

– Қайси гўрдан олдинг, менга берсанг-чи шуни!

– Ол, ол! – деди Гулшан мунсакни бўшатиб. – Ўлимлик қиларсан!

– Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидағи эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳавли «Қирқ қизлар» деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилғучи «Қирқ қизлар» турар эдилар. Бу ҳавли ундаги ўюнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб «қирқ қизлар» аталған эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз элли беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ саройда, саккиз нафар шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш туришига махсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарағучи, ўн нафар доялар ҳузурида, йигирма беш нафар шу «қирқ қизлар»да ва қолғанлари ҳар қайси хоним оймларнинг хизматида эдилар.

Ҳавли юзида тўп (копток) ўйнағучи «қирқ қизлар»дан етти-саккизи Гулшан олдиға югурдилар.

– Эсонмисиз!

– Елиб югуриб ҳорманг!

– Эрингиз ўлмадими!

– Шаҳар йигитлари омонми!..

Бу қизлар ҳалигилардан қолишмайдирған шўх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

– Зерикмай ўлтурибсанларми? Ичларингда туғиб кўйғанларинг йўкми? Ўйнаш қилиб тutilмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан, ҳам «қирқ қизлар»ға махсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясаниға келганда, юкоридағи канизларда кўрилгандек – қизил шол кўйлак, сариғ гуллик қизил шол рўймол, шувамотос ёки адрас желатка эди. Ҳозирги тўп ўюниға иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёғ бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширғучи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшлиқлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонға ҳадя тариқасида юборилғанлар, шунинг учун улар терма дўндиклар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг «илтифоти»ға бир-икки мартабагина «лойик» кўрилиб, сўнгра «қирқ қизлар» ичига ҳавола қилинған эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлған Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон оғача, Мисоқ оғача, Улуғ ўюнчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто марғилонлиқ Зебихонлардан ўюнга, созға, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлған эдилар. Жума куни етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибка солинар, «қирқ қизлар» янги кийимлар кийиб упа-эликлар кўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жума намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Оғача ойим-

лар билан бу хавлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига кўюлган махсус курсига ўлтуриб, «кирк қизлар» базмини кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни хавли ўртасидаги тўп ўюнига судрадилар. Гулшан ўюнга иштирок этишда тихирлик қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Ноилож ул ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ешинди. Шу қизлардек ялан оёғ, бош ялан бўлди. Товор қўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисиғача шимарди ва ички кийимини ҳам болдириғача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаган катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

– Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апичиб, хавлини бир айлантириб чиқасиз! – дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб ўйланиб турди.

– Агар маррага еткарсам?

– Биз апичиб айлантирамиз!

– Қочинглар бўлмаса! – деди Гулшан ўртага тушиб, – тўпка тегсанглар, менга ҳадук берсанглар ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб хавлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқагон эди. Гулшан биринчи ўнни муваффақият билан тамомлади. Ўн иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун сочлари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида копток қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришга урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичида чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишга хез-

ланса ҳам бўлмади, ул кутмаганда бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

– Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрум сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳавли айлантириб чиққан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси яғир бўлаёзди. Яна ўюн бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларга қўшулиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзидек уйнинг полос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда бир рўймол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти:

– Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйлари лўлининг хуржун солган елкаси!

– Лўлининг хуржун солган елкаси бўлса, – деди Нозик отлиғ бир қиз, – ўзинг йиғиштириб бер, Гулшан опа!

– Менми, менга нима?

– Менга ҳам нима?

– Сенинг турадирган уйинг, – деди Гулшан, – йиғиштирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

– Уй йиғиштирилмаса ҳам кўнглим равшан, – деди Нозик ва ёнидаги Тухфага қараб кулди. – Тухфа, сенинг ҳам кўнглинг равшанми?

Тухфа оғзини катта очиб, Гулшаннинг олдига келди:

– Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчироғ ёққандек равшан, кўрдингми?

– Кўрдим, кўрдим? – деди Гулшан, юзини четка ўгуриб. – Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

– Нима тилабдир, эрми? – деди учунчи ёқдан Қумри. – Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қара-чи, нима тилар экан?

– Сеники ҳам эр, – деб кулди Гулшан. – Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртага икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийга йиғила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, ғижжак, чанг каби асбоблар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овинчоғи – кундузлари ўюн, кечалари базм ва тунларини уйқу ҳам туш эди.

Қизларга махсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилик қилган чилдирма ярим товушда гумбирлар, кўнғуроқлари шинғирлар эди. Катта қандилдаги чилчироғ нури остида ҳарам қизларининг ҳусни ял-ёнар, ўртада ўйнағучининг маммалари маком билан силкинар ва «Қирқ қизлар»даги кундалик базмга одат қилган бошқа ҳавли канизлари билан танобий борган сайин тўла борар эди.

Ўюнчи куллик қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрнига Нозик кўзғалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

– Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узук ва шўх бир куй туғилди. Нозик ўртада хиро-

мон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилганда лолалар, териб юрғай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўткан дўндик созмидир?
Ўткан дўндик созмидир?
Термулганим билмаса, писандига илмаса,
Раҳми асло келмаса, менга қилган нозмидир?
Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Қулни йўққа санади, мендан ё аразмидир?
Мендан ё аразмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган кул эрур, ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арзон сотиб,
Исён лойиға ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамағил сен ярам, йиғлатма кўб, қил карам,
Турған ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир!
Яъни шоҳим базмидир!
Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биғлаган¹, бахтсиз бир қиз Назмидир!
Бахтсиз бир қиз Назмидир!

Кейинги байтлар оғир бир фожиани тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиғлаган, ҳасратидан хушсиз

¹ Биғлаган – биғиллаган, хушсиз йиқилган (*муал.*).

йиқилган бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавдалантириб кўрсатдилар. Бу ўрунда шўх куй лобаргина килиб бир ҳасратка таржимонлик этди. Юқоридан бошлаб ўйноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва доим нозу карашмада бўлган ўртадағи ўюнчи ҳам бундаги оғир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

Ою йиллар йиғлаган, бағрин ҳар дам тиглаган,
Ҳасратидан биғлаган бахтсиз бир қиз Назмидир!

Бу «бахтсиз бир қиз» базмдаги қизларнинг ҳар қаюсиға маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фиғонлар, ҳасратлар билан чарчаган бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчиб ухлар эди. Унинг таржимаи холини «қирқ қизлар»дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни қўмсаб йиғлагучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодликдан маҳрум этилган мазлума қизларға неча асарлар қолдириб кеткан бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айтолмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилган бир маъшуқа, номусиға тўқунилган бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бирар йиллар илгари шу «қирқ қизлар» ичида Назми исмлиқ бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қарағанда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройлик қиз экан. Назми холасининг ўғли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбағал дехқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаған экан. Худоёр чўғоллари (золим табиатлик, раҳмсиз солиқ йиғувчилар) қиш-

локқа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урғанлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солик бадалига Назмини тутиб, Худоёрға тортиқ қилғанлар. Хонға Назмининг хусни ёққан, уни доя хотинларға кўшиб хаммомга юборған. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра «қирқ қизлар»ға кўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиғлаб юрган, «қирқ қизлар»ға кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирғи икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойиға тарқади.

НОЗИК

Гулшан бояғи етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Тухфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлиқ қилар эди.

– Сен аҳмоқсан, Гулшан опа! – дер эди Қумри. – Эрингни ёлғиз ташлаб биз «бўйдоқлар» ичида нима маъно топасан?

– Алжимай ўл! – деди Гулшан. – Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлағанларинг фақат...

– Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

– Мен тириклик тўғрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлиқ қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним оймларға чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ-кўзи Гулшаннинг оғзида эди. Ўрунни ёзиб битирган Тухфа сўради:

– Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

– Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдирамас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқусанг,

рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана бит-таси Зарифа, сенлардек уят сўзга оғиз очмайди.

– Ва-ха-ха-ха! – деб кулиб юборди Қумри. – Айт-чи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

– Куриб кет, – деди Зарифа юзини четка ўгуриб. – Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдаги ўрунни танлади.

– Кўйлак ешар! – деди Қумри турған кўйи ва кўйлагини ешиб ташлади. – Иштон солар!

Қизлардан тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шарт-шурт бир-бирининг яланғоч этига уришиб шартак олишдилар. Қип-яланғоч қизлар билан кулги бошланди.

– Сенларнинг ёнингда ётқан киши гуноҳкор бўлади, – деди Гулшан бошини кўрпага буркаб. – Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиган ёшдасанлар.

– Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, – деди Қумри яланғоч ўзини шамга солиб. – Менга яна бир қараб кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараган Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб кулди.

– Шамни ўчир.

Қумри тоқчадаги шамни ўчирди. Уй қоронғиланди. Энди «нари ёт, бери ёт» билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.

– Ухлатасанларми, йўқми? – деди Гулшан жекиришиб.

– Жим, жим, – деди ярим товуш билан Қумри. – Гулшан бизнинг уйга ухлағали келган экан.

– Уйида эри ухлатмаган бечорани.

– Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да, – деди Кумри. – Эр деганнинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.

– Ухла, бечора, ухла, – деди Тухфа, – «Қирқ қизлар»дан саранжомингни олиб кет.

Яна кулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушла-са ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.

– Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, – деди Гулшан, – бўшдан-бўшка ҳиринг-ҳиринг, бундан кўра тинч ухлаган яхши.

– Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

– Маънининг маънисини сўрама, Тухфа, – деди Кумри, – Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу «қирқ қизлар»да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?

– Уни кўявур, – деди қизлардан яна бири, – Гулшан опам эрини ёлғиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичида яна бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?

– Товушларинг ўчсин.

– Бор, бор, – деди аллаким. – Бизга ҳамроҳ топиб келади.

– Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?

– Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.

Яна кулги кўтарилди. Қизларнинг «маъни»дан бошланган «пайрав»ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам таъсир қилиб ҳиринглади.

– Қирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни кўпайтирмайман, тинч ухлаларинг.

– Баракалла, – деди Нозик. – Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.

– Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлган.

– Масалан, қачон кирган?
– Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шаккиллашиб кулдилар.

– Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлик.

– Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа, – деди Нозик. – Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасанми?

– Ҳикоянг курсин...

– Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, бари бир ухлатмайман.

Гулшан минғиллаб ўрнида ағдарилди.

– Айт, лекин чўзма.

– Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!

Бир-бирини қитиғлаб, ҳиринглашкан қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.

– Тухфа, Қумри! – деб хайқирди Нозик. – Тинчимасанглар бўғаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик ирғиб ўрнидан турган эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

– Оғзингга аямай ураман, Наврўз!

Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояғи тўполон биткандек бўлди.

– Уйғоқмисан, Гулшан опа?

– Гапуравер.

Қизларга яна бир мартаба танбех ясагандан кейин Нозик ўз ўрнига келиб ўлтурди.

– Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик, – деб ҳикоя бошлади Нозик, – бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

– Эски дард, – деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

– Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермакчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни сўзга қо-
виштирларинг!

– Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, – деди Тухфа, – Нав-
рўз, Кумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

– Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит
хамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўй-
ғандек оху кўзи бор, кизил олмадек таранг юзи бор,
энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимни-
кидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқа-
сам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёр-
сиз унга қарашдиқ, а, шундайми, Тухфа?

Тухфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлик жавоби-
ни олиб, Нозик давом этди:

– Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлик қиз-
нинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни
ҳаммомга олиб борғучи Насиба хола билан Ҳанифа доя
эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб,
тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай но-
чор кадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай
бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзган эдик
мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн
кадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнг-
лимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан
кейин қола бордим. Энг орқага чиқғач, бошимдаги рўй-
молни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим...
Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбоза-
бонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдим, йўқми –
билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қо-
лишини тилар эдим... Иш кутканча чиқмади, деб аф-
сус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкарига кир-
ган эдик, дарбоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим.

Ўзимдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояғи йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимга кета бердим...

– Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзикиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бир оз кулимсиш бор эди.

– Сизникидир? – деб сўради.

– Меники, – деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чикқан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айтмади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуғ дарбозасига қараб кетди. Мен бўшашганча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшитдим, қўли ҳам қўлимга тегди шекилли. Ухламайсанми, опа?

– Уйғокман, – деди Гулшан. – Хўш ундан сўнг нима бўлди?

– Нима бўлганини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаган ҳолда «Қирқ қизлар»га кирдим, «опа, рўймолингиз тушти, сизникими?» жумласи қулоғим остидан кетмайди ва суврати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланган, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлганман, бошим шишкан, кўзим тинган, юрғанимни-турғанимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдага киралди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмокчи... Оҳ, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борғанларнинг ҳар биридан сўрайман: «Йўлдағи йигитни сен кўрдингми?» «Кўрдим»... «Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг келадими?» «Йўқ». Шундан сўнг унинг жин бўлганлиғига ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чал-

ди, дейман. «Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?» «Йўқ». «Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдага эргашиб кирганини кўрдингларми?» «Йўқ». Демак, мени жин чалган... Тухфа бўлса: «Сен пари йигитка ошиқ бўлгансан», деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. «Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир», дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ўн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоғи етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар юртига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордиқ. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойга яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиладирган ишоратларни ўйлаб қўйган эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, кизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойга етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, кизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирган товши билан кўзим очилди ва не зайлда кизларга етиб олганимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамга қарадим, – деди Нозик ва узоқ тин олиб, бир оз тўхтади. – Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

– Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.

– Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Тухфадан сўра.

– Ошиқлигингга кулмайман, – деди Гулшан кулиб. – Сен айткан йигит пари эмас.

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

– Ким бўлмаса?

– Одам!

– Одам? Сен уни кўрганмисан?
– Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойга-
чининг ўрнига ким ўлтурган, биласанми?
– Биламан, мирзо Анвар отлиғ киши.
– Сен ошиқ бўлган «пари йигит» шу...
Тухфа бирдан хахолаб юборди. Бу кулгидан уйқуға
борган қизлардан баъзиси чўчиб кетди.
– Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик.
Нозик ҳамон қотиб турар эди...
– Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлганми, Гулшан
опа?
– Бўлган.
– Бўлса ҳам арзийди, – деди Нозик, – Ўзи уйланган-
микин?
– Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйлан-
маган бўлганда ҳам сени олмас.
Нозик бир неча вақт жим қолди...
– Албатта мени олмас, – деди Нозик, унинг товшида
шу чокқача эшитилмаган бир синиқлик оҳанги бор эди. –
Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан,
мен...
Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан
пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни
ора-чора пиқ-пиқ йиғлаған товуш бузар эди.

ЯНГИ «ХУНАР»

Ичкаридан чиқиб келган махдум мирзобошини
кутиб ўлтурғучилар ичида мулла Абдурахмонни ҳам
кўриб қолди.
– Бахайр, мулла Абдурахмон, бахайр... Ва алайкум
ассалом.

Солиҳ махдум мулла Абдурахмон билан кўришди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонага олиб кирди.

– Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

– Алҳамдулиллоҳ... Ўзларининг сиҳҳатлари?

– Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамлариға ҳасанот?

– Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан... – деди мулла Абдурахмон, – башарти мирзо Анвар жаноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

– Кўб яхши, кўб яхши, – деди махдум, – не ғаройиблиғи бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги нуқсонингизға албатта Анвар устозлик қилар, қараб турмас... Хуснихат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

– Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, – деди бир оз нафси олинган қиёфада, – мирзо Анвар каби бўлсамиз ҳам ундан берироқ, тақсир...

– Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларға қарағанда Анварнинг таҳрири фасихроқ¹ эмиш. Бу, албатта, таълим хосияти... Камкўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсам дурустми?

– Билмадим... ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

– Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржам сўзлашармиз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор, – деди махдум ва бир оз ўйлаб тўхтади. – Ҳабба, девонхона қавоидича²,

¹ Ф о с и ҳ – чиройли.

² Қ а в о и д – қоидалар, тартиблар

янги мирзо малака ҳосил қилгунча вазифа емас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилган эди.

– Моҳонада аҳамият оз, зеро, маишатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

– Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобакдаст¹ бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Ғайраз, боби олийға алоқа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига қўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга қўб ғанимат, – деди маҳдум ва товшини секинлатди. – Имомат билан бир жойға етиб бўлмайдир... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъкул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоқадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржам, мулла Абдурахмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтирурман. Албатта ўз ёниға олур.

Абдурахмон маҳдумга раҳмат айтди ва кетиш учун кўзғалди.

– Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

– Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, – деди маҳдум. – Нега кўзғалдингиз, чой, нон, моҳазар...

– Раҳмат, тақсир.

Маҳдум мулла Абдурахмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёниға келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабга берганликларини текширди. Айниқса кутиб ўлтурғучилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадок бир деҳқон маҳдумнинг диққатини ўзига жалб эткан эди.

¹ Ч о б а к д а с т – чаққон, эпчил.

– Хў-ўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўрина-
сиз, – деди махдум, – қани, айтинг-чи, касал нима?

Дехқон махдумнинг хурматига ўрнидан туриб, қўл
ковиштирди:

– Ўн уч таноп еримиз бор эди, тақсир... Чамаси
янғиш бўған-да, ўттуз уч танопқа ҳақ соғанлар. Мен
шунга арза ёздирайма, деб...

– Ҳиммм, – деди махдум, – қишлоғингизда оқсоқол
йўқми?

– Бўған минан, тақсир... кулоқ соладиған эмас.

Махдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан-оёқ кўз-
дан кечирди.

– Ариза ёздиришқа чақа керак бўлади, ука. Чақангиз
бўлмаса, оворагарчиликка арзимајди, иним...

Дехқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрсата-
дирғандек ҳаракатланди.

– Чақасиз арзаға келиб жинни бўлғанмизма, тақсир.

Махдум деҳқоннинг чақаси борлиғига қаноат қилса
ҳам, Анвардан хотиржам эмас эди. Чунки «зарношу-
нос» Анварнинг шу деҳқонга ўхшаш камбағаллар иши-
ни битириб бериб, улардан «чақа» олмаслиғини билар
эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга «бу ишингиз зарношу-
нослик, болам» деб насиҳатлар қилса ҳам бир натижа
чиқмаған, шунга биноан «заршунос» махдум яқиндан
бери қизиқ бир хунар ижод қилған эди. Махдум кўпин-
ча кишилар Анварга учрашиб тарқалғунча, йўлакда
ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир
кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздирған ёки
бошқача бир кенгаш олған бўлса, ҳақ берган, бермаган-
лигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарған
чиқса, дарҳол – «сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ
берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга
ташлаб кетинг, ўзим уни кўндираман», деб ариза ёз-

дирғучининг бор ақчасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришқа тиришар, «мишиқ офтобга текин чиқмайдир, сиздан ақча сўрашқа ийманган-да, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб кўярман. Ўзингизга беришқа уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушишига яхши-да», дер эди.

Шу йўсун махдум бир неча ҳафтадан бери бу «хунар»ни ўзига касб қилиб олган, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржам бўлғач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги «даромад»ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, «хе, гап билгунча иш бил, бачча талок», деб ўзича кулар эди. Албатта, бу хунарни уй ичидагилардан яширар, айниқса, Анвардан «беҳад» андиша қилар эди.

Махдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдандан қайтиб келди. Махдум шошиб ва асрни чала ўқуб келса ҳам, яна бахтлиқ одамлардан анчаси ишни битириб тарқаган эдилар. Махдум аттанг ўқуб меҳмонхона даричасидан қайтди, аср азонини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни куткандек, йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир муллано чикиб келди. Махдум чиқувчини ёқтирмағандек ер остидан кўзини ғилайлатиб қарағач, бирдан вазиятини ўзгартди:

– Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!

– Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солиҳ махдум? Мирзо Анварда андак юмишимиз бўлур экан... Яшағурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, махдум?

Махдумнинг оғзидан ҳар турлук такаллуфлар чиқса ҳам унинг нима учун ариза ёздирганини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гаюйдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, «келаси даромад»нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

– Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

– Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиҳа ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшитдим. Мирзодан сўрасам, қулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаган яхши... Хўш, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз «бемаънилиқ»дан анча тоқатсизланган, ичкаридан бир киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

– Тўйни кўкламга бошласақ, деб турибмиз!

– Фурсатни узоққа олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйга айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, қуяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн кетиши бу ерда турган гап. Албатта, тўйга келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса юз тиллолиқ сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта даромадга яраша буромад, деган гап бор...

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаған отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

– Тўйдан кўрқиш керак эмас. Кори хайрникини Аллох таолонинг ўзи етқирар экан. Сизнинг тўйингиз-ку, албатта, бошқаларникидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам таваккал билан қулочни кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб тураман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллағанча ўтиб кетди. Махдум олазарак гоҳ эшонга, гоҳ хотинга қараб қолди.

– Аёллар бўлса ичкаридан хотиржам бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб жуда омилкор бўлишиб қолган. Тўйдан бирар ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, махдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам махдум ҳозир жуда бесаранжом бўлган эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёғ товши юриб келар эди.

– Йўқ, баҳузур.

– Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржам бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солиҳ. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик...

Бояғи дехқон йўлакдаги икки «хурматлик» зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат махдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

– Сиз тўхтаб туринг-чи, ука, – деди. Дехқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди: – Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам ҳожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, оғизга ёқа-

дирғанроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз бас.

– Хўб, тақсир.

– Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Ўзингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира тилайдими? Хайр, мулла, Солиҳ, кўргунча Худойнинг паноҳига.

– Хайр, тақсир, хайр.

Махдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

– Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

– Йўқ, тақсир, – деди деҳқон, – тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчиға кўрсатадуған қовоз экан.

– Кўб яхши, – деди махдум, – қалам учи бердингизми?

– Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

– Озғина бер...

Махдум «озғина бергансиз» демакчи эди, бироқ «озғина бер» билан тилини тишлаб, дами ичига кетишқа мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томондан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди...

– Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан, – деди махдум шошқан ҳолатда ва ўз оғзиға қараб турган деҳқонға ишорат қилди, – ишингиз биткан бўлса боравуринг.

ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон «озғина бер» деб тиланғучига нима беришини билмаган ҳолда йўлакдан чиқиб кетди. Махдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз борғандан кейин секин Анварнинг афтига қараб кўйди.

– Ғози эшон ҳузурингизда экан, – деди махдум, – ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфат-миёфат деб яқин бир

соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммоё одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урған бўлса керак?

Анвар илжайиб бош ирғатди. Махдум Ғози эшондан койиб давом этди:

– Тамаё ўзи кўб мазмум¹ суфат... Чунончи, аzza ман канаё, залла ман тамаё²... Отаси мархум ҳам беҳад тамаёкор эди. Ит еганини қусиб, ўғли ундан ҳам расворок чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиги бир-биридан баттар... Муфтига ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маёни?!

Анвар махдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Махдум ичкарига томон сўзланиб кирар эди:

– Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами – хар начук оғизга ёқадираған таом бўлса кифоя эмиш. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйға ўзи бош бўлиб турар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар эмиш. Эй... ман сандек таммоёни тўйбоши қилиб телба бўлдимми? Уйидан тоқ келиб, жуфт кетмакчи-да, бу таммоё.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли сахнида чақалоқ кўтариб турған Раёно ёнидан айвонга ўтди. Махдумнинг орқасида кирған Анвар Раёнонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччиғланиш сезған Раёно Анварга «нима гап?» деган каби им қилған эди, Анвар кўз қусиб, арзимағанлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўлтурар чоғида яна бир «астағфирулло» деб кўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулған эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулған авзо, Ғози эшоннинг «пастлиги» ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилған «даромад»

¹ М а з м у м – ёмон; хато.

² Қаноатли азиз, тамаёли киши хордир (*муал.*).

сартопо¹ фалокатка учраб, махдумнинг кўнглини ғаш қилган, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўлаёзиши... Буларнинг ҳаммасига шу «паст», «таммоъ» сабабчи ва шунинг учун ҳам махдум Ғози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Махдум кечки ош пишириш билан машғул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

– Қани, бу ёққа, Анвар! – деди махдум. – Таомни шу ерда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди; дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқариға чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муюшига келиб ўлтурди. Чақалоқ Анвар қўлидан ирғиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб кичкирар эди. Махдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиқсинди:

– Мам-мам, мам-мам-мам, – деди қўлини чақалоққа ўйнатиб, – ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталоқ, ҳай баччаталоқ!.. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалоқ махдумга талпинар, кичкина қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

– Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом; қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

Раъно укаларини бошлаб кирди. Махдум чақалоқни қўйиб, болаларни койиб кетди:

– Ҳай бемаънилар! Чақирмаса, уйга киришни билмайсанлар! Кийимни қара, кийимни! Турпокқа ағнадингми, эшшак! Қоқ, қоқ, ешиб қоқ! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

¹ С а р т о п о – бошдан-оёқ.

Анвар махдумдан кўрқиб турган болаларнинг аҳволига қараб, кулимсиди:

– Эси кириб қолар.

– Қиёматдами? Буларнинг татиғини бермасам.... ҳе, кўзларинг қурсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангга айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалокни олди ва онасининг ёнига кетди.

– Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам кўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиниқ сувдан уларнинг қўлига қуйиб, ювинтирди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, махдум бақирди:

– Раъно, акангнинг қўлига сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуйишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Махдум қизидан аччиғланди:

– Жуда суст қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборган киши қайтиб келгунингча, тикилиб ўлади!

Махдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, махдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

– Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли суст косибдан оёғи чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Махдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртага дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳам-малари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўхшалган эди. Биринчи ошамдаёқ махдум Нигор ойимни тақдир этти:

– Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ гўшти кўб солибсан.

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:
– Гўшт кўб бўлса ош ўхшаладир.
– Хайрул-умури авсатуҳо, Нигор¹.
– Бу сўзнинг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четка қаради.

– Ҳадиснинг ҳукми ом², Нигор, – деди махдум. – Бундаги умур – умурид-дунё³, умурид-дунё иборат аз ҳаракати аҳли мўмин. Инчинин, бу ҳадиснинг амалиёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир⁴... Масалан, шабу рўз савм⁵ ва салот⁶ мўмин кишини жисман нотавон ва нафақаи аҳли аёлдан ожиз қиладир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот⁷ ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат банда учун кофий эрди. Маъноий кофий чист, ай авсат⁸... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзғорот борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гўшт солмоқчисан; аммо «авсат» қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг... Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни «авсат» билан икки кунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар⁹: дунё важҳин¹⁰ яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши

¹ Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши (*муал.*).

² Пайғамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлик.

³ У м у р и д - д у н ё – дунё ишлари.

⁴ Ҳ у к м и ж о р и й – ярайдиган ҳукм.

⁵ С а в м – рўза.

⁶ С а л о т – намоз.

⁷ И ф р о т – ҳаддан ошиш.

⁸ Етарли деганнинг маъноси нима, бу демак ўртачалиқдир.

⁹ Ҳ и к м а т и д и г а р – бошқа бир ҳикмат.

¹⁰ Д у н ё в а ж ҳ и – бойлик.

ошқа хў¹ қилди. Вақти келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомға қолди: аммо нафси амморангни² сержаз ошқа хў қилдирғанинг важҳидан гўштсиз ош оғзингға ёкмайдир, бу – бир азият; сониян: лазиз ошқа хў қилған нафсинг тақозаси билан, анвоъи ҳабосатларга ва мазмум кирдорларга³ иртиқоб⁴ қилмоғинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта «авсат»ка риоясизлигингдан.

Махдумнинг «амри маъруфи» Нигор оймға қаратиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бироқ, қаршиға қараб отилған бу ўқдан махдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидаги ўлтурғучилардан бири туриб, бошқаларидан қатъи назар, фақат бу кунги хайрулмурунгишни мисолга олайлик: «Йўлакдаги «умуриддунёнғиз» ўзингиз айткан «авсат»ка кирадими?» деб сўраса, билмадикки, махдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ махдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг «нафақа» баҳсидан варақ очиб, «нафақаи аҳли аёл» учун бўлған «ҳаракат»нинг фарзлиғидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, «нафақа» билан иши йўқ баъзиларни «ерга қаратса» ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси махдумга қарши чиқмағанларидек, унинг сўзини тасдиқ этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишға орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурган икки ёш маънолик кўз уриштириб кулимсидилар.

¹ Хў – одат.

² Н а ф с и а м м о р – доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.

³ К и р д о р – одат, қилиқ, иш.

⁴ И р т и қ о б – ҳаракат.

Махдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтармади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам «авсат» мезондир. Лекин ош олишда бу «мезон» унутилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олғанда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормасликқа тиришиб борди, яъни «авсат»дан ўтиб «аъло»да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишга таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чипхўрлиги учун койиди:

- Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?
- Меники адно¹, – деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор оймларни товуш чиқариб кулишка мажбур этди.

- Сенга бир сўз тегмасин, қизим, – деди кулиб махдум. – Ошни суст еган киши, ишда ҳам суст бўладир.
- Бўлмаса, ошни «аъло» ейиш керак экан-да...
- Оғзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

– Ҳай, воқеан, – деди махдум, кулги ораси тўхтаб. – Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким ҳали... ҳабба, боя мулла Абдурахмон келган эди. Ўшал ваъдамизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Чоғи ул ҳам мирзоликқа киришмакчи. Хўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб кўярман, ўз ёнига олса керак, дедим. Ўзи яхши мулла бўлган кўринадиди, закки табъ² йигит...

Анвар бир оз ўйлаб турди.

- Ким у мулла Абдурахмон, хотирлай олмадим?
- Ўзимизнинг мулла Абдурахмон-чи, ахир... Ёрлиғ олган кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

¹ А д н о – паст; озгина.

² З а к к и т а б ь – озода табиат.

Анвар яна бош чайқади:
– Ҳеч бир эсимда йўқ.
– Хўб, – деди махдум ўнг кўзини қисиб. – Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи мухлисингизни хотирлайсизми?
– Хотирлайман.
– Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.
– Хотиримга келди... Ўзи ёшлиғида бизнинг мактабда ўқуған?
– Ҳабба, – деди махдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди, – уни сен ҳам биласан.
– Мен қаёқдан билай?
– Ўзи Бухорода ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан «танидим» ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотқандек сочикни олиб қўлини артди. Махдум кейинги сўзини ўйлаб айтдимиз, йўқми – ҳар начук Анварда ғаюрлик каби бир ҳис уйғониб, ўзидан жавоб куткучи махдумга илтифотсиз, Раънодан сочикни сўради.

– Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб, тўйғанини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди:

– Анвар билан Раънонинг тупроғи бир жойдан олинған, – деди махдум ош ошалаб, чунки ҳануз уники «авсат»ка етмаган эди, – иккиси ҳам кам таом.

Махдумнинг бу сўзи юқоридағи гуноҳини ювғандек бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам оғирликдан чикди.

– Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

– Ҳозирча мирзоға эҳтиёжимиз йўқ.

– Мирзоға эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олғанингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайрихоҳрок, инчинин, хизматингизга аздаҳидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

– Ўйлашиб кўрармиз.

– Ўйлашқан албатта яхши ва лекин мен буни кўб вақтлардан бери андиша қилур эрдим. Билохир¹, амниятингиз учун бу тадбирни кўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз² кўпайса хайриятингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

– Балки тўғридир...

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъиятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир тўйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим Мансурга қолган ошни едириб қўйиш билан ора-чора гапка ҳам кулоқ солғандек бўлар эди.

Махдум кекириб, сочик сўради.

– Бу андишанинг ҳақлиғида шак йўқ, Анвар, – деди ва дастурхондаги донларни териб, оғзиға ташлади. – Менга таслим бўлиб ибтадаан шу мулла Абдурахмонни ўз ёнингизға олинг. Ул бир неча ойғача муфт хизмат қилишға ҳам рози.

– Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қилишида эмас.

– Яъни, масалан?

– Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга оғир келмасмикин, деб ўйлайман.

¹ Билохир – ниҳоят.

² Ҳамкуф – сафдош, дўст.

– Ул мажжонан¹ хизмат қилади, бас, мирзоларингизга нима оғирлик?

– Яна хар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортадир... Айниқса, бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

– Шаҳодат муфти ўзи қандай ит! – деди махдум. – Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисига ўз кишингизни тиккайтариш эмасми? Ёшлиғингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биравнинг рухсатига ҳожат борми?

– Йўқ.

– Ана, холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга айтай, хузурингизга бораверсин.

– Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

– Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъкул: аммо, баҳархол олмоқ керак.

Махдум фотиҳа ўкуб, шом намозига кўзгалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдиға Ғози эшоннинг бемаънилиги келиб тушти, шу қаторда тўй, тўйға иштирок этадирган казолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиғи ёмғур каби ёғиладирған тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи такбир тушураар экан, махдумнинг кўнглидан «Раънога чўри қўша кўрмасинлар-да, тишлик хайвоннинг бўлғанидан бўлмағани яхши» деган андиша кечти...

ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи² кирган бўлса ҳам, ҳаво мўътадил, кун жума эди. Ўрда боғиға сув сепилиб, супурилган, ўртадағи

¹ М а ж ж о н а н – текинга.

² Қ а в с – 22 ноябрь – 21 декабрь.

шаҳсуфага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун бахмал кўрпача устидан арслон териси ташланган эди. Ҳозир шаҳсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шаҳсуфа қаршисидаги нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон, шайхулисом, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари – мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини кўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлган эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва бахмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпақлар ҳилпирар эди.

Хон бу кун жума намозигача кўнгил очмоқчи ва бундаги йиғилганлар шу кўнгил очиш соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раият «жаноби олий»ни кутиб мухташам дарбозага кўз тикканлар эди. Шаҳсуфадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроғлиқ бир қапа пайдо бўлган ва бу қапа ичида бир неча киши суҳбат қуриб ўлтурар эдилар. Бир неча дақиқа куткандан сўнг, мухташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидаги раиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб кўзғалди. Дарвеш удайчи дарбоза ёнига ўтиб, рукуга¹ борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраган, оқ шоҳи салласини манглайиғача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раият ҳам удайчи каби рукуга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъкиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шахзода каби кийиниб, силоҳ² тақинган ва ҳар қаторга

¹ Р у к у – бош эгиш.

² С и л о ҳ – қурол-аслаҳа.

тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шахсуфага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжувон шахзода орқасида хонни таъкиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалғулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб «Сарбозча» куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олинғач, хон орқасидаги ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонға!
Номуссизлар, вафосизлик қилдингму хонға!

Бизнинг айткан назримиз бор шоҳимардонға!
Аҳдин бузиб динин сотқан бўялғай қонға!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон суфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъкиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғриға ўтдилар, суфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатиға, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасиға саф тарта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томониға олди. Раият ҳамон рукуда... Ёш сипоҳлар суфанинг уч тарафини қуршаб олган эдилар. Хон жойлашғач, рукудагиларға тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовиштир-

ди. Соз ҳам тўхтади. Суфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раият ҳам унинг билан баробар дуоға қўл очдилар.

– Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Онҳазратимнинг давлатларига Худо тавфику адолат берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

– Мингбоши, қушбеги, домла шоғовул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз хузурларидан жой меҳрибончилик қиладилар!

Удайчи санаган кишилар бирин-бирин шаҳсуфага чиқиб хонға салом ва таъзимдан кейин атрофлаб тура бошладилар. Суфага ўн чоғлиқ аркон¹ чикқандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб қўйди.

– Фароғат ато қилдилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турғанлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонға арз қилди:

– Онҳазратимнинг давлатларига Худо тавфику адолат берсин... Кулларида бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир!

Хон келсин, ишоратини қилди. Барчанинг кўзи бояғи бордонлиқ уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлиқ, қора соқоллиқ, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пешини бир қарич осилтирған бир киши чикди; тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонға қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши хонға қарши турған ҳолда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржам рукуга борди. Бирдан хон ва раият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиғи Зокир-гов эди.

¹ Аркон – давлат арбоблари.

Зокир-гов бошини рукудан кўтариб, гўё жаноза ўкуған кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр этиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турған Дарвеш удайчи Зокир-говга танбех берди:

– Кимнинг хузурида турғанлигингизни унутманг!

Зокир-гов кўли қовуштирилған ҳолда, гавдасини кимирлатмай ёнидағи удайчига қаради:

– Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

– Хўш?

– Хонимға арзим бор!

Яна гурр эткан кулги боғни тутиб кетди¹.

Удайчи:

– Арзинг бўлса, додрас² хузуридасан, гапур!

– Арзимни ўйлаб туриппан-да, ўйлағали ҳам қўймайсанми? – деди Зокир-гов. – Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб Жаббор жиннидек осилиб кетайми?

– Арзга келиб турғанинға бир ош пишар вақт бўлди!

– Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётиман-да; пишмаған ош ич оғритадимми-а, тақсирлар?

– Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

– Эй, девонами бу ўзи! – деди Зокир-гов. – Йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

– Йўлда нимани ўйладинг?

– Хон хузурига бораётиман, деб ўлимни ўйладим, ятим қоладирған болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирған янгангизни ўйладим! (Кулги.)

¹ Бундаги кулгига сабаб «хонимға» сўзидир. Чунки бизда «хоним» деб хотин кишига айтиладир (муал.).

² Д о д р а с – олампадох, хон.

– Жанобни ва шу қадар раиятни маътал¹ қўйма!
– Хе-хе-хе! – деб кулди Зокир-гов. – Сизлар ҳар кун минглаб кишини ўрда тегида маътал қўйганларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Таксир, сизга арз!

Хон, «айт» деган каби бош ирғатди.

– Таксиримга биринчи арз шуки, – деди Зокир-гов, – ёнимда турган шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дағдағаси сизникидан ҳам ўтадиған кўринади! (*Кулги.*)

Худоёр удайчига, суфага чиқ, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуоға очти:

– Онҳазратимнинг давлатлари кам, ўзларида ғам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида ҳам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида бахт, остларида тахт ўйнаб, ёш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи бахтиёрнинг хизматларига бел боғлаған оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳаммиша соқолларидек оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу хушдин бегона, халқ тилида афсона, элкезар ғарибона қулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару зевар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Ҳотам, қаҳри келса мотам... ғурабо² ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада тукқан бепадарларга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгида³ овора ғариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб, даргоҳингизга юзландик, токи эски-туски ҳунарлари-

¹ М а т а л – кутмок.

² Ғ у р а б о – ғариблар.

³ И л и г – қўл.

мизни арз қилсақ, жанобингизни беш пул, ўн пул қарз қилсақ, деб... (Кулги.)

– Қўп, хунарингизни кўрсатинг! – деди хон.

ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонға куллиқ қилди ва икки-уч қадам бордон томонға юриб, бутун товши билан чақирди:

– Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафш-сиз олди очик кир яхтагидан бадани кўринган, бир кўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаган, бошяланг бир йигит чиқди.

– Эшак ханградима! – деди Баҳром ва уёк-буёкқа алонглаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. – Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

– Баҳром деяпман, менга қара!

– Э-эй, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

– Хонни кўндирдим!

– Кўндирдингма?.. Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақ-ма эмиш, деб. (Кулги.)

– Улар қани?

– Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти.

– Нима қилиб ятипти.

– Қўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави хузур қили-и-иб еб ятипти! (Қаттиғ кулги.)

Зокир-гов аччиғланди.

– Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

– Чиқсам чиқаураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака! (Кулги.)

– Кир, кир, падарлаънат, даррав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёғи билан кафшсиз оёғини «тап-чип, тап-чип» ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалоқ, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар «келишкан» бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томоғининг остида чўгури қовундек бўқоқ ғовлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисиға катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтир қовоқнинг бетида кўз бўлиб, қуёшда қовжираган иккита ғўлун туршак, оғиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқориға қараб ўрмалаган баҳайбат бир қурбақа ва қулоқ мақомида сув қовоқнинг икки бағриға тиралган икки ошлов турар эди. Қош ва бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт ғира-шира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доғи бу бетни «музояқакор» қилиб кўрсатканидек оёғидағи чорик, устидағи қисқа, эски алак чопон, белидағи беш-ўн айлантириб боғланган бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисмигагина кўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир «хусн» га яна бир юз «хусн» кўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирган хоннинг кундалик қизиғи мулла Бахтиёр эди. Иккинчиси мулла Бахтиёр билан ўчакишқандек, жуда узун бўйлик, ғилай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, котма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошиға қаландар қулоҳи кийиб, яланг оёғ, ўрта яшар Давлат исмлик яна бир қизиқ эди.

Зокир-гов буларни қарши олди.

– Э, ҳаромзодалар, – деди Зокир-гов қўлини пахсалаб, – андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди:

-
- Айт!
– Сен айт.
– Нима деб айтаман?
– Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбоғига така қилиб, қаддини ростлади ва бошини бир оз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

- Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ!

Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намоишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

– Кафшнинг ўкчаси тикилиб қолипти-ку, иним! – деди Зокир-гов. Кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдирди: – Биз ҳозир хоннинг хузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблик, мутавозий¹ бўлиб кўрин. Хонга учрашканларингда, икки букулиб куллик қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузукми? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шахсуфа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаган эди, орқадағилар бир-бирига туртинишиб, бири у ёққа, бири бу ёққа, учунчиси хонга орқа ўгирган ҳолда тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонга тақдим этди:

- Қулбаччаларингиз ... саломга келдилар. *(Кулги.)*

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонга қаратди.

– Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўғрингда ўлтурган кишига баробар куллик қил.

Учави баробар куллик қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига куллик қилиб, хон четда қолган эди.

¹ М у т а в о з и е – кибрсиз, одобли, таъзимли.

Зокир-гов хонға узр айтиб, уларни койиди:

– Кимга қуллик қилдинглар?!
– Тўғримизда ўлтурганга.

– Лўнда бўл, лўнда; учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуоға қўл очти, қўл очқанча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. «Сен қил, сен...» Кулги кўтарилди. Улардан дам чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очти:

– Омин де, хўкизлар! – деди. Улар «омин, омин» деб турдилар. – Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг мулла Бахтиёр ва Давлат каби закки бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламизки, бу учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна атрофни гурр эткан кулги бости. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлга солди:

– Тилак қил, тилак; бақрайиб турасанларми? Учави яна бир-бирини туртишиб, ўзаро бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка оғиз очти:

– Салла - калла, шопу шалопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда кўрққанга ўхшаймиз... Манови Давлат бўлса – «Бу ўлтурганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр», деяпти. (Кулги.) Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчкина кетсак... (Кулги.) Илоҳи мана шу ўлтурганларга Худойим инсоф берсин... (Кулги.) Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! (Кулги.)

– Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт! – деди Зокир-гов ёнига уриб. – Қочиб қол, еб қўяди!!!

Орадан «дод» деган товуш чикди, учави ҳам уч томонга қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёғига чалиниб йиқилди. (Қаттиг кулги.) Баҳром билан Давлат

олпонғ-толпонғ бордонға кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

– Қўй, ака, қўй! – деб йиғлади Бахтиёр, бекорга ўлиб кетмай, бала-чакам бор?

– Емайди сени!

– Ейди, ака, ейди! Манови бекингнинг кўзига қара... вой-воя-а-а, қўювор! (*Кулги.*)

– Мен сенларга аччиғ айтим-а, падарлаънат!

– Менда ўчинг борға ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ешидириб ўлтурмайди... Уяғини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим! (*Кулги.*)

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чикди ва гилдирағандек бордонға қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлағанча бордонға кирди.

Бир оздан сўнг тузукроқ кийимда, бошига салла ўраб, оёғида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чикди. Хонға таъзим қилғандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонға яна таъзим қилиб: «Шайхулислом Валихон тўра¹ шу ерга марҳамат қилар эканлар!» – деди. Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулислом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулислом «Нима гап?» дегандек қилиб, жойнамоз ёнидағи Давлатка кўз кирини ташлади. Давлат «Ҳеч гап» деган ишорани бериб, бордонға қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулислом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаған халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл қўлида адрас рўймолға

¹ Бу киши асли чуствлик бўлиб, шайхулислом ва янги солинған Ҳоким ойим мадрасасининг бош мударриси (*муал.*).

тугиклик китоб кўтарган, шайхулислом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулислом каби кадди бир оз букик ва кадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки тарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисломда бўлди. Хон ёнидағи ҳақиқий шайхулислом эса қип-қизарган ва ҳар он «тавба» деб кўяр эди.

«Шайхулислом» йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқарғач, йўлида давом этди. Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз мукаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёнига етди, асосини шайхулислом асоси ёнига тиради, кафшини ешиб, жойнамозга чиқди. Ўлтуриб китобни тизасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

«Шайхулислом» у ёқ-бу ёқни қарағандан кейин чақирди:

– Мирзо Ҳамдам-хай, мирзо Ҳамдам-хай!

Кулги кўтарилди, айниқса, шайхулислом ёнида ўлтурган домлалар қаттиғ кулдилар.

– Мирзо Ҳамдам-хай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

– Лаббай!

Баҳром «шайхулислом» қаршисиға келиб, салом берди. «Шайхулислом» жавоб бериб, жойнамоз ёнига ешкан кафшига қаради.

– Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам. – «Мирзо Ҳамдам» тавозиё билан чўнтагидан рўймолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла Бахтиёр чиқиб келди; «шайхулислом» қаршисиға келиб, салом берди.

– Ваалайкум ассалом! – деди «шайхулисом» ва келгучининг апти-бошига қараб олди. – Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

– Хўш, писар, чи гап?

– Таксир... сизга...арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қиғанлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир хужра берсангиз, деб сизга арзга...

– Хўб, хўб... Шумо гужойи?¹

– Таксир, Олтиарикдан...

– Аттанг, аттанг, – деди «шайхулисом», – бар-вактроқ келмабсиз-да, бачча, акун² ҳамма хужраларга жой йўк, муллабаччалар жойлашиб қолган.

– Муллаларнинг арасиға қўйсангиз ҳам бўлавурди менга, – деди тавозиъланиб Бахтиёр. – Биз қишлоқ одами... сиқилишсақ ҳам ётаврамиз, таксир!

– Хўб, хўб... Акун хужраларимиз муллабаччалар минан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сиғмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон³...

Ҳақиқий шайхулисом масалага тушуниб тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маънос фотиҳа ўқуб «шайхулисом» хузуридан кетди. «Мирзо Ҳамдам» кафшни туфлаб, тозалаб бўлгандан кейин «шайхулисом»нинг қаршисиға ўлтурди. Нариги ёқдан «шайхулисом» рўбарўсига Давлат келиб тўхтади.

– Ассалому алайкум, тўра почча! – деди Давлат ва кафшини ешиб келиб, «шайхулисом» билан қўл олишиб кўришди. – Хўб саломат, офият ҳастедми⁴, таксир?

– Худоро шукур, Худоро шукур.

¹ Ш у м о г у ж о й и – сиз қаерликсиз.

² А к у н – (акун) – энди.

³ Б о ш и д о н – ўргулай.

⁴ О ф и я т ҳ а с т е д м и – тинчмисиз?

Давлат рухсат, фалон кутмай «шайхулислом»нинг ёнига ўлтуриб олди.

– Ба жаноб арз...

– Бисёр хўб, арз кунед¹.

– Очик гов: бизга бир хужра берсалар, деб келдик-да, тўра почча!

– Хўб... Гужойи?

– Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамшаҳрий².

– Яъни писари ки?

– Писари усто Муҳаммад собунгар.

– Хўб, хўб, – деди «шайхулислом» ва «мирзо Ҳамдам»га буюрди, – ба ҳамин одам як хужра додан гир³!

Давлат дуо қилиб «шайхулислом» ҳузуридан кетди. Қўконлик муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: «Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тарик ҳам сиғмайди», деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чушлик бир толиби илм бўлиб келган эди, «мирзо Ҳамдам» орқалик «додан гир!» буйруғи берилди. Қаттиғ кулги кўтарилди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чикди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонга куллик қилиб, шогирдлари ёнига борди. Хон ва раият янги қизиқликни кутиб қолдилар.

БИРИКИШ

Далв ойи⁴, қаттиғ қиш. Девоннинг ҳар икки хонасига бир нечадан сандал қўйилган эди. Ҳар бир сандал-

¹ Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг.

² Чушликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

³ Шу одамга бир хужра бергин.

⁴ Д а л в о й и – 22 январь – 21 февраль.

га тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар тахрири, ёрлиг иншоси билан машғул эдилар.

Хон хузурига чакирилган Анвар ярим соат чама-си кечикиб чикди. Анвар ўз хонасиға келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдурахмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, охиста-охиста сўзлашиб ўлтурар эдилар. Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидағи ишка қаради.

– Эҳи, эҳи, – деб йўталинди Шаҳодат муфти, – нима фармон бор, мирзо Анвар?

– Ҳеч гап, – деди Анвар ўз танчасига жойлашиб. – Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз, мулла Абдурахмон ака, қўлингиздағини неча нусха тайёр-ладингиз?

Мулла Абдурахмон ёнидағи қоғозларни санади:

– Уч нусха.

– Яна бир нусха ёзсангиз бас. Закотчи исмини қўй-мағандирсиз?

– Қўймадим.

– Жуда яхши, ўзим қўярман. Қўлингиздағини тезроқ ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор, – деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўгирди. – Тақсир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни¹ ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирган кўринади. Боя менга яна учрашди; ғулдир-ғулдир қилади, мақсадиға ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

– Қўйинг шу бош оғриғини, – деди муфти, – неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

– Ҳақ олиб беришка мен кафил.

¹ М а ҳ з а р – ариза.

– Эй-ҳа, мен ололмагани сиз олармидингиз?

– Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, таксир; иш қилиб, шунинг даъвосидан мени қутқаринг-чи.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарса ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳиштагина ёнидаги Абдурахмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, «ана аҳвол» дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати «кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди» мазмунида эди. Мулла Абдурахмон оҳишта бош кўтариб қулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини оғзига қарнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшиқдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

– Маймунлиқ муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшиқдаги Султонали мирзога қаради:

– Нима гап?

– Ҳеч гап, – деб қулди Султонали, аммо кўзида ғазаб ўти ёнар эди. – Мен бояги қоғозга кирган эдим.

Анвар ёнидаги қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

– Жавоб мен айтканча бўлсин.

– Хўб.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишка берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиғ боғланган эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, «яхши бўлмади», деган каби бош чайқайди. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одатдагидан ҳам ранги ўчкан Абдурахмон буларнинг ҳозирги имо-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараган эди.

Солиҳ махдумнинг ўша сўзи билан Абдурахмон ишка олинган эди. Уч ойдан бери Анвар қошида – ўз хузурида мирзолик қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолик моҳонага ҳам ёзилган эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остига киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсинишиб унинг ёнида ҳар турлик ғийбатларни қилишдан чўчидилар. Чунки мулла Абдурахмоннинг Анвар кишиси бўлиши тахмин қилинган эди. Иккинчи ойдан моҳонага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янглишмаганликларини кўрсатди. Бироқ Абдурахмоннинг баъзи ҳаракатлари, масалан, мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳририни нусхаларга кўчирар экан – «аттаому било милҳи» (тузсиз ош), деб кулиб кўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таънани чин кўнгилдан чиққанига шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда «аламзада» муфтилар ҳам бирар латифа сўзлашка тутунар, аксар, латифа мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаган каби оҳ тортиб, ўзича «мутул-асаду фил-ғабоби жуъан ва лаҳмут-тайри ютраҳу лил-килоб»¹, деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо шу мақолнинг давомини сўзлаб «ва хинзиру яному фил-фирош ва улул-кули яному алат-туроб»², дер эди. Мулла Абдурахмон уларнинг кинояси мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми – ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

¹ Арслон чангалзорда очликдан жон берадир, аммо итни куш гўшти билан боқадирлар (*муал.*).

² Тўнғуз ҳузур қилиб тўшакда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадирлар (*муал.*).

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдурахмонни синаб вақт кечирдилар. Абдурахмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш «олим»ни ҳам гарчи бир «нодон» тарафидан келтирилган бўлса ҳам «заршунос» деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам ўз ёнлариға олиб сирдон бўлишдилар. Бояғидек, «қозихона маҳзарлари» уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муфтиларга ҳавола қиладирған бўлса, «мирзобошининг тиши ўтмади» деб кулишдилар. Мулла Абдурахмон ҳам валинеъматни бўлған Анварнинг риоясини унутаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олғучи эди...

Анвар икки муфтининг ғийбатларини яхши билса ҳам, Абдурахмоннинг бу ғийбатда иштироки борлиғини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдурахмоннинг бунда иштироки борлиғиға воқиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. «Мулла Абдурахмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиғ қутурған икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз...»

Кечка томон мирзолар тарқалишдилар. Бироқ, бизнинг муфтилар ҳануз кўзғалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққучи эди. Икки муфтининг кўзғалмаслиқлариға ўзи сабабчи бўлғанлиғини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишка чоғландилар.

Ҳаво совук, тўрт эллик чамаси қор ёғиб, кўча бетини ёпқан эди. Қўқоннинг ўзига махсус изғириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшуғини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб

кийган ёки саллани кулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшуккача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан куруқ қоладирғандек югурар эди. Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам ғарчлик кафш инъом қилган, бой ва беклар оёғидаги бедона, сағри қала кафшлар билан камбағал косиблар кийган упика¹, айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаган ва хатто баъзилар оёғидаги ёғоч кафшлар ҳам ажойиб нағманавозлик қилар эдилар.

ҒАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хишткўпрукка етканда, катта сув ёнидаги хужра эшигида кўски² пўстунга ўралиб турган қоровул унинг олдиға тушиб салом берди:

– Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханимиз бор.

Анвар тумшуғини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турган эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди, Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайган, пасткина қоронғи хужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида кўлиға касав тутқан Султонали мирзо олов жўнаштириб ўлтурар эди.

– Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз! – деб кулди Анвар.

– Жон олов – жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ кучоғи эмиш. Қани, бу ёққа марҳамат!

¹ У п и к а – бузоқ терисидан тайёрланган кўн.

² Қ ў с қ и – жулдур, эски.

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қисташлари билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинған кийизга ўлтуриб, қўлини оловға тутди.

– Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турған қоровул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёнидаги қора қумғонни оловға тираброқ қўйди.

– Совуқ тузук бўлди, – деди Анвар исиниб. – Ўрдандан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

– Қарасам уйга еткунча қотадирғанман, Тойир акамнинг туйнугида тутун кўриб, эшикни очсам, иш катта. Хиралик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бирок, сизни Тойир акамнинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумғонни яна олов томонға итариб қўйди:

– Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши кўк чойимиз ҳам бор.

– Ўзларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

– Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

– Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

– Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

– Шундай бўлсин, тақсир... Ғарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб қўйсинлар, – деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилған тарашадан бир кучоқни келтириб гулхан ёниға ташлади. Қайнаб тошқан қумғонни оловдан олиб, чой дамлади.

– Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиб бўлмайди, – деди Султонали, – бир-икки пиёла чойидан ҳам ичиш керак, бир-икки калима суҳбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб кўйди. Тойир ака қозикдағи тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир хович каттақўрғон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдиға келтириб, узр айтди:

– Камбағалчилик, тақсир, олдингизға дастурхон ёзолмадиқ...

– Нима айби бор, – деди Анвар, – мен шундай қоронғи уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

– Бу ўлтуришнинг ўз олдиға бир нашъаси бор, – деди Султонали.

– Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, ятим чоғим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам кашшоқ косиб эди. Киш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайдир ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланған тарашалар билан алангаланиб ёнди. Қоронғи хужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

– Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

– Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

– Тойир акам ҳам сизга ўхшайди, – деб кулди Султонали. – Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, киш кунлари Тойир акамдек ёлғизлик...

– Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака кўлида касав билан олов тўғрилар эди.

– Қурби еткан кишининг бола-чақа қилғани маъкул, тақсир.

– Нима учун?

Тойир ака олов жўнашдириб, бир оз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учкун кулларини селпиб ташлади.

– Худой фарзанд берса, қариған кунларингизда ишингизга ярайди, – деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди. – Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим эллидан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувга мухтож бўларман... Шунда сувни менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолганимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўғанда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

– Тўғри гап, – деди Султонали, – дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтканча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўзсиз, ўйланиб турди, кўлидаги пиёласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

– Уйлантириб қўйялиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

– Э, жонингдан, тақсир, – деди, – энди бўлмайди.

– Нега бўлмайди?

– Соқолға қаранг, ўлим иси келади...

– Бўлмаган гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

– Кўнгил қариған, тақсир, кўнгил, – деди Тойир ака, кўлини кўкрагига тегизиб олди. – Энди кўнгил ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлик тилайди... Тинчлик қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантришка йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош ирғатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидаги ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди.

Бояғи шиддати йўқолған гулхан нафис кўк тутун чиқариб оҳиस्ताғина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўкка айланар эдилар... Учави ҳам сўз кўйишқандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб этдилар.

БИШЎЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

– Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаған бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлған Анвар Султоналининг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош ирғатиб қўйди.

– Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсам, «дўстингиз» мулла Абдурахмон уларни кутиб турған экан. Чамаси кундузги «суҳбат»нинг мобаъди¹ бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видолашқандек, тилар-тиламас Султоналига юз ўгирди.

– Қандай суҳбатнинг?

– Суҳбатнинг эмас, ғийбатнинг.

Анвар кулди:

– Сиз мулла Абдурахмон домлани кўралмай қолдингиз.

– Масала кўралмасликда эмас, унинг нолайиқ ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кўчасига киришида.

– Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

– Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.

– Хўш? – деб кулди Анвар.

– Муфтилар бизга дўстми, душманми?

– Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз.

¹ М о б а ъ д – давоми.

– Бали! – деди Султонали мирзо. – Башарти бизнинг ёрдамимизда ишлик бўлган бир одам, эрта-кеч бизнинг душманамиз ҳисобланган кишилар билан ҳамсухбат бўлса, оғиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очикдан-очик душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдурахмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукимига қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

«Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст»¹, –

дейдирлар...

– Мен мулла Абдурахмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

– Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови мутгаҳамларни ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб кўлида ушлади.

– Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

– Мулла Абдурахмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчкина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом бўлиб, уч киши шомга турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёнига ўлтурар экан, Султонали сўради:

– Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми?

¹ Эй ҳушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан – ҳамсухбат бўлган дўстингдан қўл ювгил (*муал.*).

– Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ, – деб кулди Анвар. – Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушти: ўзи мулла Абдурахмоннинг қавмларидан бўлган оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ха, оти Сафарбой, касби бўзчилик. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибдир. Хўш, келинг, Сафар ака? – Куйган-пишкан, менга «арз» қилди: мулла Абдурахмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдурахмон биравга «мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади» деган эмиш... «Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?» деб сўрайди. Мен кулдим... «Ҳозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчиликни ўргатасизми?» деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: «Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъкул» дейди. Сизга ёқадирангиз сўзни айтдимми, Султонали ака?!

– Бу киши сизга чин дўст экан, – деди Султонали жиддий. – Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, Худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишти:

– Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

– Бали, бали.

– У меним ошнам бўлади. Э-ҳей, у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик, ўзи ўбдан яхши йигит.

– Вассалом, – деди Султонали мирзо. – Бас, Абдурахмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайди. Шунча яхшилиқни билмаган киши...

– Яхшилиқ қил, дарёга ташла, балиқ билмаса, Холик¹ билур, деганлар. Фузулий: «Даҳр² бир бозордир,

¹ Х о л и қ – Яратувчи, Худо.

² Д а ҳ р – дунё, олам.

хар ким матоъин арз эдар» деб жуда тўғри сўзлайдир. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлган матони бозорға соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайдирлар.

– Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

– Мен нимани душмандан мудофаа қилай? – деб кулди Анвар. – Агар уларнинг адовати мендан бош муншйликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, хатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри, сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччиғланасиз. Мен-чи, мен ҳам бир инсон, кўкдан тушкан фаришта эмасман, ўз устимдаги ғийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга тўқинган ҳаракатлардан аччиғланаман. Сиз айтканча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало, улар билан тенглашиш меним учун камчилик кўринадир; иккинчи, уларни девондан ҳайдаш тўғрисиға келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсам халқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўттуз йиллик мирзоларни кадр қилмади, демайдими? Агар улар тинчкина чиқиб кетса-ку, яхши, билъакс, хон ва шоғовул домлалар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир адоват устига юз адоват замланишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдурахмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўрдаға олишға қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мулладан яхшилик кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтканимча, ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абдурахмон ифлослар қаториға ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш қўлимиздан келади. Ва лекин, фикримча, уни ҳам жўнатиш

маслаҳат эмас. Аввало, хизматка олмаслиқ керак эди; олинғач, уч ой ўтмасдан жўнатиш... Жуда оғир, агар ифлос бўлса унинг табиати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган ошини ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса дейлмаса ҳам, Абдурахмонни жўнатишга исрор этди¹.

– Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишсин. Бироқ, Абдурахмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувалчангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

– Сиз меним дўстимга қаттиғ тикилдингиз...

– Тикилишка – тикилдим, – деди Султонали мирзо жиддий, – сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қарашқа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан эди, Анвар яна қарши боришни мувофиқ кўрмади.

– Хўб, – деди, – сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўна-тайлик.

– Бали! – деди Султонали. – Сиздан яна бир талаб: эртадан бошлаб мени ўз хузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача ғийбат сўзлаб, маймун бўлиб вақт кечирмасинлар.

– Бу ҳам осон, – деб кулди Анвар, – улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз; бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

– Қилғанға қиламиз-да.

Шундан кейин кетишка чоғландилар. Анвар қўзғалар экан, ёнчиғидан бир тилло олиб, Тойир акага узат-

¹ И с р о р э т м о қ – кистамоқ.

ти. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳар ҳолда тилло-ни кўлиға олғандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

– Уят, уят бўлади.

– Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, – деди Анвар Тойир аканинг кўлини итариб, – сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб қолса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз.

– Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир ака маслаҳат сўрагандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдурахмоннинг хизматдан чиқишиға ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдурахмон каби бир кишининг сувға тушкан нондек шилқиллаб қолишиға: «Кўрпангга қараб оёғ узат, муллавачча!» деб ўзича кулиб кўяр эди. Кеча Самад бўқокни кўчада учратиб, пичинг отди: «Мирзабошимнинг тегига сув келипти-я, гапингни тўғри чиқишиға қара, Самад?» – деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқокдан эшиткан эди. Самад бўқок унинг бу пичингидан қизарди: «Қулоғимға янглиш кирган эканда, аблах!» деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам «пайрав» қилди. «Бир кўчкорнинг боши кеткунча, минглаб кўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домлангга!» деди. Самад бўқок индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг хизматдан бўшатилганини эшиткандан бери «Мирзамни бир кўр-

сам» деб Анварнинг олдиға боришқа чоғланиб қолди. Бирок, дастгоҳ ёнидан кўзғалишқа ишни қизғанди. Бу кун иш тўқур экан, ўзича қарор берди: «Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жума кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борғаним маъқул».

Шомдан бир оз илгарироқ Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлиғиға ҳам қарамай музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулғаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги хужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдурахмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдурахмонни ўрдаға яна оладиған бўлибдирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб саклаб, масжиднинг бўсағасида кўл боғлаб турди. Улар келиб масжидга кирар экан, мулла Абдурахмон кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчиға қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳға кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: «Бу муллар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг ғийбатига йиғилишқанлармикин?» деган бир фикр ўтиб кетди.

Сўфи такбир тушурди, мулла Абдурахмон меҳробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомиълик¹ ўрниға – «манови кетман соқолнинг афти хунук, ўттасининг авзойи бузук, домламнинг бўлса ғурраги бола очқан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтаргали келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки оғиз гап учун ҳанузгача кек

¹ С о м и ъ л и к – тинглаш.

сақлаған домла...» деб ұйлар эди. Шу йўсун васвасаланиб шом намозини қандай ўқуғанини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб сақлаб, домлалар масжиддан чиккунча кўзғалишмадилар. Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамни ўчирди, бошқалар масжиддан таркадилар. Сафар бўзчи сахнга тушиб хужрага қаради; хужра даричасидан шам ёруклиғи тушар, ичкаридан қўлида куроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Хужрадан келган бола ўз ёнига етқач, болани олдинга ўтқариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томониға қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапида эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонға юрмай, шу бола орқасидан борди.

– Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли – бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёниға етиб олди.

– Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

– Ҳи.

– Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансумон Сафар бўзчиға қараб олди.

– Асқар меним ўртоғим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

– Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжидда нима қилиб юрған эдинг?

– Имом поччамнинг хужраларида чай кўйиб бердим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

– Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

– Имом поччамнинг уйларидан ош об келаман-да.

– Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тагин чой қўйиб берарсан ҳали?

– Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнағунча хизмат қилиб тураман.

– Ҳа, ха... Катта домлалар қачон келишди экан?

– Дадам азонга чикқанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўзсиз борди.

– Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишяпти?

– Ҳали гапуришканлари йўқ-да.

– Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши кулоқ солиб тиғнаб оған киши бемалол жаннатка кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тиғнаб оласанми?

– Ҳа, тиғнаб оламан. Дадам ҳам савоб бўлади, деяпти.

– Бали, Маматқул, жуда яхши тиғнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тиғнаб, улар жўнағандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да.

Маматқул тушуналмаслик ичида Сафар бўзчиға қаради:

– Чин айтаяпсизми, Сафар ака?

– Ёлғони йўқ-да, Маматқул, – деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди. – Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тиғнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олавурасан-да, Маматқул.

– Тунда сизнинг олдингизға борғани кўрқаман-да.

– Нимадан кўрқасан, Маматқул? Асқар ўртоғинг кечаси ҳам кўрқмасдан юравуради.

– Мен итдан кўрқаман-да.

– Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, кўрқсанг эта-метан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматкул, хўб, деб хужрадан чиқ-да, хеч кимга билдирмай, дарчанинг тегидан гапни эшит, ҳамиди?

Маматкул нима учундир илжайиб кўйди ва маъкул деган каби бош ирғатди.

– Кўрқмасанг, улар жўнағандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўқуб ўлтураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматкул...

– Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурулди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз қараб турғандан сўнг, орқасига қайтди. Сафар бўзчи болаға берган ўзининг бу ваколоти билан келаси кун мирзобошининг олдиға яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поччалар ҳам ўрдадан хайдалишка лойиқ, мирзобошиға душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондағи туппаси аталаға айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина масжидда ўқуб, қолғанларини уйда адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтанга чиқмади. Яъни Маматкул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб берса эҳтимол эди. Ошдан сўнг ишхонасига чиқди. Дастгоҳ ёнидағи қора чароғни ёқиб ўришдағи узукларни улади, аймашқан ипларни ешди, чигилларни ёзиб тароғлади, оғзи билан охор буркиб яна таради ва энг сўнг қурутиш учун ўришни елпиди. Ўриш тўқишқа ростланған-

дан кейин, эски тўппидаги найчага солинган ипларни (арқокни) олиб, дастгоҳка тушти, тиг ва гулани орқага суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранг-аранг дастгоҳни ёритар, елкаси ташқариға туртиб, кўкраги ичка ботқан Сафар бўзчи, гўё дастгоҳка қуюлиб кўйғандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилган нағма эшитилар ва бу нағма оҳангига ўйнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лахза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт эллик бўз ҳосил қилар эди. Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир оҳор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилган мой ҳар кун бир оҳорға етиб битар эди.

Сафар бўзчи новорт ёғочини ўраб, оҳорлик тандага – ўришка мўралади ва нос отиб, кўча томонға қулоқ солди. Чунки ул ҳануз Маматқулнинг келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб турғандан кейин, моккига янги найча жойлаб, яна ишка уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби кўйлак енгини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гап-сўзсиз, ўришчаларни эски тўппига ағдариб, бўшалган найчаларни йиғиб олди.

– Оёғим совуқ қотти, оловнинг иложини қил-чи.

– Ўт ёқиб берайми?

– Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийлангандек тез-тез тепки босиб ишка қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизғин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқариға қулоқ солиб қолди. Кўча эшик «ғийқ» этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ тов-

ши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ боскандан кейин, дўконхона эшиги очилди.

– Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзиға кўтариб исинди.

– Совуқ котдингми, Маматқул? Ҳозир олов ёкамиз, хозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қияғина очилиб, яна ёпилди.

– Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулға қаради.

– Маматқулмидинг, – деди Тўхтабиби. – Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-соғ юриптими?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош ирғатиб, Сафар бўзчиға қаради...

– Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ. Маматқул совуқ котипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрниға ташлаб, қўлидағи қовғасини қора чароққа тутиб ёндирди ва бориб ўтунни ёқди.

– Уларни жўнатиб келдингми, ўғлим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингға яна бошқа киши ҳам келдими?

– Йўқ.

– Ҳа, ҳа. Имом поччанг сенга кетавур демапти-да?

– Мен тағин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен чайни қўйиб гапни тиғнаб ўлтурдим.

– Бали, бали, – деди Сафар кулиб ва хотиниға қараб қўйди. – Йигит деганинг ана шундай бўлсин-да, бизнинг

Асқарбойлар ҳам «йигит»да. Қани, Маматкул, гулханнинг ёниға борайлиқ-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнған олов ёниға чўнқайдилар. Сафар ака оёғини кафшидан чиқариб оловға тутди.

– Асқарбой ухлаб қоғанми, дейман, хола?

– Ухлаб қоған, – деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидағи бўшаған найчаларни йиғиб олди. – Шуларни тўлдириб берсам, бу кечаға етар?

– Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматкулға қараб илжайди. Маматкул ҳам ўз навбатида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтагига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб қўйди.

– Хўш, Маматкул охун?

Маматкул ўйлаб иккиланди:

– Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳа... Катта домлам Қурғандағи¹ ижжани² ўқуған эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

– Сен уқуб ололмадингми, аттанг. Майли, уқуб олғаннингни айта бер.

Маматкул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтагига тикди.

– Китоб сўзи бўлмаса ҳам чакани беравурасизми, Сафар ака?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтагидан чақаларни чиқариб қўлиға олди:

– Беравураман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

– Имом поччам, – деди Маматкул кўзини чақадан ололмағани ҳолда, – имом поччам ўзи ўрдаға мирзабоши бўған экан-да... Ўша хат битадуған жайда мулла

¹ Қ у р ғ а н – Курьон.

² И ж ж а – хижжа.

эмас бир киши катта бۆб қоған экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишка тозаси экан, деб мирзахонадан чиқарған экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматкулнинг сўзини бўлди:

– Кимга ёмонлапти?

– Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да... Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти. Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домламлар буни нима қиламиз энди, деб имом поччамнинг олдиға келишипти экан-да, – деди Маматкул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг кўлидағи чақага қараб турди. – Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака? – деб сўради.

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматкулға узатти.

– Мана ўзинг кўр-чи.

Маматкул чақани олиб, уёқ-буёғини текширди:

– Мухри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

– Нега бермасин. Чақани чўнтагингга солиб кўй, қолғанини сўзлаб бўғанингдан кейин оласан. Катта домлалар кенгашка келган эканлар, дегин?

– Ҳа... Чақамни белбоғимга тугсам тушиб қолмасмикин?

– Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олғанингдан кейин, кўшиб тугарсан.

Маматкул кўлидағи пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирғаниб шикоятланди:

– Оёғим ивишиб қоған.

– Чўнкайиб ўлтурма.

Маматкул ўлтуриб олғандан кейин, яна ижирғанди:

– Игна санчяпти?

– Кулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

– А, шундайми, – деди Маматқул маҳсисини силаб. – Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди, тузоққа тушар, деди. Имом поччам ўйлаб ўлтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

– Ҳозир тузаласан, хўш?

– Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

– Ўша ким, ўша?

– Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сўрай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чиройлик, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу кизни хонға тўғриласак бўладимикан, деди. Катта домлалар маъқул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди... Шу ерда Маматқул бир оз ўйлаб қолди, – бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

– Гулчин бўлади, дейишди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккилангандек бўлди.

– Мен яхши пайкамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гулчай... йўқ.

– Ундан кейин?

– Шу, бўлди.

– Бари?

– Бари шу... Мен ташқариға чай қўйғани чиққанимда гап тигнамадим-да.

– Маъқул, маъқул, – деди Сафар бўзчи, – ундан кейин улар кетдиларми?

– Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидаги чақадан яна беш пулни узатди.

– Мендан ўн пул олганингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга ёлғиз кеткали кўркмайсанми?

Маматкул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг «кўркмайсанми» саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва югурганча чиқиб кетди.

ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва хусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олгунча, ундан кўзини олмай қаради. Таажжуб ва хайрат ичида келиб меҳмонхонага кирди. Меҳмонхонада Анвар йўқ, Анвар ўрнида бегона бир киши – Султонали мирзо ўлтурар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчиға жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўлтурғандан кейин, «мирзасини» сўради. Султонали мирзо, Анварнинг қўшниларида бириникига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиши борлигини савол қилди.

– Юмиш-ку, йўқ, таксир, – деди Сафар. – Биз бир холис дуогўй одам... Мирзамни бир зиёрат қилай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрган киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлигини, унга қўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолган-

ликларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлик сизди. Бир оз жим ўлтургандан кейин Сафар яна тилга келди:

– Барака топсин, мирзам одамжон-да, одамжон; биздек фақирлар билан ҳам оғайни, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояғи фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан оғайнилик даъвоси уни таажжубга солди.

– Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барчага баробар йигит, – деди Султонали. – Нима касб қиласиз?

– Бўзчилик, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки оғиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Нафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг «нафсамбир» гапи Султоналини беихтиёр кулдирди.

– Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

– Биз деворнинг қавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим ковоғи¹ эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди, – «нафсиламр» гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчиға қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

– Исмингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўтқан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

– Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшағанда мирзамнинг зиёратига келиб тураман-да.

¹ Худоёрға чет мамлакатлардан мол келтириб сотғучи машхур савдогар (муал.).

– Сиз... Сиз мулла Абдурахмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

– Хе-хе-хе... Худда, таксир.

– Агар янглишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар? – Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

– Мирзам айткан эканлар-да.

Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

– Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг қўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

– Тавба қиппан, тавба қиппан, – деди Сафар. – Мен ўз қадримни билмай юрған эканман-да.

Иккиси ҳангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолига ўтишдилар. Султонали уни «Сафар ака» деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдурахмоннинг кейинги аҳволдан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдурахмоннинг бўшатиқанидан хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезариб юрғанини сўзлаб, Султоналини кулдирди.

– Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга кумғон боғлашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага – эгри тўқмоқ; мирзам хўб яхши иш қилганлар-да.

– Шундай, – деб кулди Султонали, – кишиларга энди нима дер экан, балки қулоғингизга чалинғандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоғи устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқлариға қаради.

– Бу тўғридағи сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

– Масалан, ёмонлиғи?

– Ёмонлиғи... – деб яна тирноғиға қараб қолди, – ишқилиб, таксир, шу одамни пайини қирқсам, дей-

ди-да. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинган сир оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг – «...энди аламзада бўлди-да» жумласидан шубҳаланиб қолган Султонали жиддий тус олди:

– Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака, – деди. – Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдурахмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишим...

– Мен буни билиб туришпан, тақсир.

– Билиб турган бўлсангиз, – деди Султонали ўпкалик қиёфатда, – нега мендан шубҳаланасиз?

– Йўқ, йўқ, ука, мен Худой ҳаққи...

– Бўлмаса, нега мулла Абдурахмон тўғрисидаги саволимга тузук жавоб бермайсиз?

– Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

– Унинг ёмон одамлиғини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлаганингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турган гапингизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб кўйди:

– Уят қилсангиз ҳам «нафсамбир»ини айтай, анча кув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

– Сиз мендан ҳам кувроқ экансиз.

– Мен топқан гапимни мирзамнинг ўзига айтай, деган эдим-да.

– Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш: «аламзада» нима қилмоқчи?

– Аламзадами? – деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди. – Ўрдада турадиган бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

– Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллиғига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

– Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан иккитаси ўткан кун домламизнинг хужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилган можарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддагина қилиб сир олишини кулиб, завқланиб тинглаб турди.

– Боланинг сўзи кўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизга уйланмакчи экан-да. Қизи курғур чиройлиқ бўлса, кўйинг-чи, шу қизни хонга олдирмоқчи бўлганлар-да. Кишига алам қилғандан кейин ҳар бир куракни бемалол...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайида узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

– Тутилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи?

– Боланинг хуллас гапи шу, – деди Сафар ва бир оз жим қараб турди. – Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин – «бунинг давоси гулчин» деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янглишқанми ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машғул этдими, баҳарҳол, бирар дақиқа чамаси сўзсиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

– Улар қайси кун шу маслаҳатни қилган эдилар? –
деб сўради Султонали мирзо.

– Ўткан кун, тақсир.

– Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

– Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлганини, қиз эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чикди:

– Раҳмат сизга, Сафар ака, – деди Султонали. – Сиз мирзо Анварнинг обрўсиға тўқунмоқчи бўлган бир ёмонликнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан сизга миннатдорчилик изҳор қиламан ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдирмаслигингизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздағина қолишини сиздан сўрайман. Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишка солган бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошиғич равишда сиз билган ифлослар қаршисиға чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсиға тўқунадирған ёмонликни даф қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу можарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайдир. Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданок, шу гап орқасидан бир жойға бораман... Борадирған жойимни сизга айтиб ҳам кўяй: «Давоси гулчин» жумласидаги «гулчин» сўзини бола янглиш онглаған, улар – «давоси Гулшан» деганлар. Зероки «Гулшан» сўзи бир хотиннинг исми бўлиб, бу хотин хонға чиройлик қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир¹. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу хотин орқалиқ етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч ол-

¹ Д а л л а – кўшмачи.

моқчи бўлганлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдиға боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

– Тушундим, садағанг кетай, тақсир.

– Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлғунча бу тўғрида мирзога оғиз оча кўрманг, жон ака, – деди такрор Султонали ва ўрнидан турди, – Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайдир. Сиздан мени сўраса, бир киши чакириб кетди, дерсиз, дурустми?

– Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

– Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржам қилинг. Ундан кейин келаси жума албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз, мирзо билан учавимиз ўлтуришиб суҳбатлашармиз, маъкулми?

– Хўб.

Султонали хайрлашиб, ошиғич меҳмонхонадан чиқди.

ЧҲЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлган махдум йўлақдан «заифа» шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўлтурғучи Раънога:

– Йўлақда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам, – деди. Раъно йўлақда ярмисини кўрсатиб ёндама турған хотиннинг олдиға борди.

– Ассалому алайкум...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлақ томонға ўтди ва Раънони ўз олдиға имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раънонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

– Насиббекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

– Йўқ, – деб кулди Раъно, – биз Насиббекнинг қўш-нисимиз.

Хотин бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

– Шўрим қурсин, – деб қўл силкиди хотин, – мен адашиб сизларни овора қилибман... Кези келганда танишиб кўйганини айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

– Солиҳ махдумнинг.

– Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен махдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

– Мен... қизлари.

– Кўб яшанг, исмингиз?

– Раъно... Қани, бу ёққа.

– Раҳмат, Раънохон... Насиббекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

– Сўлимиздаги биринчи дарбоза?

– Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўрнига, яна бир оз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнгғайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олгандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасига қайтди, ташқарига чиқиб, Сафар бўзчиға учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, махдум «зарурат» тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрагандан кейин, Раънога бу кунги рўзғор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойим бу кун эрталаб қариндошларникига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлғиз қолган эди.

– Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақтроқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойиқ қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч келмас, – деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади. – Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасига маъкул ишоратини бериб айвонга келди, махдум чикиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йиғиштирди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шуғулланиб, бундан ҳам зерикди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқариға йўл солди. Боқча эшиги ёниға келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлғиз қолиб, шу томонға – ичкарига қараб кела бошлагандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

– Ассалом.

Бир-икки қадам олдинға ўткан Анвар мулойимгина эшитилган «ассалом» сўзи билан чўчиб, ёниға қаради ва жуда ҳам кўрққан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

– Жоним чикиб кетди... Бу нима қилганинг, хой қиз!

– Буми, бу сизни чўчитканим.

– Хўш, нима қилиб юрибсан?

– Сизга ош қилиб берайми, деб сўрағали чиккан эдим.

– Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйға кетканини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

– Уч қават ҳавлида иккимиз ёлғиз қолсақ қандай бахт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

– Ҳа... занжирлаб келинг...

– Нега аччиғланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлғиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истиғноланди.

– Мен сизни ичкарига таклиф қилғали чикмадим, нима ош қилишни сўрағали чикдим.

– Мақсадингга тушуниб турибман, аммо сен ёлғиз зерикмагил деяпман.

– Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

– Қайси хилини буюрсам экан? – деб ўз-ўзига савол берди Анвар. – Убрага укувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесалмайсан, сенга қайла буюрғандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урғанинг қизик.

– Мен укувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

– Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, – деди Анвар. – Лекин икки ёрти – бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчоқ ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намоёиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқариға чикди...

Раъно ўчоққа олов ёқиб, қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг суфасига энгашкан қўйи сабзи тўғрар эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиклиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

– Хотин кишининг чархи билан ўчоғиға тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмассан-ку, бироқ, «куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи»¹. Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиғлаған эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтун хўл эмиш, аммо қизнинг аччиғи хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, хой қиз! Ўҳ, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлиға қаради ва алданғанини билиб яна ўз ишида давом этди.

¹ Ку л л у ш а й ъ и н я р ж и ъ у и л а а с л и ҳ и – ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

– Қўлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг куяди, яхши қиз.

Раъно сочини орқасиға ташлаб, ўчоқбоши суфасига чикди; қозонға ёғ солиб, Анварнинг олдиға гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тега-жаклик бошлади:

– Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Нағма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари,
Етарми, Раъно?

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидағи бир нуқтаға олиб, ҳаракатсиз қолди.

– Насрга жавоб бералмаган, назмга... Ўзим ҳам қизикман-да, – деди Анвар.

Раъно бир неча вақт бояғича ҳаракатсиз, Анварнинг пичингига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонға бир оз майл этиб илжайди:

Кеча-кундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битарми, мирзо?–

деди ва орадан озғина фурсат кечириб яна:

Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан,–
Қараб Рошидан¹
Кетарми, мирзо?–

деди ва шунинг орқасиданок:

¹ Қўкон туманида бир қишлоқ исми (муал.).

Манглайин қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Этарми, мирзо?!

Анвар уст-устига тушкан қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай қолди.

– Лўли экан бу киз! – деди.

Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб олов жўнашдирар экан, ер остидан Анварга қараб илжайди:

– Жавоб.

Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, хаё?
Билмадим, аё,
Гўзал, дилбаро.

.....

Анвар охирги мисрани айталмай тутилиқди, чунки қофия топиш қийин эди. «Кетар, етар» вазнлик сўзлар қофия учун камбағал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги мисрага қофия тополмағандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишди.

– Қушингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёғи йўқ.

– Қуш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно... Қуш учиб юрса, бас!

– Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахт-ка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди, – деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсик кипраги жуфтланди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмаға айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг мағлубиятидан хафа эмас, Раънонинг хуснидаги ҳозирғи ажиб ўзгариш муваффақиятидан ўзини тутолмай кулгучи шоиранинг намойишкор хурсандлиги Анвар учун бир юз мағлубиятка арзирлик эди.

ҚОП ЙЎҚОТДИНҒИЗМИ?

Султонали мирзо «Қушбеги» маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Қоронғи йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақирлатди. Ичкаридан «Ҳозир!» деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқаға қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чопони елкасига хом ташлаган, маҳсисиз оёғига сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраган қирк ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди.

– Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолган Холбой – Гулшаннинг эри эди. Уйда эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пишириб ҳавли супурар эди. Бошқа оилаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилган эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдаға кетканлигини эшитиб силласи қуруди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

– Ўрдаға кетканлигини аниқ биласизми?

– Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, – деди Холбой, – агар иши битса – тўғри ўрдаға кетмакчи, битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чокқача қайтиб келмагани учун, ўрдаға бордим, деб ўйлаб туриппан.

– Сиз ўша борадирған жойини биларсиз?

– Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуруғандек орқасиға тисланиб, йўлакнинг тоқчасиға ўлтурди ва манглайини қашиди:

– Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдим?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

– Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналининг туси ўзгариб, бошини қимирлатиб кўйди, шипка, кўчага қаранди.

– Агар янгам келса, мени айтарсиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёғ қўйиб, келган томониға йўл солди. Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёғ босишиға қараб ўтказар эди. Бозорчаға етканда теваракдан жума азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумани унутиб аллақакка чопар эди. Солиҳ махдум кўчасини босиб тўғриға ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тарадудланиб турғандан сўнг, орқасиға қайтиб, Солиҳ махдум кўчасиға кирди. Дарбоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланған эди. Султонали мирзо бокча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлиғиға қаноатлангандан кейин, бокчаға қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигида тўхтади.

– Мирзо Анвар, ҳов мирзо Анвар!

Чақириш уч-тўрт такрорлангандан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товши келди. Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёнига олиб, яна чақирди. Ичкаридан: «Йўқлар!» деган жавоб бўлди.

– Қаёқдалар?

– Жумага кетдилар.

Султонали роҳат нафас олғандек кўриниб, кўзини эшик остонасига тикди:

– Сиздан сўраб кетсам ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдими?

– Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди, – деган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олалиниб, пешонасида қатор ажинлар зоҳир бўлди.

– Адашиб кирди?

– Ҳа.

– Адашиб кирганига қанча бўлди?

– Боя, эргалаб.

Султонали бошини чайқади. Раънога раҳмат айткандан кейин, ташқарига қараб юрди. Кўчага чиқиб яна бояғича оёғини қўлига олғандек, югуриб кетди. Ўрдағача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масофани ўн беш дақиқа ичида бости. Ҳавонинг совуқ бўлишига қарамай, манглайдан тер куйган ҳолда ўрданинг биринчи дарбозасига келиб етди. Дарбозабонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфачасига ўлтурди.

– Қоп йўқотдинғизми, тақсир, – деб кулди дарбозабонлардан бири.

– Ўхшаш... Жаноб жумага чиқдиларми?

– Чикмадилар.

Султонали мирзо дамани ростлаган каби бир оз сўзсиз ўлтурди.

– Ҳарамга бирар хотин кирдими?

– Битта кирмади, – деб кулди дарбозабонларнинг бири. – Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангамасига кучланиб кулди, аммо яна оғиз очишга мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди бундан нарига югура олмас, кўли шундан ортиқчага етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилган ҳаракатларининг шамолга кетканини хотирлади. Абдурахмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадлариға етмасалар, деб энтикди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўқулиши унга оғир туюлди. Бу оғирликнинг устига Абдурахмон тўғрисида қилган ўзининг худраъйлигини¹ хотирлагач, яна ҳам кўнгли ғаш тортди. Бу жиҳат билан гўё ёмонликнинг бош омили Султоналининг ўзи бўлиб чиқар, «Агар мен Абдурахмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишка мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?» деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслиғини билса ҳам, яна маънан эзилишини, унинг юзига қаролмаслиғини чамалар эди. Андишаси шу жойға еткандан кейин ўрндан турди, дарбозанинг кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолган собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда кўрғонлари остида яроғлик йигитлар айланиб турар эдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап муюшига, қоровул йигитлардан бирининг яқиниға етиб, у билан сўрашди, бир-икки оғиз сўзлашиб, ўрданинг шарқиға юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: «Жума кун нима қилиб юрибсиз?» деган саволга: «Бу кун жаноб кўнгил очмоқчилар, деб эшиткан эдим» жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир

¹ Х у д р а ъ й – ўжарлик, ўзбилармонлик.

оз ўлтуриб, яна кўзғалди, ўрданинг шимол қисмига ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус янги дахма тева-рагида уч-тўрт нафар қора кулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо дахмага қараб борди, «кичкина хон»га таъзим қилгандан сўнг, дахма-нинг бир чеккасига ўлтуриб, Куръон ўқуди. Аммо кўзи ўйнаб юрган болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб болаларнинг ўюнига томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ кўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофага бориб тушар, кулчалар отилган ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилган ўқлардан бири Султоналининг оёғи остига келиб тушти. Султонали энгашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда кулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатқан эди, Султонали кулчанинг бўйи етмайдирган қилиб қўлини юқори кўтарди.

– Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураберди.

– Сен Гулшан опани танийсанми?

– Танисам не?! Беринг ўқни!

– Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга келдими?

– Келса не?..

– Ўқ ўйнаб бўлгандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?

– Қўп.

Султонали ўқни кулчанинг қўлига ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай кўрғон ости билан юриб турган йи-гитларга қаради...

– Аниқ чақириб берасанми, ўғлим?

-
- Кўп дедим-кув.
– Мени танийсан-а?
– Сизни? Сиз мирзо – тақсир.

Султонали ўқни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали кўрғон остидаги йи-гитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқалик ҳарам билан алоқа тутиши кўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отқандан сўнг, зерикиб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъқиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб қабрларга яна «фотиҳа» ўқуди ва секин-секин орқасига қайтди.

«ФОТИҲА – МУҲРИ ХУДОДИР»

Махдум чувирлашиб ўқуб ётқан болаларга тўхталиш ишоратини бериб, ўзи ирғиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, сахн ўртасида турган икки нафар машҳур беклар истикболига югурди. Улар билан энггашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

– Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишга ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб¹ беклардан эдилар. Улар меҳмонхонага кириб ўлтургандан кейин, махдум ўрнидан туриб, қўл қовуштирди ва «хуш келдилар!» деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматига кўзғалишиб қўйдилар.

¹ М у с о ҳ и б – суҳбатдош.

– Начук Худо ярлақади, тақсирлар? Ғарибхонамизни муборак қадамларингиз билан мунаввар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар махдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олғандан кейин «ташриф» сабабига тил очди:

– Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуғ меҳрибонлик ато қилдилар.

Махдум жойидан қўзғалиб ўлтурди, аммо «жаноб»нинг «марҳамат»ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изох берди:

– Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматларига лойиқ кўрила олмайди. Пушти паноҳ ўзларини домодликка чоғлаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга еткаришка амр қилдилар...

Махдум бояғидек яна қўзғалиб олса ҳам, аммо товши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

– Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшиткан эканлар... – деди тунқотар. – Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила¹ қиз ҳам тарбия қилмағанмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилған марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариг тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоғлиқ улуғлигини сизга сўзлаб ўлтуруиш ҳам ҳожат эмас.

– Қуллик, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин, – деди махдум узоқ сукутдан бош кўтариб. – Бир эмас, юз қизимиз бўлганда ҳам жанобнинг канизликларига назр қилиш вазифамиз эди... Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқслар, узрлар бор, тақсирлар.

¹ Ж а м и л а – чиройли, гўзал.

– Бейб Парвардигор, – деди тунқотар. – Банда ҳа-
миша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Махдум бош ирғатиб бир оз сукутда ўлтурди, сўн-
гра кўзини тунқотарнинг тизасига тикди.

– Жанобларига ожизона арз... Аввало камина ожиз,
нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидан содир
бўлган улуғ марҳаматка сазовор ва лойиқ эмасдирман;
сониян – ожизамиз олампаноҳдек улуғ зотка ҳамхоб
бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир кулбаччадир.
Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонликла-
рига арзирму, тақсирлар?

– Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларига қа-
ратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуғлиғини шарҳ
килиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтур-
гандан кейин, тунқотарнинг муболағаларига бош ирға-
тиб қўйди.

– Шак йўк, шак йўк, мен онҳазратка мусалламман¹
ва лекин... ва лекин бир узри фақирни андишага қўя-
дир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишон-
тирған эдик... мана шу масала каминага бир оз мушқил
келадир...

Бу сўздан тунқотар дастурхончиға каради, дастур-
хончи қўл силкиб кулди:

– Ҳеч боки йўк, – деди дастурхончи, – мирзо Ан-
вар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо
эшитса, шубҳасиз, сўйинадир.

– Иншооллоҳ.

– Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгиз-
ни эшитдирамиз: хусни қабулингизни, ижобатингизни
укдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа
йўк, тақсир, – деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл

¹ М у с а л л а м м а н – хоннинг ихтиёрларидаги одамман.

кўймай ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди. – Тўй фурсатини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани, тунқотар, фотиҳа қилайлик, фотиҳа – муҳри Худодир!

Тунқотар фотиҳага қўл очди, махдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг «совчилар» ҳеч нарсага қарамай кўзғалдилар. Ўн беш дақиқалиқ бу ходисадан махдумнинг мияси шишди, ҳатто айтишка чоғлаб турган муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйган муҳим сўзини хотирласам, деб кучанар эди. Беклар билан хайрлашар чокдағина бирдан «ҳабба» деб юборди. Унинг совчиларға айтмакчи бўлган сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқеа хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзога ётиғи билан сўзлаб, махдумнинг маъзур қолганлиғини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхонаға қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамаға қобил эмас, кутилмаган бу ходиса ўзи учун фойдалиқми, зарарлиқми – имтиёз¹ қилолмас эди. Анварни аяғанлиқми ёки ундан уялғанлиқми, баҳарҳол, кўнглида бир хил ғашлик, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлик: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонға падари аруслик» масаласи ораға кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бир йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигида кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашка тутиндилар. Лекин мах-

¹ И м т и ё з қ и л м о қ – фаркламоқ.

думга ҳозирғи чувур-чувур ёкмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терсини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабга кириб ўз ўрнига ўлтургач, болаларни тўхташга буюрди. Болалар жим бўлгандан кейин «озод!» деб юборди. Болалар домлаға салом бериб, бир онда мактабхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнидан кўзгалмай яна ўйлаб қолди.

Анвар тўғрисидаги кўнгил ғашлиғи бир турлик бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонға қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-куявдан кўб маблағ кутилса бўлар эди. Агар Худо ўғул набира ато қилса, Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раённинг тақдири хонға битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинги силташқа, биткан ишни етириш-ка¹ мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнгилдан ҳалиги ғашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиғ сизди: «Тўйни кўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам суёт қадам. Энди, хон сўратқандан кейин рад қилишға кимнинг ҳадди бор!» деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озгина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига – қалин учун бериладирған бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирида Худоёрнинг тахт вориси бўлган хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турған ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун махдум ўзини босиб олди, кўкдан тушкандек бу совчиликни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз кўнглини ғаш қи-

¹ Й е т м о к – йўқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.

либ турған Анвар масаласини хотириға келтирмаслика, «хаёли фосид»¹ дан кочишқа қарор берди. Махдум шуни ўзига маъкул қилғандан кейин бошқа кишилар андишасини, айникса, уйдагилар раъйини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди. Раъно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига хушсиз бошини қўйди.

– Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдими! Шўрлик Раъно бир юз хотин ёниға юз биринчи кундаш бўлиб борадими?! – деб йиғлади Нигор ойим.

Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо махдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи «оқиллар» қаториға ўтди.

ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо кул болаға Гулшанни чақиришни таъйинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқишда ўрда атрофидан силжймай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ ўрдадан уч-тўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдаға алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга танишдир) Гулшанни четка чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрангларини онглади. Шундоғки, Гулшаннинг ёниға борғучи мулла Абдурахмон, гўё ўзини Солих махдум тарафидан юборилғучи қилиб кўрсаткан. Ҳатто мулла Абдурахмон орқалиқ Солих махдум, қизимни хонға махтасин, деб Гулшанга бир неча тилло пул ҳам бериб юборган эмиш...

¹ Х а ё л и ф о с и д – бузук хаёл.

– Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборған эдим, – деди Гулшан, – кишининг хожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёктирғанимдан сўнг не андишалар ичида хонға келиб арз қилдим... Мен у кизнинг мирзо Анварга айтдирилғанлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдиға кириб кечаги сизға махтаған қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирған бўлса, мен кўриб қўйған яхши кизлар бор, айбонам¹ учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналининг тарбузи қўлтуғидан тушиб, Абдурахмон ва шерикларидан ғижинған ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрғаниға эмас, ифлосларнинг ғализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиатлик Анварнинг не кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, қадр билмас хонға аччиғ қилиб мирзоликни ташлаб кетмаса, деб кўрқар эди.

Гулшан айтканча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солих махдумга куяв бўлмай қўймас, хозир бунинг қаршисиға бирар тадбир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна оғир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслик тўғрисида кўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъкул кўрди. Чунки юзда тўқсон тўққузға қарши бир эҳтимолгина бу фожианинг бўлмай қолишлиғи тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлағанча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлғанда ҳам

¹ А й б о н а – зарар учун тўланадиган жарима.

фожиани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳоний-сига қарағанда хийли енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқуди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ махдумнинг ҳавли-сига қараб кетди.

Меҳмонхонада ўрдаға кетмакчи бўлиб турған Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

– Шундай ҳам иш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

– Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаган-лигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндағи қариндошлардан бириникида қолған ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдиға кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлга тушдилар. Кўчада йи-гирма қадам чамаси борғандан сўнг, Анвар кулимсиб Султоналининг кўзига қаради:

– Кеча бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

– Мен чақириб келганда сиз уйдამидингиз?

– Мен уйда эдим, – деб кулди Анвар ва бир оз жим борди. – Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни та-ниғанлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери та-ажжубка тушдим... Хўш, сиз сўраған хотин ким? Ўзи нима гап?

– Арзимаган гап...

– Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тор-тиб, бир оз сўзсиз борди.

– Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиги бўлса ҳам ар-зимайдир... Арзимаса ҳам?

– Гапуринг... Сизнинг келиб юрғанингизни эшитка-нимдан бери анча ташвиш чекдим.

– Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди, – деб кулди Султонали, – игнани туядек, хасни харидек кўрасиз.

– Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпуғимга чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали хикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдурахмон ва муфти бечораларнинг ақлига гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлик билан гўё ўч олмоқчи бўлганлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил ғашлиғи ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлга солишидан, сир олишидан ва Абдурахмонларни камситиб, масхаралаб қилинган ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинган жавобка етканда, Анварнинг туси ўзгариб, кипрак остлари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

– Зарари йўқ, – деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб. – Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаган бўлсам ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришқа эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояғи ярим жиддий руҳидан силжимади.

– Саллалик эшакларнинг диринглаши оғилхонага-ча... Улар мирзо Анвар уйланмакчи бўлган қизни хонга тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоғовул ва шулар сингари калонполарга куяв бўлол-

майсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлган галварсларнинг ишига кулгим қистайдир...

– Зарари йўқ...

– Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччиғланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитиғига тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти топилмайдирган мато эмас.

– Албатта.

Анвар ўзини фавкулодда текис ушлаб борар, ҳозир унда бояғи ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди. Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни оғзидан қўймас, эшиткучи эса қисқагина жумла билан унинг фикрига қўшулар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонга кирдилар. Ишка илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаган каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соғлиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамано нафрати жунбишка кирган Султоналининг бу ҳолдан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан «йигит» деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлғиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан ғайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг хузурига ўткан, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йиғиштириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, ораға жимжитлик кир-

ди. Фақат бу тинчликни савоғич қаламларининг қоғоз устида кириллаши ва гоҳо букланган қоғозларнинг шилдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда-сонда сўз ҳам кўзгалди. Анвар хузуридагилардан Шаҳодат муфти қоғоз-қаламни ёнига қўйиб, сандалда исинди.

– Мулла Наврўз қўб паст одам-да, – деди муфти – унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қилади-да....

– Паст, паст, – деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

– Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслик... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

– Паст кишида одамият нима қилсин.

Султонали кулимсираб, бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

– Уйингга икки тарафдан шунча одам йиғилди, сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... э, хайф сендек мумсукка!¹

– Мен ҳам мулла Наврўзни бунчалик билмас эдим, – деди Калоншоҳ, – одамиятни еб қўйган киши экан.

Султоналининг ранги ўчиб, қовоқ остлари пирр-пирр уча бошлаган эди.

– Қизиқ баҳсни қиласиз, тақсирлар, – деди бирдан Султонали, – шу замонда одамият қолдими? Агар озгина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйган чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

¹ М у м с у к – ўтакетган хасис, бахил, зикна.

Юраги тор – асабий Султоналининг бу сўзи «шин суҳбат» устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, кўлидаги таҳрирга берилган эди.

– Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали, – деди муфти. – Биз нима деяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

– Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлиғидан зорландим-да...

– Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлиғини бирар жойда кўрганмисиз ёки димоғингизга футур етиб қолганми?

Анвар Султоналининг кўзини учратишга урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

– Сизларнинг одамиятингиз йўқлиғини ҳеч бир жойда кўрганим ва эшитганим йўқ албатта, – деб заҳарханда қилди Султонали. – Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жинойтка иртиқоб¹ қилганман. Шунинг учун ҳам бояғи сўзни айтдим-да. Йўқса меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорланғандек бош чайқадилар.

– Султонали ака, – деди Анвар зорланган оҳангда, – тақсирларим айтканча, димоғингизга бир оз футур етканга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат, нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангиз-чи, Худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонга кулимсиб, Султоналининг гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради.

¹ И р т и қ о б – машғул бўлиш, қўл уриш.

Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилгандек, сўзсизгина, қаламини қўлиға ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна бояғича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-бирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгга қолиб қўзғалган Анвар девонхона даҳлизида тунқотарға учрашди. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашкандек, унинг қўлидан ушлаб, ичкарига – девонға бошлади. Ичкарига кирдилар.

– Хизмат, тақсир?

– Хизмат шуки, – деб кулди тунқотар, – сизнинг устингиздан бир ўктамлик килинди?

– Яхши... Эшитсам бўладими?

– Жаноб бу кун бизни устозингиз Солиҳ махдум-никига қулчиликқа юборган эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлган экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладик...

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлғаниб олса ҳам бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

– Атиги шу гапми?

– Шу гап, мирзо Анвар.

– Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

– Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

– Йўқ, йўқ, – деди Анвар бош чайқаб, – зинҳор гапирманг, зинҳор.

– Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содик кулларини таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажхул оҳангда кулди: – «Айтманг, мен хоҳламайман» – деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Хаво текис қорамтил булут билан ўралган, Қўқоннинг машхур шамоли қанот ёйган эди. Қорамтил булутлардан куйироқда олақарғалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғур қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўпрук ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам, деб тараддудланди...

ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан махдум меҳмон-хонанинг эшигини очиқ кўрди. Унинг келганлигини фахмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чикди. Йиғидан кипраклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чароғпояга шам ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Анвар хайрон бўлиб қолмади, йиғи сабабига тушунди.

– Нега йиғлайсиз? Такдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганминдигиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиғлаган қўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди. Анвар ошдан бир-икки лўкма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чароғпоядаги шам бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамнинг титроғи билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандек кўринар эди. Меҳмонхона типтинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёққан ёмғурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин кўзғалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уруниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мавлаган товши бузар эди.

Дарича тирқишидан келиб кирган кейинги шамол чароғпоядаги титроқ шамни ўчураёзиб, меҳмонхона қоронғиланди ва шу чоғда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз кулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоқлашқанини, маҳдумнинг хуфтан учун масжидга ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурган жойидан орқасидаги тоқчага олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитилди. Буниси адим сайин меҳмонхонага яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизда қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқиниға келтириб қўйди, тоқчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайқади, пиёлани сочиклағач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёниға сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

– Раъно, Раъно, – деди шошиб Анвар. – Боламисан, ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку.

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиғлар эди. Анвар уни юпатиб, ялинган ҳолда йиғидан тўхтатишқа уринар эди.

– Бекорга йиғлайсан, Раъно. Йиғидан бир фойда чиққанини эшитканмисан ёки мени ҳам йиғлатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиғлаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йиғламайман. Нега? Негаки, йиғи энг сўнгги иш... Мен йиғлаган кишини ёқтирмайман... Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

– Мендан кўнгли қолсин десанг, йиғла. Юзингни ёш билан ювибсан, Раъно, ўнган, мен юзингни артиб

кўйай. Ўзингга кел, ақлингни йиғ, оғир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидағи рўймоли билан юзини артди, узун энтикди.

– Йиғлаб бир натижага етиб бўладими? Хеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиғлай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қуритди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатти:

– Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар кистаб чойни олдирди.

– Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки хўпла.

Раъно Анвар айтканча, икки-уч хўплаб, пиёлани олдиға қўйди. Анвар ўрнидан туриб дахлизга чикди, қўлида обдаста, дастшў кўтариб Раънонинг ёниға келди.

– Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозикдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

– Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиғи нима ҳожат.

Раъно қайғиларини озайтирғандек энтикди, ўзига ярим жиддий тикилиб турған йигитка жавобан илжайди.

– Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундликқа оғишди.

– Кулги соати эмас...

– Кулги соати бўлмаса, йиғи фурсати ҳам эмас, – деди Анвар ўлтуриб. – Сенинг мурассаъ¹ халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдирғансан. Бу кун қазо муншийси² шу мурассаъ халтачадаги қийматли тошлар орасиға қўпол бир нарса келтириб тикди... Табиий, сенинг кичкина

¹ Мурассаъ – қимматбаҳо тошлар билан безалган.

² Қазо муншийси – Аллоҳнинг иродаси, тақдир.

юрагинг бу кўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йиғладинг, сенинг каби мен ҳам шу кўполлиқни қабул қилишда қаттиғ энтикдим, бироқ йиғламадим. Нега? Негаки, бу кўполлиқ меним юрагимдаги жавохирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиамиз сабабига келайлик. Бу ҳодиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. Хон – ҳазми ҳар бир ифлослиқни ҳам кўтарадирган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлиқ истайдилар. Бироқ кўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгил тинчимайдир. Шундан кейин хон – катта ҳайвонни қитиқлаб ишка соладирлар... Балки ёдингдадир, мулла Абдурахмон исмлики бири сенинг харидоринг эди, шоир айтканча:

Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлига кетмади.

Хабаринг бор, мен отангинг тазйиқи остида уни ўрда хизматига олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, меним қаршимга ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирги ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладирларми? Йўқ. Мажозий ажралиш – ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий боғланмаганмиз, ҳақиқий боғланишни эса қатъ¹ этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлиқ, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлағанча васл эмас – ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндирғучи, ҳажр эса камолатка эришдирғучидир... Сен шу иккидан қайси бирисини танлайсан, Раъно?

¹ Қ а т ь э т м о к – узмок.

Раъно кўзини тизасига тикиб, кўли билан шолча ипини чирмаб ўлтурар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

– Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раънонинг жавоби унга оғир таъсир қилган эди...

– Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айниқса, сен бирар тадбирни мувофиқ кўрсанг мен бош эгаман... Сени йиғлатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен йиғлама, ақлли қизларча ҳаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигида махдум кўринди:

– Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

Анварнинг вужуди ғизз этиб кетди: қаршисида бояғича ўлтурган Раънога «тур, жўна» деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Махдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасига қайтди.

Анвар жуда ҳам оғир тортқан эди. Ҳақиқатан ҳам махдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга оғир келишини ўйламай бу «буйруқ» билан Раънонинг кундалик одатини ман қилар, ҳар кечаси ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун «бевақт» ўлтурар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намоёйишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидаги қайғи белгилари йўқолиб, унинг ўрнини ғазаб, нафрат аломатлари олди.

– Андишасиз!

– Зарари йўқ, аччиғланма, – деди Анвар. – Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна бир оз кўзгалмай ўлтуриб қолди, сўнгра кўзига жик ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўк, сандал устида очик бир хат ётар эди:

«Меҳрибон хола.

Ёшлиқдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишлик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазйиқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишка мажбур бўлдим. Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оилангизга мендан ҳадядир. Мен олтинларни қизингизнинг тўйига атаб йиғқан эдим, мундан сўнг ҳам шу оқчани Раънонинг тўйига сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидида:

Анвар».

ТҶЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини тайинладилар: келаси жума махдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдага юбориладирған бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамарғаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирган шоҳона сарполар. махдумга алоҳида илтифот қилинған «раисулмакотиблик»¹ унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиб қолған махдум уч кундан бери дараксиз кеткан Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан «ҳамоқат», «андишасизлик» де-

¹ Раисулмакотиб – мактаблар раиси.

ган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса ўзини бир мунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб кўйса ҳам, уни ошиғич келган тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмасликқа мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилган фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашадир. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар «висол – муҳаббатни ўлдиргучи, ҳажр эса – камолатка эришдиргучидир», деб Раънони ҳамিশаликка ташлаб кетдими ёки маҳдумнинг бемаза муомаласидан кўнгли олинди, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирги кунлар араз, аччиғ ва фалонларни кўтарадирган вақтлар эмас, ҳеч бўлмағанда бечора қизга гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларидир. Бечора Раъно ҳамиша яхшилик, ақллилик кўриб келган бир кишидан ҳам охирда дағаллик кўрар, вафосизлик бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини сўлитаёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жума куни – мудҳиш жума куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан ортиқни кўз ўнгига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиий¹ остида орқасига тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга – Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай оғир соатларда ташлаб кеткан «йигит» яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилишини – кутиб олишини ўйлар эди: «Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошилиқдан маҳрум бўламан, деб кўрқдингиз, бизнинг

¹ С а в қ и т а б и и й – табиий ҳаракат.

уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълени билмаганмидингиз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунға қўйган эдим. Энди фурсат қўлдан кеткач, нима учун келдингиз?...» Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: «Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?» деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожиа қаршисида такагоҳ¹, деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очқан эди.

Нигор ойим ошиғич ҳозирликлар орқасидан чошиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд кичкириб йиғлар эди. Бояғи хаёллар ичида ўлтурган Раъно узоқ энтикди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб бешик ёниға келди. Тебраткан билан бола тийила бермагач, уни йиғлаған кўйи ташлаб, ҳавлиға тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтурғучи онасиға «эмизинг!» деб асабий хайқирди, ўзи йўлак томонға қараб ўтди.

Боқчада Маҳмуд ва Мансурлар қўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашовур қор билан ёпилған, сўри остидағи суфанинг четлари ёғин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилған эди.

Суфа ёнида тўхтаған Раъно болалар ичидаги Маҳмудни чақириб, сўради:

- Маҳмуд, даданг қаерда?
- Дадам... бозорда.
- Ташқарида ким бор?
- Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай, ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати

¹ Такагоҳ – суянчик.

билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйилган эдилар. Нима мақсад биландир ташқариға чиққан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланган кўриб, машқхонаға қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳнидаги бўрё ва бордонлари чувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчасиға кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилган бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сарик тусда куриб қолган кўргач, оёқ остиға ташлаб машқхонадан чиқди.

– Маҳмуд!

Камончасиға ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикда турган опасиға қаради.

– Ҳмм?

– Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси – Раънонинг ёниға келди.

– Ҳмм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишка ишорат қилиб, яна машқхонаға қараб кетди. Маҳмуд қўлидаги камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонаға кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшитди ва бир оздан сўнг юмалокқина, тўла-тўкис бир бўғоз хотинни айвон муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолган, шунинг учун бўғоз хотин билан чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлган эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаган меҳмонни сандалга таклиф қилди.

– Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўлтурди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўқуб рўймол-лачагини тузатди:

– Танимаған хотин нима қилиб юрийди, деб ўйлар-сизлар, айланай, – деди хотин ва чўнтагидан бир қоғоз чиқарди, – Мирзо бир-икки кундан берли бизникидалар... Танисаларингиз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналининг кўчлари¹ бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя – эрта билан шу қоғозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшитиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик турған Раъно Нигор ойимдан қизғанғандек, келиб хотиннинг кўлидағи букланган қоғозни олди.

– Мирзодан уятлиғмиз... Айникса уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-этимни едим, – деди Нигор ойим, – тақдирга ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаған эдик.

– Тақдири азал, айланай, – деди хотин. – Мирзо ҳам юртда иккита ақил бўлса биттаси. Сизлардан хануз миннатдор эканлар; шундай, шундай иш бўғандан кейин келишка андиша қилиб қоғанлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйга кирди:

«Холамга, сўнгра Раънога. Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжисмангиз, на учунким, шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб боргучидан Шайхи Саъдий куллиётини² бериб юборсангиз, бўш соатларимдан фойдаланар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машиқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.

Аддои Анвар».

¹ Кўчлари – хотинлари.

² Куллиёт – шоирнинг асарлар тўплами.

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Хали ёзиб бошлаган қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондагиларнинг ўзаро сўзлашиб турганларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

РАМЗ

Анвардан бир оз илгарироқ қайтқан Султонали оғилхона айвонида сигир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

– Бордингми, Рузвон?

– Бордим, – деди Рузвон ва эмчакдан «пов-пов» сут соғишда давом этди. – Бордим, олиб келдим.

– Меҳмонхонага олов қилгандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйга ўтди, салла-чопонини ешиб, яна хотинининг ёнига келди.

– Бузоқни ешиб юборинг-чи, айланай. – Султонали мирзо устунга боғланган бузоқни ешиб юборди. Бузоқ онасининг эмчагига ёпишди. Рузвон хурмадаги сутни кўтариб хужрага ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

– Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадаги сутни товоқларга бўлар эди.

– Бордим, хатни бердим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни олиб қайтдим.

– Кимлар бор экан?

– Отин хола, қизи.

– Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига иргатди ва тилини тағлайиға тегизиб «чалок» этдириб кўйди.

– Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан ҳам шуни ўйлаган эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан.

– Ҳа, ха!

– Чамаси улар ошиқ-маъшук, балохўр хон лоақал шунга чўвагини тикмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси¹ қоп-қоронғи.

– Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

– У бечора ҳам ҳайрон, «болаларимнинг сўйинчи ичига тушти», дейди.

Султонали афсуслангандек бош чайқаб қўйди.

– Китобни қаерга қўйибсан?

– Меҳмонхонада... Ҳа, айтканча, ичида кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқарига чиқди. Меҳмонхона очик эди. Тирсаги билан танчага тақя қилган Анвар Саъдий куллиётини варақлар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёнига олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

– Раҳмат, олиб келган эканлар.

– Китобнинг ичида хат бор эмиш, балки кўргандирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қоғозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолганини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

«Ҳурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборган хатингизни олдиқ, соғлигингизни, тинчлигингизни»

¹ Д о р - д у н ё – кўнгил, ич.

гизни ўқуб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ: илоҳи, саломат бўлсинлар. Соний, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржам бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар¹ қилдим, Раъно».

Анвар ёзувни қўлида ушлаган холда қараб қолди. Бир оз ўйланиб тургандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. «Соғлиғингизни, тинчлиғингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ» жумласи билан «сиз тинчиб кетдингиз» демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинги – «илоҳи, саломат бўлсинлар» кинояси буни таъкид қилар, «соний, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржам бўлурсиз», яна киноя, аммо энг кейинги – «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим» жумласи бир оз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани «мундан сўнг ёнингизда Раъно йўқ, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз» маъносида тушунди.

Анвар қоғозни буклаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг оғир маъноси таъсирида энтикиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турган холи жуда оғир, бу оғирлик устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлик эди. Чора нима? Бу фожиани дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгги чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига қарши мухаббатларини фош қилиб, хоннинг оёғига бош уриш – ялиниш, ёлбориш... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмаганидек, «адолатпаноҳ»нинг ҳам бу тўғрида «марҳамат»лари шубҳалик. Башарти Анвар

¹ М у х т а с а р – қиска.

шу разолатка иртикоб этса, адабсизлик, уятсизликда айбланиб, бирар жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги коронғиланган Анвар меҳмонхонага кириб келгучи Султоналидан ҳам ибо қилмай, гўё хушсиз каби бошини икки кўли орасиға олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бир мунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояғи хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

– Нега ундайсиз, Анвар?

Анвар кучланиб илжайди.

– Ҳалиги хат мени хафа қилди, – деди ва бир оз тўхталиб турди. – Сиздан яширар сир йўқ, хат ёзгучи билан орамизда анчадан бери яқинлик каби бир гап бор эди. Маълум гаплар туғилғач, мен ўзимни четка олишни, катъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиладир. Ёш, ақлсизға нима ҳам деб бўлсин, фақат дикқатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнгғайсизлик, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўқуди. Ўқуб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

– Қизик, «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим...» Бу жумла билан нима демакчи?

– Бу ҳам киноя, – деди Анвар, – бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечирингиз, демакчи бўлса керак.

Султонали мажхул ҳаракат ясади.

– Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажхул вазият Анварни шубҳага туширди.

– Хўш, сизнинг фикрингизча?

– Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим, мен бошқачароқ тушунган эканман.

– Масалан?

– Мен: «Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолган сўзни шундан ўқурсиз» деб.

– Эҳтимол сизники тўғридир, – деб аланғлади Анвар. – Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин, китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди:

– Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Бош тарафдан ўттузлаб саҳифа текширилган эдиким Султоналининг фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасига буклавсиз қўйилган бир хат китоб четига қоқилиб чиқди. Анвар шошди.

«Андиша ва эҳтиёт юзасидан бу хатни алоҳида ёзиб, китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда турғучи дўстдир; қочқучи эсаким – буни сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиламан. Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олийжаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун теб-ранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз

Раъно таҳлика остида қолганда, уни бу кун-эрта бир фожиа кутканда вафолиқ, деб билган бир кишисидан бу янглиг жафо кўриши нақлларда ўқулганми, афсоналарда тўқулганми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш, деб хафа бўлмангиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз – очикча, тиламасангиз – яширинча бўлса ҳам бизникига келингиз, мен билан охирги мартаба видолашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилган жойда Раънони ҳалокат кутади».

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб тезлик билан китобка қайтариб солди, саҳифалар орасида қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

– Борми? – деди Султонали лаганни сандал устига кўйиб. – Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунганчадир. Мен янглишқан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилған каби бош ирғатиб, китобни ёпди, қўл ювғали даҳлизга чикди.

МАЪШУҚА МАҲБАСИ¹

Раънонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёниға боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъакс, юрак ўтининг аланга олишини, жароҳатларнинг янгиланишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олған Анвар, кечаги кунларда ҳиссиётка қаттиғ берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушаймон эди. Шунинг би-

¹ М а х б а с – ҳибсхона, камоқхона.

лан бирга ўзининг мундан сўнги ҳаракатида ҳам амният¹ сезмас эди. Чунки Раънога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаган муҳокамаси қаршисидаги кучлик бир майл, Раънога йўлиқишдан фойда эмас маъно кўрсатар эди... Учрашилганда шубҳа йўқким, Раъно йиғлар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллик муҳаббат яна шу фожиё учрашишқа мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан аснолари ҳам яна шу учрашишқа алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишга тирришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлик эб кўринмас эди. Учрашиш – нечоғлиқ тадбирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раънонинг: «Мен билан охирги мартаба видолашингиз, сиз нашъу намо қилган жойда мени ҳалокат кутади» жумласи ҳар қандайдур андишаликни енгарлик ва бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирган кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориш қарориға келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиги тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдиға очикча боришми, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очик борса, махдумнинг шубҳаланиши, Раънони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, яраға туз сепиши, Анварнинг иззати нафсига тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузук ният бўлмагандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, баногоҳ махдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш жуда ҳам мушқил эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳ-

¹ Амният – тинчлик.

мон қилди. Шомни ўқуғандан кейин Анвар «бир неча соат ичида жиянлари олдиға бориб келиш учун» Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишнинг охирғи кунлари, кўчада қора совуқ билан изғирик юрар эди. Тўккуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қок устида чети қорайған сарик баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб – «Барот келди, билдингизми, идиш-товоқ ювдингизми?» ашуласини айтар эдилар.

Анвар махдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслик даражада қоронғи тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронғилиқ ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофига қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари бахт бўйини онғитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан хувиллар; ҳаммаёқ тим қоронғи, фақат бу маҳалла устида нурланиб кўринган ойғина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак¹ уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонға қараб судрар эди...

Анвар ёпиқ ҳолда турған дарбоза ёниға келиб охиста итарди. Дарбозани занжир кўриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб турғандан сўнг, тўғриға ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, қўшнининг дарбозасини итарди, буниси очик эди. Қоронғи йўлакка кирди. Ул махдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилғандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка тўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарбозаси ҳам ғийқиллаб очилди.

Дарбозадан чиққан оёқ товши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги орзиқиб кўшни дарбо-

¹ К а ж р а ф т о р ф а л а к – эгри айланувчи фалак.

засининг ички томонидан очик табақа орқалиқ йўлға мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чикқучи тўғриға ўтиши билан Анвар турған йўлакнинг ичкарасидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, махдум беш-олти қадам йироклашқач, йўлакдан чиқишқа мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармасликқа тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадағи оёқ товушларининг узоқлаша борганини сезиб, хотиржам ичкарига кириб олди. Меҳмонхона саҳнида бир оз аланглаб турғандан кейин, тўғриға – машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасига – дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар¹ юрагидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилғандан сўнг уй гўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичида қолған Анвар орқа-ўнгнини ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки кўли билан тизасини кучоғлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлиқ билан зулумот бир оз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнгни қов² каби қоронғи эди. Ҳамма типтинч; кулоқ остидағи чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчликни бузғандек бўлар эди. Шу ҳолда орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшиға мубаддал бўлиб, унинг кулоқлари тиккайди. Ичкаридан чикқан бирав йўлакками, меҳмонхонағами ўтиб кетди. Анвар энтиқди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, ҳавли саҳнида яна бирав юринди. Борған сайин машқхонаға яқинлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

¹ Ҳ о с и д – ҳасад қилувчи, бахил.

² Қ о в – куйдирилган пахтага нисбат.

– Анвар ака.

– Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки кадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озгина қараб турғач, узун нафас олиб орқасиға қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирар дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдиға қорамтил бир нарса келтириб қўйди.

– Сизга кўрпача олиб келдим, – деди шивирлаб, – уйга аммам ва холамлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасиға қайта берди, эшикни бояғича ёпиб, хужрадан йироклашди. Аҳволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўрёға солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раънонинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ, қачон чиқишини билмас, шунга биноан бир тавқ ўткунча кутиб ўлтуришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоғи тиккайиб, қаддини ростлаб ўлтуришқа мажбур бўлди. Оёқ товши яқинлашди, узоқлашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлик билан ўтар, ташқарида «тик» эткан товуш уни бир аланғлатар эди. Бир тавқ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилган Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилиқ оёғини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичида яна талай вақт кечти. Маъшуқа маҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади, кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёғини иситиш ва оғрикқа кирган аъзосини ҳаракатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳн айланиб, яна ўлтурди. Ой ҳам бота бошлаған, чунки четдаги

дарича тирқиши орқалиқ тушиб турған кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронғилиқ босқан, теваракда чалинған довулларнинг «гум-гум» оҳанги ичида хўрозлар иккинчи мартаба қичқириб юборған эдилар. Анвар бир оз ёнбошлағандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво искаб узун нафас олди.

– Зерикмадингизми?

ЖАСУР ҚИЗ

Қулоғи остидағина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида қўлида бир нарса кўтариб турған Раънони кўрди.

– Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги орзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонага кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

– Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб кўрққан эдим, – деди ярим товуш билан Раъно. – Пайқамасангиз...

– Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиғ ёзғанинг нимадир, Раъно?

– Чунки шунчалик аччиғ ёзмасам, – деди Раъно товшида титроқ оҳанг билан, – сиз келмас эдингиз... Сиз... сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

– Тушунмадим... Нима демакчисан?

– Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

- Яқинда мирзоликни ташламоқчиман, Раъно?
 - Мирзоликни ташлағандан сўнг нима иш қиласиз?
 - Кўқондан кетаман, саёҳат қиламан.
 - Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?
- Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб

турди:

- Сен... сенга мумкинми, Раъно?
- Мумкин, – деб қалтиранди Раъно. – Мирзобошиликни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

- Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб бералмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, хаяжонини тиндириш оғир эди.

– Ҳалиги... халиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга оғир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифка нима дейишини билмай энтикди...

- Башарти сизга оғир ошмасам, – деди такрор Раъно.

«Жасур киз» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг хайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалиқ мушкilot ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турган қора тугунни ушлаб қаради.

- Бу нима, Раъно?
- Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.
- Нима учун бу?
- Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаган эди. Мантисиз бу жавоб уни шоширди.

– Хўб, сенинг ризолигинг йўлида... – деди Анвар ярим товушда. – Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрнига узун сўлиш олиб ёнидаги тугунни еша бошлади.

– Паранжи олмадингми, ахир?

– Ҳозир... – деди Раъно ва қоронғида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаган Анвар уни ўз холига қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан бир нарсани тутиб кўзгалди, паранжи каби узайган нарса ичидан «чок» эткан бир нарса ерга тушти.

– Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

– Нима эди?

– Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узокни ўйлаган Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сизди.

– Топдингизми?

– Топдим.

– Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб хужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинган қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

– Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрнига йўлакка қараб, юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдига тушиб йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъкул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа туғдиргани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўнгайсиз

бўлар эди. Гўё бир ўртоғи билан кетиб боргандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишка етканда ўзидан ўн қадам орқадаги ҳамроҳини кутиб турди. Фуруби¹ яқинлашқан кип-қизил ой Анвар тўхтаган мушга кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёнига етиб «каёкка юрамиз», деган каби бир йўлга ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остига босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзган «ёш йигит» Анварнинг кўзига яна ҳам дўндукроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброқ ушлатди, онда-сонда телпакдан чиқиб қолган соч толаларини яширди ва «ўннга» деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлга тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёғига жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар ғояи омолоғ² ошиққандек ундан қолишмаска тирришар эди. Узоқ юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

– Тўхтама, Раъно, – деди орқадан Анвар, – сен пиванд қилмагандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур.

– Миршаблар бемаҳалда кўймас эмиш-ку.

– Мен билан сени қўяр... Қўркмай боравур.

Раъно иккилангансумон йўлга тушти, гулхангача ўн қадам қолганда миршаблардан бири ҳайқирди:

– Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддудланди, Анвар юра беришка ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига етди. Анварни таниган миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан кўзгалдилар.

¹ Фуруби – ойнанинг ботиши.

² Ғояи омолоғ – умид-мақсад.

– Кўзгалманглар, – деди Анвар гулханда исиниб, – дахбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар «дахбоши» деб атаган юм-юмалоқ киши Қорунбой исмлиқ бўлиб, миршабларнинг кизикроғи, шунинг учун ундан «дахбоши» деб истехзо қилар эдилар:

– Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, «дахбоши»нинг кўзи Раънога тушиб қолганини онглади. Гулхандан ўттуз кадамча нарига бориб тўхтаган «бесақал»га кўз қирини ташлади.

– Зиёфатда эдик, дахбоши.

– Ҳа-а-а-а, менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетапсиз, тақсир?

Анвар қўлини яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тарафка бир кадам бости.

– Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

– Муборак, муборак.

Анвар қутлуғ айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг хурмати учун кўзгалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли кадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

– Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар хиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қоқди:

– Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

– Етаёздиқми, қаерга борамиз?

– Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно олдинга тушиб кетди, узоққина сўзсиз борғандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

– Ўзлари яхши одамларми?

– Яхши, яхши, – деди Анвар ва ўн кадам чамаси индамай борди. – Сен уй эгасидан қочиб ўлтурма, ўзи меним оғам... Тузукми, Раъно?

– Хўб.

Яна бир оз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар. Султонаlining дарбозасига еткунча иккиси ҳам оғиз очиб гапиришмадилар.

ДЎСТЛИҚ «КАРОМАТИ»

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўккузи йиғилган эдилар. Шу кутиш асноси эшикда ҳовлиқиб Султонали кўринди. Қора бармоғи билан хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига имлаб, орқасига қайтди. Абдурауф тунқотар ажабланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб турган Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, кўли билан тунқотарни ўз ёнига чақирди. Тунқотар маҳсичан оёғини ерга босиб Султонаlining ёнига келди.

– Хўш?

Султонали бошини икки елкасига ирғатиб, лабини тишлаб олди.

– Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

– Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоғи остига энгашти ва ярим товуш ичида деди:

– Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйроқ тушуриб, Султонаlining афтига эгри қаради:

– Масалан?

– Мирзо Анвар уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда кўниб юрар эди,– деди Султонали ва сўз ораси уёқ-буёққа қараб қўйди. – Чамаси устозига бир хиёнат

қилғандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампадохнинг ҳам бетларига оёқ кўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ётқан меҳмоним ва дўсти кадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унуткан бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўқуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётганим-да, бек ака.

Тунқотарнинг кўзи кинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

– Падарлаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда?

– Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Жанобнинг раъйларини билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозирок қўлга олиш керак-да.

– Бўлмаса-чи, – деди тунқотар елкасини қисиб, – мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар хузури хоска кириш учун шошилди. Султонали хоннинг «ҳаққи намагини» бенуқсон адо қилиб, хотиржам девонга қайтди. Анварнинг энг содиқ кишининг охирғи «кармати» ниҳоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёнига келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёғини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

– Марҳамат?

– Ушлашка буюрдилар.

– Айни каромат, – деди Султонали. – Иккисини ҳам албатта?

– Албатта.

Ёниға тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушти. Ташқи дарбоза ёниға қантарилған отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озғина юрғандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озғина кейинда қолсалар, отлиқ тунқотар тез юришга қистар эди. Шу йўсун ҳаллослашиб узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бир оз сусланиб, ўзидан ўн от адими йирокда борған тунқотарни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чама-си елгандан сўнг, Султоналининг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

– Ўша кўриниб турған дарбоза... Озғина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борған тунқотар отнинг жила-вини тортди.

– Нима учун?

– Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъкул бўлмасми?

– Маъкул, маъкул.

– Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидағи дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам лангиллаб очилған, ичкари тарафдан хотин ва эр кишининг сўзлашқан товушлари эшитилар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовуллардан бирининг қўлига берди:

– Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на хотин ва на эркак кишини чиқармайсан, – деди тунқотар. – Сиз йигитлар, мени орқамдан кирингиз, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боғлангиз.

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт кадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшитди.

– Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

– Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, – деди ичдан тунқотар.

– Вой шўрим курсин!..

– Албатта шўринг қуруйди, моча!.. – деди тунқотар.

Тунқотар, йигитларга «орқамдан» ишоратини қилиб, бирдан сахнга чиқди... Сахннинг ўртасида қўлида бир қоғоз ушлаб, бошини қуйи солган Солиҳ махдум турар эди. Махдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалган эдилар. Тунқотар ва ясовулларнинг шапраси билан ҳамма чўчиб кетди. Махдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

– Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқотар шошиб, олпонг-толпонг махдумнинг ёнига келиб етди.

– Нима гап?

Махдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиғлади:

– Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, ғазабка сазовор бўлдим... Эрталаб уйғонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима у ён-бу ён югуриб турғанимизда, мирзо Султоналиникидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсак, бир онда...

– Хўш, хўш?

– Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан ғайри асар топмадик... Эвоҳ!..

Хотинларнинг биридан йиғи товши эшитилди. Тунқотар махдумнинг қўлидағи хатни юлққандек ўз қўлига олди.

«Иззатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизникида туришини хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса, хотинингизнинг Раънога бузуқ қиз билан қилган каби муомаласи яна бизни хавотирга туширди. Шуларга мабни¹ алдаган каби сизни ўрдага жўнатишиқса, сиздан сўнг уйингиздан кетишика мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топиши қийин экан. Сизга ҳарчанд: «Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, олампаҳоққа қилган бу хиёнатим ёлғиз ўз тарафимдан содир бўлган жиноят эмас», десам ҳам, сиз «Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан» дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош мунишийликдан ҳам кечиб турганимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжисмайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлик, бу қадар риоясизлигингиз кишига қаттиғ таъсир қиладир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошига ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..

Аддои дўстингиз Анвар».

– Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қиғур! – деди заҳарханда ичида тунқотар ва хатни буклаб ёнига

¹ М а б н и – биноан.

солди. – Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб беринглар-чи!

Хотинлардан бири ичкарига кўзғалди. Рузвон йўлакда турган бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёнига келди.

– Сиз шундамисиз, янга?

– Ҳа, айланай.

– Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

– Уч кундан бери мирзо Анвар отлиғ йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб турар эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб мирзонгиздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақирғали яна вақт эмас; мирзонгиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи эрталабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татиғини бергучилар топилар-ку, ахир дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: «Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади», деган эмиш. Мирзонгиз шошиб ўрдага кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан сандалда ўлтурган қиз уйдан чикди, мен ташқарига чикқуси келдим, деб бепарво ўлтурабериппан, айланай... Шу чикқани билан қайтиб кирмади-қўйди. Кўнглим ғаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турган жойимга келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўған гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб маҳдумнинг ёнида турган кишиларга яқин келди.

– Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

– Биз... биз мирзо Султоналининг кўшнилари бўламиз.

– Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг қарих¹ бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

– Мен кўчада эдим, – деди бириси қўрқа-писа, – уёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиғлашқанга мирзонинг уйида бир гап бўлганми, деб.

– Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи?

– Мен ҳам мирзо Султоналига кўшни бўламан, – деди иккинчи киши: буниси ўзига бир оз тетикроқ эди. – Бироқ мен, сизларнинг гапларингизни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб туриппан-да.

– Нимага ҳайрон бўласан?

– Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борганида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

– Ёлғизмиди?

– Ёлғиз-ку эмас эди, бироқ ёнидағиси аёл эмас, дўндиккина бир бесақал эди.

Тунқотар кўшнининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

– Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака, – деди у ёқдан Рузвон. – Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди.

– Ўб, падарлаънат! – деб юборди тунқотар.

Устига тоғ ағдарилган махдум бошини яна қуйи-роққа солиб, хўнгир-хўнгир йиғлади.

– Бўлар иш бўлган... – деди тунқотар атрофига хитобан, – улар-ку, албатта, қўлга тушиб жазосини топар,

¹ К а р и х – ёқимсиз, хунук.

бирок жанобнинг шаънларига жуда оғир гап. Биноан алайх, шу ердаги сирга воқиф бўлганларнинг вазифаси бу ҳодисани кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: «Албатта, албатта!» деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар махдумнинг ёнига келди.

– Сизда гуноҳ йўқ, бирок қиз ўсдиришни билмас экансиз.

– Бандамиз, бандамиз, – деб йиғлади махдум. – Илоҳи жувонмарг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири бўлган Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. Тарбузи қўлтуғидан тушкан тунқотар ясовулларнинг олдига тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа миниб, жилавини қўйди. Султонали яширинган дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

– Мирзо Султонали, чикинг. Қочқан, падарлаънатлар!

Султонали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

– А, чинми?

– Қочқан, – деди тунқотар хатни Султоналига узатиб. – Ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрса тишимиз керак...

...Султонали шу ҳодисанинг иккинчи куни хонга қилган садоқатининг самарасини ҳам кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид ҳужраси яна обод, катта шамни тоқчага қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъюс, бир-бирига ёнма-ён ўлтурғучи икки муфти қўлларини оловга товлар эдилар. Ҳужранинг тўрдаги тоқчасига

беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ тахида – «Шарҳи мулло Жомий», «Ақоиди маъалҳавоший», «Ҳикматул-айн», «Алвиқоя», «Си-яри шариф» каби сўзлар ёзилган эди. Кун ботиш тоқча девориға гул равишида туширилган дуо ёки шунинг каби муқаддас калималар ёзиғлиқ бир қоғоз ёпиштирилган. Сирлар билан турланган қозикларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илинган эди.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўрагини шишириб нафас олди.

– Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини ирғатиб қўйди.

– «Суйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлғай», – деб давом этди муфти. – Улуламир кадрношунос бўлгандан сўнг қийин экан. Шу окпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан беҳроқ.

– Сабр қилинг, домла, сабр: «Инналлоҳа маъассо-бирин»¹.

– Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтанни ўқуғандан сўнг таҳорат янгилаб юрғучи мулла Абдурахмон ҳужра эшигида кўринди. Кичкина ховонча бошидағи оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни ҳиндиларнинг савдогари қиёфатига қўйган эди. Мулла Абдурахмон ичкари кириб, қозикдағи саллани оқ тўппи устидан кийди.

– Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

– Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдурахмон танча ёниға келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

¹ Аллоҳ сабр қилғучилар билан биргадир (Оят) (муал.).

– Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

– Қочириш бўлса, қочирдик ва лекин қордан қутулиб ёмғурға тутилдик, мулла Абдурахмон.

– Мен эшитдим.

– Куллу явмин батар¹ – буниси ундан ҳам қабихрок бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдурахмон, – деди муфти. – Кеча бизниқига йўқлаб борган экансиз, Сиз кетибсиз, мен келибман-да, кўб афсус қилдим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан суҳбатлашиб қайтайлик, деган ниятда...

– Қуллик, таксир, қуллик, – деб мулла Абдурахмон қимирлаб ўлтурди. – Мен Анвар билан Султонали можаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшитдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун жанобингизнинг хизма-тингизга борганим эди... Хўш, ҳаводис нима?

– Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ.

Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминқираб, ҳаводисдан² саҳифа очди:

– Ҳаводис шулки, Анвар борасиға сизнинг олған нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандин ҳам зиёдроқ самарага эришкан, яъни мағрур гўдагимиз қизни олиб қочқан...

Мулла Абдурахмон ҳакимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

– Чамаси, нисфи шаб-ярим кеча асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига келган. Султонали тонг отқунча икки гўдакнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлатиб чикқан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдаға югуриб келган; воқеани тунқотарға сўз-

¹ Куллу явмин батар – кундан-кун баттар.

² Ҳаводис – ҳодисалар, воқеалар.

лаб, тунқотар хонға йўлиқиб, хоннинг буйруғи билан ёнларига ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшук йўк, улар жойида Султоналига аталган бир сабнома¹ бор... Чамаси, Султонали аблахлик қилиб, Анварни бад олдириб қўйган ва тонг вақти, улар уйкуда экан чоқда ғойиб бўлиб, яна шубҳани ортдирган бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб бералмаса ҳам, баҳарҳол хонға яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдурахмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

– Мирзо Боисдан ҳам шу маолни² эшиткан эдим, – деди ниҳоят. – Жанобларнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бир оз шубҳа қиламан...

– Яъни, масалан?

Абдурахмон қўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

– Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўюнидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардин махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсак, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга «қарға қарғанинг кўзини чўқур эканми?» деган савол келадир; жаноблар шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳқа қараб қўйди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

– Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин, – деди муфти. – Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид³ эмас.

¹ С а б н о м а – сўкиб, таҳқир қилиб ёзилган хат (*муал.*).

² М а о л – мазмун, маъно.

³ Б а ъ и д – узок.

– Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найранг-ни қилса мумкин эмасми, домла? – деб кулди Абдурахмон. – Масалан, хон олмоқчи бўлган қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайдир, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилган бўлса, яна тўғриси, шу ҳийлани Султоналининг амнияти талаб қилган бўлса, сиз билан мен ғайраз қандай мантиққа суяна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдурахмоннинг ёнига келиб, орқасини қокди:

– Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Сени тукқан онанга ва ўқутган устозинга раҳмат.

Абдурахмон ерга қараган ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб ўз жойига ўлтурди.

– Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизга асло келмабти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтурғучи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловга иситди.

– Мен шу андишани ҳам қилган эдим, – деди бир оздан кейин Калоншоҳ, – лекин ақлим бовар қилмаган эди ва ҳозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

– Сабаб?

– Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмағанда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонга қаробат¹ ҳосил қилиш учун аздаҳидил Анварнинг қасдиға тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки баҳс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши

¹ Қ а р о б а т – яқинлик.

чиқиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолган Шаҳодат муфти бош чайқади.

– Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юкоридағи сўзини такрорлади:

– Бачи маъни янглишамиз? Мулла Абдурахмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлик юзасидан Анварни қочириб юборғанда ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам, парвосиз, гўё мушоқабада¹ ўлтурғучи мулла Абдурахмон яна илжайиб бош кўтарди.

– Султоналининг Анвар билан ати-қатилиғи ўрдада ҳар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида турган Анварнинг хиёнати тўғрисида Султонали ўзини тағофулға солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча қушни урғанлар, масалан, жанобга Султоналининг садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик вазифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

– Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмағанда ҳам Султоналини на хон ва на биз айблай олар эдик.

– Хўш?

– Хўш-пўши йўқ, – деди қизишиб қолган Калоншоҳ, – биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръан шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш керак... Хах-хах-хах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам

¹ Мур о қ а б а – мушоҳада қилиш.

уларнинг маслаҳати устида бўлмагансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, «шаръан сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука» таҳқири билан мулла Абдурахмон ҳам бўзариб олди.

– Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръан исботка буюрилмаган. Ҳоказо, ўзингиз айтканча, гўё маснад¹ учун жон отиб юрган Султоналининг зоҳир² ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайди.

– Шунинг каби, сизникига ҳам вусук³ йўқ.

– Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдурахмоннинг сўзини бўлиб, орага тушди:

– Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиғи устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб қолган Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озғина ёришди.

– Ана бу бошқа масала, – деди, – мулла Абдурахмон-нинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирамай, унга фақат бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат⁴, деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишка шошилди. Чунки Абдурахмон яна бир илжайиб икки оғиз сўз айтса Калоншоҳнинг оғзини тикиш оғир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

¹ М а с н а д – мартаба.

² З о ҳ и р – ошкора, очиқ.

³ В у с у к – ишонч.

⁴ М а ҳ з и ҳ а қ и қ а т – фақат тўғри гап.

– Халос, халос, – деди муфти, – менда воқиъ ҳолоғи фарах¹ ҳам фақат шунинг устида, йўкса, илми ғайбни² ким билибдир. Аммо мулла Абдурахмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш³ сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва «ҳалли қандай» деб ёвошқина сўраб ҳам қўйди.

– Ҳалли осон, жуда осон, – деди муфти. – Биз мулла Абдурахмоннинг мулоҳазаси айна билан жанобга бир ариза ёзамиз, холос.

Мулла Абдурахмон намойишкор Калоншоҳқа қараб, ўнг қўли билан манглайини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмағандек қилиб бош чайқади.

– Хон Султоналининг садоқатига қаноат ҳосил қилган, яна шу ҳолда бу аризага ишонадирми?

– Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир, – деди муфти, – хайр, Султоналига эътимод қўйган ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар; бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдурахмон?

Абдурахмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош ирғатди.

– Аризамиз ўрунласа кўб яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз, – деди Калоншоҳ.

– Нима учун? – деб сўради муфти.

– Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

¹ М е н д а в о қ и ъ ҳ о л о ғ и ф а р а х – мендаги ҳалиги хурсандлик.

² И л м и ғ а й б – ғойибни билиш, келажакда бўладиган воқеани олдиндан билиш. Бу хусусият фақат Аллоҳга хосдир.

³ С и ф о р и ш – меҳрибонлик, хурмат.

– Йўқ, – деди муфти. – Биз ариза остига имзо кўймаймиз, Калоншоҳ.

– Имзосиз ариза муътамад¹ бўлмас.

– Муътамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнавъ шу эҳтимолни хоннинг қулоғига еткарсак бас-да, Калоншоҳ.

– Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

– Бу осон, сиз бунисидан хотиржам бўлинг, Калоншоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа роғиб² бўлди. Аризининг шу мажлисда, мулла Абдурахмон ҳузурда ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўлтурди.

ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмғур савалағандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлик тор кўчанинг муюшида турган бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.

– Ким?

– Мен, очинг.

– Сафармисан?

– Ҳа.

Эшик занжири «ширк» этиб кўтарилди. Ёмғурда бўккан Сафар ўзини торғина, олди очиқ йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

– Тинчликми?

– Тинчлик, – деди эшик очқан кампир. – Нега кеч колдинг, Сафар?

– Ёмғурни кўрмайсизми...

¹ М у ъ т а м а д – ишончли.

² Р о ғ и б – мойил.

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт бўйра эни катта-лигида ости бир қаричкина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқчасида қора чароғ сасиб ёна-дир. Сандалнинг бир чеккасида ғўза суғуриб ўлтурғучи бир кекса кўр киши қўлидаги ғўза пўчоқ ва суғурған пахтаси билан бошини баланд кўтариб ҳавлидаги сўзга кулоқ солиб турадир. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли билан яширған, хотинми, қизми – ўлтурибди, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чиқарилған пахта орасида чиғириқ кўринадир...

– Ойим қизим бизни жудаям уялтирди, Сафар, – деб сўзланди кампир. – Шунча қайтарсақ ҳам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида ғўза суғуришади.

– Синглим зериккандир-да, опа, – деди Сафар. – Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

– Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдиға кирако, ёмғурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширғучиға қарамасликқа тиришиб, даромади айвондан бўлған хужра эшигига чиқди.

– Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

– Ҳа, ҳа, – деди кўр киши, – қизимнинг ўзиям ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади, асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

– Бали, бали.

Сафар хужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чароғ қўйиб, олдиға китоб ёзған Анвар Сафар бўзчининг истиқболиға қўзғалди.

– Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун ке-

чикдим-а. Мендан хафа бўлган чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб¹ қолди...

– Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлгансиз.

– Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам, – деди Сафар чопонини ешиб. – Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ёр-дўстдан сизга салом, мирза оғайнингиз хотиржам мирзабошилиқни қилаяпти... Мен бўлсам, сенга бали, устозингга бали, деб юрибпан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёнига ўлтуриб, маҳсисининг қўнжидан бир қоғоз олди. Анвар қоғозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозикда осилган чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

– Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

– Ҳамма вақт кайиб қоғансиз-да, мирзам, – деди Сафар ва устига ёпилган беқасам чопоннинг астар-аврасини текширди. – Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука, деб сиқилинқиради.

Анвар ўлтурар экан, эътиборсиз қўл силқди ва сандал устидан хатни олиб очди:

«Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар гамгин, явми саодат² яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ³ устига ҳар рўз ҳар ранг⁴ жавр тугдирса ҳам, ба ҳамаҳол⁵ лайли залиманинг⁶ явми навираси⁷, риёзати қавиянинг⁸, ажри ази-

¹ Н а в қ а с л а н и ш – ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалга чалиниш.

² Я в м и с а о д а т – саодатли кунлар.

³ А ҳ л и с а л о ҳ – тўғри кишилар.

⁴ Р а н г – турли.

⁵ Б а ҳ а м а ҳ о л – ҳамиша.

⁶ Л а й л и з а л и м а – қора тун.

⁷ Я в м и н а в и р а – нурли кун.

⁸ Р и ё з а т и қ а в и я – катта машаққат.

маси¹ бордир. Жаноби сарвари коинот², мушириклар³ шарридин⁴ сақланмоқ учун ўзларини гор паноҳига олган эрдиларким⁵, бу амсолингиз⁶ каби уммати ҳақиқийларга⁷ суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин⁸ арзи ихлос⁹ шудирким, барча тадбирларимиз шоҳи мажнунга¹⁰ ва ғайри ашқиёга¹¹ баайни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзган мулоҳазаларим хаёлдан ҳақиқатка ошмоқда. Каминага хоннинг эътимоди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоқлашмоқдадир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлганга ўхшайдирлар, маъахозо¹² очиқ сўзлашка ҳеч кимда ҳад йўқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашка махфий буйруқлар берилди, дарбоза беклари ёнига хуфиялар юборилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушбу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавкуф¹³ қўйишидир. Хизматингизга Сафарбой билан ушбу хатни озгина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлигини бўлиб, маълумин-

¹ А ж р и а з и м а – улуғ мукофот.

² Ж а н о б и с а р в а р и к о и н о т – Пайғамбар.

³ М у ш р и к – Аллоҳга ишонмовчи, будпараст.

⁴ Ш а р р – ёмонлик, гуноҳ иш.

⁵ Муҳаммад Пайғамбар исломни ошкора тарғиб этаётган даврида Макка муширикларининг таъқибидан Мадина шаҳрига қочиб, Абу Бакр ва бошқа саҳобалар билан бирга йўлда ғорга яшириниб жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қияпти.

⁶ А м с о л – мисол.

⁷ У м м а т и ҳ а қ и қ и й – Пайғамбар йўлидан борганлар.

⁸ Д ў с т и х о с – яқин дўст.

⁹ А р з и и х л о с – самимий арз.

¹⁰ Ш о ҳ и м а ж н у н – ошиқ хон.

¹¹ Ғ а й р и а ш қ и ё – ўзга золимлар.

¹² М аъ а х о з о – шу билан бирга.

¹³ М а в к у ф – тўхтатиш.

гиздир, Сафарбойнинг табиатида андак бебоклик¹ ва лоқайдлик бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни² унинг аёли воситасида қилсамми, деган андишадаман. Зеро, аёл киши, ба ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир³. Зинҳор ба садди⁴ зинҳор, ҳамсоялардин хотиржам бўлинмасин. Соний – сизга тегишлик ғариба⁵ хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсам, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтирибдир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фаргона кийимида бўлмаган бу йигитларни ариза ёздирғали келганми, деб ўйладим. Салом-аликдин сўнг уларни меҳмонхонага олиб кирдим. Истифҳоми⁶ сабаби таширфдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдин эшитдингиз, мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Опамдин эшитдим, ўзим мирзо Анварнинг оғаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажжубда қолдим; зеро, оғангиз борлигини сиздин эшитмаган эдим. Ўткан хатимда ёзганимча, бу йигитка ҳам опангизга берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бир мунча ёлгон аралаштириб сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус чекти, ўн йиллардин бери Қўқонда бўлмаганлигини, бухоролик бир саркарда эшигида хизмат қилганлигини, қариндошларини кўриш учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта оғасини тополмаганини, ундан Қўқонга

¹ Б е б о к л и к – 1. Ҳайиқмаслик; 2. Мулоҳазасизлик.

² М у х о б а р о т и д и г а р – бундан кейинги ёзишма, алоқа.

³ М у н ҳ а с и р – боғлик.

⁴ С а д – юз.

⁵ Ғ а р и б а – ажаб, таажжубли.

⁶ И с т и ф ҳ о м – сўраб билиш.

Ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолганини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил¹ бўлиб, кўнгил кўтардим. Огангиз бўлмишининг ёнидаги йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишисига ўхшамайдирлар. Булар огангиз бўлмишининг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилгали келган эмишлар. Сизга оғалиқ даъво қилгучининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатиб бўлмади. Сиз кечаги мактубингизда меним сармуний тайинланишимдан ташвишланиб, орада муфтилар, Абдурахмонлар бор, сизга бирар заҳмат етарми, деган андишани ёзибсиз. Воқеан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, «садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин гайри мавсуқроқ² киши топилмади, баъдаз сармунийлик менга ҳавола қилинди, холос». Ўткан хатимда ёзганимдек, бу «марҳамат»дан бош тортишқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсам, сизни тўтиб беришқа бўлган ҳаракатимнинг сохталиги очилиш эҳтимоли бор эди. Чунки хонга садоқат бизнинг «одамлар» фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонга «садоқатлик қул» эканман, бу «садоқат» замирида бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳалоғи «садоқатимга» қурбон қилиб, эвазига сармунийлик маснадини олишимдир. Башарти шу маснаддин бош тортсам, менга ишончсизлик туғулиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўғрисида сиз ташвиш чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тағйири³ мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалиқ заҳмат

¹ З о й и л – йўқолмок, аримок.

² М а в с у қ – ишончли.

³ Т а ғ й и р – ўзгартиш.

чекмайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглимиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат «ҳадя» ларнигина қайтариб олдилар. Охирги сўзим яна эҳтиётлик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Аллои мирзо Султонали»

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турган қора чароққа тутиб, куйдирди.

- Эҳтиёт керак-а, Сафар ака?
- Албатта, мирзам, албатта.
- Бу кеч қоласизми, кетасизми?
- Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

- Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан, – деди ва тоқчадан сиёқ-қалам олди. – Исидингизми, Сафар ака?
- Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

* * *

... Биз ўткан 51-фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида кўйиб, 52-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолган бир неча аҳволни ҳозир айтиб кетмасак, мухтарам ўқуғучиға Султонали масаласи бир оз онглашилмай қоладирган кўринди. Шундоғки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлиғиға яна бир қарра амалда қаноат ҳосил қилганидек, уларнинг истиқболини қоронғилиқда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, «дўстинг учун қон ют» мақолидаги каби, уларни қаҳрамонликда

табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина кайғириб қолмай – чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди – аммо икки ўртада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлган Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдурахмонга илҳом бўлганидек, Анвар тинчкина Раънони ёнига олиб қочса албатта Султонали ушланар эди. Мулла Абдурахмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналининг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ махдумнинг уйи билан қилинган китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдурахмонларнинг Султоналига кучлик адоватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб, фикр сўраганида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлик тақозоси ҳар қандай оғирлик қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошингга тоғ йиқилиш эҳтимоли бўлганда ҳам турган жойингдан силжимасликдир – Султонали шу эски қонун тобиъларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балога қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим топиб, ўқуғучига маълум йўлларни, Султоналига таклиф қилди. Табиий, ул кўнди. Шу йўсун эртага ўйналатурган томошага Султоналининг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто ярим кечада кўшни Каримбой ҳам уйқудан уйғотилиб, бир тилло баробарига ёлғон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойнинг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Солиҳ махдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кечқурун Тойир акани Сафар бўзчиға юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ, ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб кел-

ди, воқеани эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четроғида бўлган язнасининг уйини жўплади. Дарҳол язнаси, яъни опасининг уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раънони элтиб жойлаштирдиким, қолғани ўқуғичимизга маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинлариға шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналининг сармунший белгиланишидан онглаймиз.

* * *

«Қирр-қирр» хат ёзиб борған Анвар, савоғич қалам учини сочиға суйкаб, қаламга ёпишқан лос қилчиғини тушураб экан, Сафар бўзчиға юз ўгирди:

– Мундан сўнғи келишингизда мирзо Султонали ёнингизға бир киши кўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним оғам бўладир, хўбми?

– Хўб, мирзам, хўб. Мирза оғайнингизға шуни то-йинлаб битсангиз бўлди-да.

– Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувға каради, Сафар бўзчи сандал кўр-пасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмғур тинаёзиб, кучлик шамол кўзгалған, ёмғур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиғ тушураб, дарича тирқишидан кирган шамол билан қора чароғ чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чиғириғидан ғижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби хужрага эшитилиб турар эди.

БАРИМТА

Кун чошқоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олаговирини бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч

нафар йигит хануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турған тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошиға биттадан шапарак кир ёстик қўйиб, остиға яланқават тақир кўрпача ёзған ва устиға гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда бахузур хуррак отиб ухлаған бу уч йигит мусофирга ўхшар эдилар. Улар шу йўсун рохат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёниға ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшини қўйиб, бақириб юборди: «Тўхта, ҳовв Наврўзқул!»

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқан чувак бир йигит сўчиб, бошини кўтарди, уйқулик кўз билан атрофига қарағандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётғучиға кўзи тушиб, ёнидағи йигитни туртди:

– Тур, Шариф, тур, пешин бўлубту.

Иккинчи йигит кўзини очди:

– Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.

– Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.

Шарифбой ёстикдан бурилиб, ёнидағи учунчи йигитка қаради:

– Палаънат, қачон келган экан?

– Ким билсин.... Инисини бо учратдимикин? Қани, уйғот-чи, палаънатини.

Шарифбой ётқан жойидан қўлини узатиб, Қобилбойнинг муртидан тортди, Қобилбой ғингишиб уйғонди:

– Тек ёт, Шариф.

– Инингга йўликдинг-чи?

– Йўликдим, икавингга салом айтди, – деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўгуриб олди. – Бир оз тинч қўй, ухлайман.

– Эби, эби, – деди Раҳим, – буродаринг аҳволини гапур-да, ахи. Бар падали уйқуки, пешинга чиқин¹

¹ Ч и к и н – ...гача.

бўлса; кўчага бўлиб ёткан тўпалангни гўшингга ила-
санми?

– Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.

– Қорунни тўйғузиб, сўғун ухла акун¹, қорунлар
ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қаерга қиламиз,
Шариф?

– Чойхонага қиламиз.

– Қани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шундай чикин
ётма, палаънатинг бо ухлаб кетдимми?

Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун бел-
боғини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга
сочишиб тушти.

– Ўхў, ўхў, сабил, – деди Раҳим пулларни териб. –
Худо буларни ҳам кўб кўрди чоғи, акун, Қўқонинг биз-
га тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қо-
ламиз чоғи, Шариф?

– Қобелбойнинг Қўқонжониға лаънат, – деди Ша-
риф, – лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга би-
рон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нар хар Қобелнинг
устига минамиз.

Буларнинг вақирлашиға уйқуси ўчиб кеткан Қобил,
тўнғур-тўнғур бир нарсаларни сўзлаб, ёстикдан боши-
ни кўтарди.

– Чумчукдек чирқиллашдинглар-да, тожиклар, –
деди Қобил. – Ишсиз қолган бўлсаларинг, Тошкандга
кетамиз.

– Ана-ана, яна топди гавни, – деди Раҳим. – Вал-
дир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бориш
учун пул кани?

– Пул топилади.

– Пул топилади? – деб кулди Раҳим, – бу бепадар
бойбаччангизни кара, Шарифбой.

¹ А к у н (акун) – энди.

– Пул топилади, – деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтагига кўл солди. – Паст одамларсан-да: биринг темирчиниг ўғли, иккинчинг шустагарнинг¹ боласи...

– Вой-вой, – деди Раҳим, – назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўллем!

Қобилбой чўнтагидан бир нарса олиб, уларнинг оёғи остига ташлади ва ўзи оғзини катта очиб, ҳамёна торгди.

– Ана пул, керак бўлса ол, сендек ифлосларни бир йил боқади.

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остига икки тилло келиб тушти, улар бир олтинларға ва бир Қобилбойға қараб қолдилар.

– Эби, кимни ўлдурдинг?

– Ота касбим одам ўлдириш эмас.

– Иниси берган, – деди Шариф. – Қани, ининг билан кўришдингми, Қобел?

– Кўришдим.

– Одами нағз бўлган?

– Одами нағз.

– Акун шу қочиб ёта берайкан-да, – деди Раҳим. – Бирон чора боқсин-да, айтмадинг-чи, ахи?

– Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмакчи бўлдик.

– Бале-бале! – деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти. – Тошканд кетамиз дегани тексиз² эмас экан-да, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўрусингни ҳам бир кўрайлик³.

¹ Ш у с т а г а р – мато оҳорловчи.

² Т е к с и з – бекор.

³ Шу вақтларда Тошканд ўрус кўлида эканлиги унутилмасин (муал.).

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилға узатти:

– Ма, тиллонгни киссангга тик, Қобел.

Қобил олмади.

– Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

– Аччиғингни кўй, ахи, биз сенга даҳанаки айтдик-да.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

– Олмайсанми, палаънат?

– Ўзларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.

– Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?

– Тушунмаган одамларсан-да, – деди Қобил. – Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

– Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг оғзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

– Сан отанг ўғли эмассан, агар отанг ўғли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор¹ қилганда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб кўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўконжонингни кўтариб оғзингга урайдик, мурунингдин мағзи саринг оқиб тусайди!

Қобил бир нарса деб тўнғиллади.

– Э, тўнғиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чикса, оғзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмайди, ба Худо!

Улар шу ҳангаманинг устида эдиларким, Чорсудаги шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқириқ эши-

¹ Н и с о р – сочиш.

тилди: бозор ола-ғовири бирдан кесилиб, бу учави ҳам ташқариға қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й-й...

– Бозор аро йиғилишиб гул терганлар!
Қасам ёдлаб, подшоға сўз берганлар!
Мирзо Анвар отлиғ элга маълум киши,
Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.
Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.
Бундин андак подшоға озор етди.
Унинг дўсти Султонали номлиғ мирзо,
Бу қочишдан чекмақдадир беҳад изо.
Мирзо Анвар гуноҳига тойилди зор,
Халойикни тўхтатишдан мақсадим бор.
Эрта пешин асносида Султонали,
Орсиз Анвар гуноҳига ўлғай, бали.
Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар,
Ёки унинг дўсти ошносидин бирар.
Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,
Эрта пешин вақти, афсус, сўлар десин.
Имонлик кул нафси учун дўстин сотмас,
Гуноҳи йўқ ошносини ўтка отмас.
Қулоқ солған гуноҳсизнинг фарёдиға,
Дард қолмағай, етар ҳар вақт муродиға!

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом этди. Жарнинг давомида қулоғи тиккайиб, кўзи катта очилған Қобилбой сукутка кетди...

– Нега хомуш тўхтадинг, Қобел? Акун жарчинг нима деб вақирлайди?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

– Гапур, – деди Шариф. – Мирзо Анвар, осий Анвар, деяпти чоғи?

Қобил яна жавоб бермади.

– Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканлар-чи?

– Йўқ.

– Бўлмаса нега ундай чикин хомуш тўхтадинг?

– Энди тутмакчилар...

– Энди тутмакчилар? – деб заҳарханда қилди Раҳим. –

Дарди харинани тутади.

– Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзонинг уйига борган эдик-а.

– Ҳай.

– Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб баримта¹ ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Султоналини ўлдураб эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида ғазаб, нафрат ўти ёнди:

– Бу хон йўқ², бу даюс! – деди Раҳим. – Акун санинг лабингга кесакни ман суртай, ўртоғим Шарифни ўлдир? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи Худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бошига кийиб бақира бошлади.

– Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

– Секин-секин! – деди кўркувлиқ Қобил ва ўрнидан туриб кетди, – бир фойдаси борми, жинни!

– Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

– Қўй акун, даюсинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

¹ Б а р и м т а – гаров.

² Бу хон эмас... (муал.).

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриғи бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушунар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гарчи масаланинг ўзига тааллуқи бўлмағанда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкуниб, титраб дўконхонани бошига кўтаргандан кейин тинчиди, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнига келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

– Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз, Қобилбой, – деди яна кўзи олаланган Раҳим. – Даюсингни зиндони қаерга?

– Зиндонини нима қиласан?

– Ана ман бор, ана Шариф, ана сан, – деди Раҳим. – Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликка оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф кулимсиб, Раҳимга қаради.

– Э, сенга чи бало шуд?¹

– Ҳеч чи, – деди Раҳим. – Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўллуқ; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдими?

– Йўқ, қолайтикони йўқ, – деди кулиб Шариф.

– Дасташа гир, – деди Раҳим. Шариф билан Қобилга икки кўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган кўйи кўлларини бердилар. – Лафзатон якми?

– Як-як, Раҳим дав.

– Ҳазилаш нест?

– Нест.

– Тамом, – деди икки кўлини бўшатиб Раҳим. – Шуд.

Бу ахдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан

¹ Э, сенга нима бало бўлди?

каландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидаги бир каллапаз зўр бериб ёғлиқ хасипини махтар эди. Полос устидаги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узок сукутдан бош кўтарди.

– Меним бир неча ерларга боришим керак экан.

– Қаёнга?

– Кеча мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдиға.

– Нима учун?

– Балки Султоналининг қамалиши ёлғондир, агар чин бўлса, иним билан албатта кенгашиш керак. Ўрунсиз кучаниб қолмайлиқ-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош ирғатди.

– Ҳай, кет, – деди Раҳим. – Биз шу ерга бўламиз, ханжарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, палаънат.

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишдилар. Қобил дўкондан чиқди.

ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жасурроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига мағлуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамони Раънонинг жасорати, хонға қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлға солиши – ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқи таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизға ибратдир. Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна ҳиссиёти кўлида мағлуб эди.

Бу кеча Анвар оғаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Кўкон билан видолашиш оғир сезилмади.

Аммо, масала қатъий ҳал қилинғач, Раънода бир тарафдан кўркунч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат туғулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи биравнинг йўлагига туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиққан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина хужранинг сандалида қаршима-қарши ўлтурғучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

– Ҳиссиётка қаттиғ берилибсан, Раъно... Ҳар қадамингда сени бир фалокат кутади, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

– Паранжи ичида борган Раънони таниш учун ҳеч кимда қаромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

– Сен қочқан, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

– Ҳеч, ҳеч... Аямнинг қўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаган хотинлардан эмас, ҳеч.

– Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонайлик; яна ҳар ҳолда меним учун шу қасдиндан кечсанг нима бўлади, Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизок, соғлиғимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрнига бирдан йиғлади, анча вақт кўз ёшисини юзи орқалиқ тўкиб турди.

– Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

– Ҳай Раъно, Раъно, – деди Анвар. – Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкандда ўламиз, деб ўйлайсанми? Хайр, кўб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаган бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм неқадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан собитдир.

Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топи-лар, Раъно, масалан, аянгни Тошкандга чақирармиз ёки гапни бир оз эскиткандан сўнг Қўқонга ўзимиз келсак ҳам бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшисини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

– Хўб, йиғлама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлга чиқол-масмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорга чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечкурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаган йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўймоли билан кўз ёшисини қуритди. Анвар ўпка-лик илжайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, хужра девори кўча тарафдан уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига са-вол назари юбордилар...

– Бегона киши эмас, – деди бир оздан кейин Анвар. – Мен Сафар ака билан кундузи учун девор уришни шарт қилган эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно хужрадан чикди. Бирар дақиқадан кейин ҳав-ли саҳнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг қўнгли ғаш тортиб, келгучини Сафар ака бўлар деб ўйлади. Хужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири – Қобилбой билан Сафарбой кирди-лар. Анвар яна онглашилмовчилик ичида қолди, Сафар аканинг тинчсиз – ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб қўйган бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

– Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас, – деди товшини секинроқ чиқариб Анвар. – Биздан хабар топ-қанларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки кўлини қовуштириб
енглари ичига олди.

– Йўк...

– Султоналини қамаганларми? – деб яна сўради Анвар. – Қамаганлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

– Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдик-да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак остларида ҳаракат кўрилди.

– Зарари йўк, қутқарамиз... Қачон қамаганлар?

– Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшитдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

– Сиз кимдан эшитдингиз, ака?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар оғасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

– Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш қийинрок, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

– Агар биз унинг қамалган жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёғидан хотиржам бўлингиз.

– Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар¹ аксар ўрданинг ўзидаги овоққа қамалғучи эди.

– Ўрдаға кириш қийинми?

Анвар бош чайқади.

– Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда кўрғони остидан айланиб турадир.

¹ Ҳ а б с – маҳбус.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчиға қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

– Зиндонға қамаған бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

– Эби... Зиндонға қамашлари эҳтимолдан узок, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлғандек кўлини силтар эди.

– Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

– Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчиға юз ўгирди:

– Мирзонинг уйига бир киши юборсақ-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонға борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

– Маъкул, ука, маъкул.

– Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

– Бояғи андишамизни ҳам айтиб ўтайлик, – деди Қобилбой – Биз йўлда бир тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъкул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб икром бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

– Султонали ундай одам эмас, бундан хотиржам, – деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди... – Аммо Султоналининг хотини, тўғриси, бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни қутқараман, деб нодонлик қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржам бўлганини сўзлади.

– Жуда яхши қилинган, раҳмат... Ҳали унинг уйига киши юборсангиз, яна укдириш, хотиржам қилиш керак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача эрининг озод бўлишига шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алданса ҳам бўладир. Эрта билангача кутқарилса, хўб, кутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб кутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрингнинг яна жазо тортишига сабаб бўласан, дейилсин.

– Хўб, мирзам, хўб.

– Сизга яна бир хизмат, Сафар ака, – деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энггашиб олди. – Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

– Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб хужрадан чикди. Кўр киши зўр бериб ғўза суғурар, кампир чиғириқ чиқарар, Раъно эса, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал ёнида ўлтурар эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлининг чеккароғига бордилар.

– Эшитдингми, Раъно?

– Нимани?

– Уларнинг сўзини?

– Йўқ.

– Бизнинг бу ердалиғимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалган, иқроп қилса эҳтимол эмиш...

Раънонинг кўзи қавариб кетди.

– Аҳ?

– Кўркма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойга бораман. Йўл ҳозирлиғини кўриб би-

тиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас...
Сен бориб кийин.

– Ростданми?

– Ростдан, сен қўрқма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир
Султоналининг қамалишидан бошқа гап йўқ.

– Кийимларим ҳужрада...

– Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар ҳужрага кирди.

– Синглингиз ҳозир кийинади, – деди Анвар. – Бирга юриш яхши бўлмас, икавингиз бир оз илгариди, Раъно орқада борсин.

– Хўб.

– Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтан чоғи меним олдимга келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Анвар маънос эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиғ тикилган эди.

– Сиз кимникига борасиз?

– Менми, мен... мен шу яқиндағи биравникига.

– Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

– Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилғуси келмагандек уфлади. Кийиниб бўлиб паранжисини ҳам қўлига олди, Анвар ҳужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёнига имлади. Раъно келгач, Анвар уни қаттиғ кучоғлаб ўпди.

– Акам сенинг ёнингга мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

– Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ортиққа кўнмайман.

– Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Анвар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

– Бўлди... Улар кутишиб қолғандирлар.

Анвар уни бўшатди...

– Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ, йўқотиб кўярман.

Раъно бурчакдаги кийиз тахидан бир ҳамён олтинни олди.

– Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Яна шу ҳолда Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

– Шу икки тиллони холам билан отамга биттадан бериб кетаман?

– Бер, бер... Хайр энди, Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош ирғади ва шошиб хужрадан чикди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, хужрада қолган Анварнинг икки кўзи жик ёшқа тўлиб, кўкраги кучлик-кучлик силкинди ва гавдаси ўзига оғирлиқ қилғандек деворга бориб суянди...

ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи кулоқлариға ишонмағандек, Анварнинг яқинроғиға сурилди.

– Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бир оз орқасиға қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

– Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёғингиз билан... Йўқ, бу бўлмаган гап. Балки бу – хоннинг унга пўписасидир, шу хийла билан мақсадиға етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, кўйинг...

Анвар ҳамон бояғи вазиятда, кўзини бир нуктаға тикиб, сандал устидаги қоғозни оғаси яқинроғиға суриб кўйди...

– Башарти пўписа бўлмаса?.. – деди Анвар. – Хон пўписани билмайди, унинг ҳамма ҳаракати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қўлига берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

– Бу ақиллик гап эмас, ука...

– Мен энди шунга қарор берганман, – деди Анвар ўзгаришсиз. – Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямаслиққа менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтикди, хатни қўлига олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб ҳужрадан чиқа бошлади.

– Йўл бўлсин?

– Кетяппан.

– Хайр, кечирингиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

* * *

Кун қиёмга яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий тақаллуфида ҳаракатланар, бахмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқариға тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча муҳтарамларнинг чақ-чақи билан яна бошқача рух, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаған бир муҳтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар эткан ва юзидан ғолибият маъноси чакиллаб турған икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

– Унинг учун икки йўл, – дер эди Шаҳодат муфти, – ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

– Албатта шундай, – деб унинг сўзини тасдиқ қилар эди мулла Абдурахмон. – Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин.

– Яна қандай жазо? – деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ.

– Топиб беришни бўйнига олдим, бас, бу сўз Анварни қочирган ҳам ўзим, деган иқрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирамас эди.

– Топиб беришни бўйинга олмаслик, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қаерга кетганини билмаса, қандай қилсин? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидаги икки мухтарамни лом дедирмай кўйиб, чак-чак шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишка оширган мулла Калоншоҳ ғолиб ва мағрур, қўлидаги тахрирга қаради.

Шундай: шу соат ичида Султонани ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишига ишонмас; хоннинг олдига чақирилди – ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон ҳузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини қутқарадир, деган хаёлга ким ишонсин? Кеча жарчи кўй-гузарларни айланиб, Анварни инсофга чақирди, киши қониға қолмаслик фазилатини тараннум эттирди. Бирок, Анварнинг бундай «хамоқати»га ахлоқан сукут этиб, виждонан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуг жасорат бир неча дақиқаларғача зулм итларини сукут-

ка солди, уларни ишдан тўхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўлтурганлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борғанлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўткучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисиға етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва собит қадам зиналарга оёқ қўйиб, юқориға, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсағасидаги доимий ясовуллардан ўтиб, даҳлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида кўл қовуштириб турғучи Дарвеш ҳудайчи таажжуб ва ҳайрат ичида Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги «жаноб» ҳузурига кетди.

Тахтига така қилган Худоёр икки кўзи тўғрисиға икки жаллодни қўйиб, ёнидағи домла шоғовул, Турсун оталиқ ва ғайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

– Пушти паноҳо! – деди ҳудайчи, – хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи!

– Хиянатқаринғ ким?

– Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонғ-жалонғ бўлдилар.

– Келтир!

Ҳудайчи куллиқ қилиб, орқасиға қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка солиб, иккинчи танобийнинг бўсағасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонға таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг кипрак остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмағандек тамшаниб турди.

– Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош ирғатди.

– Иқрорман.

– Тузимни унутдинг!

– Тонмайман.

– Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш! – деди захарханда қилиб хон, – ўлудан ҳам қайтмайсан!

– Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман, – деди илжайиб Анвар. – Ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни кутқазиш учун келганман.

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр истеҳзолик кулди.

– Пусулмончилик қиғансан-да?

– Албатта, – деди Анвар, – бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмонлик билан ўлишни ўбдан билдим.

Бу жавоб Худоёрни кип-қизил туска қўйиб, манглайида терлар кўринди, ғазаб ўти аланга олди.

– Сенинг қиған ишинг пусулмончиликда борми, ит увли?

– Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлган қизга ҳам зўрлик қилиш борми, қиблаи олам.

– Чиқар буни, жаллод!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

– Ханжаримиз консираған!

Анвар бош чайқаб кулди.

– Гуноҳсизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблаи олам, – деди ва ўзини ташқариға торта бошлаған жаллодларни арслонларча силтаб юборди, – сизда адолат борми, жаноб?!

Кўркунч бу ҳайқирик Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва ҳудайчини Султоналини хо-

зирлашга буюрди. Кўзи қонланган Анвар икки қўлини ёнига ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳкорни адабсиз сўзлар билан сўкиб турғучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аёён назарида ҳар бир адабсизлигига Анвар тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётдан қўл ювғучидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солғучи унинг манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечгучига эса на подшоҳнинг қаҳри ва на жаҳаннамнинг қаъри фарқсиздир.

Кўб фурсат ўтмай ҳудайчининг орқасида Султонали кирди, хонга қарши тургучини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бир оз кейинда туриб хонга таъзим қилди.

– Сиз озод бўлдингиз, – деди хон, – девонга чиқиб ўз ишингизга қаранг!

Султонали ихтиёрсизча хон томонга букулиб олди... Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналига ён қаради:

– Меним қаршимга ишлаб, жанобга неқадар содик қолсангиз ҳам, садоқатингиз сизни нажотка чиқара олмади, билъакс, сиз ўйлаганча мен – инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасангиз бўлди, Султонали ака, – деди Анвар ва хонга ишорат қилди. – Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар.

Султонали орқасига қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинг қўлини орқасига боғлади, Анварнинг қўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонга қуллик қилди.

– Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар. Хон юзини четка ўгирди:

– Растага чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек таъзим адо қилди. Жаллод олдинга тушди, унинг орқа-

сидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар куроллик ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдага киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари чиқишида ҳам ўшандоғ парвосиз эди. Кўзи тушкан таниш ҳар кимса билан «Хайр, хўш» деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув ўчиб хушсиз каби ташки дарбоза ёнида турған Султнали билан ҳам алоҳида видолашди. Анварнинг қаршидағи маънога тушунган Султналининг юраги сув бўлиб окди ва хушсиз, хиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнашар эди. Қўлида яланғоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирған манфур жаллод орқасидан келгучи маҳкумга кўзи тушкан халқдан баъзиси жазо майдониға қараб оғилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда боғининг муюшида бир дор ва остиға қон оқизиш учун қазилған чуқурдан иборат эди. Дор остиға келиб етдилар. Бир онда дор атофига юзлаб йиғилған томошабин халқни ясовуллар четланишка буюрдилар. Халқ орқаға силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли ешилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумининг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовуллар ханжар яланғочлаб унинг теварагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракаат намоз ўқуди. Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлини боғлашқа бериб, атрофига бесаранжом аланғлади. Теваракни сириб олған халқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турған мулла Абдурахмонни кўрди. Анвар титради. Абдурахмон илжайди...

– Кулишка ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз, – деди Анвар. Бирдан ҳаммининг кўзи Абдурахмон-

га тушди. – Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос виждон билан ғолибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослиқ эмасми, тақсир?!

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турган «пешво»га киналик кўз билан тикилган эди... Жаллод қўли боғланган Анварни дор томонга олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўлтурди ва ханжарини яниб келган жаллодга қўли билан «озғина тўхтанг» ишоратини қилиб, Абдурахмон томонга кулди:

– Меним ҳолимни кўрингиз, домла, – деди Анвар кулган юзда, – қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доғлиқ қизил лолалар кўқарар... Нимадан бу? Бу – сизнинг каби тубанлар солган из...

Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини энггига яниб Анвар устига энггашти.

...Энггашти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурга йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турган ясовуллар ҳам кўкдаги ханжарлик қўлларини остга букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўлтуриб қолди. Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизландирилган ясовуллар гурр этиб турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсиди-

лар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларга беланган жаллод чуқурдан чиқишқа интилар эди...

* * *

Шу воқеадан икки кун сўнг ярим кеча вақти, Беш ариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидаги қўрғон девори остига тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса ой нурига қўрғон девори тўскун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўрғон девориға тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёниға чикқучи эмакляб юриб атрофни текширди, текширгучининг бетига ой нури сепилиб, таниш бир юз – Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қўрғон ташқариси кенг дарахтсиз қир, туманлик – хира ойдин ва узокдан бир неча туп яланғоч дарахтлар кўлагаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина куйида турған ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёниға чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда кўлида арқон кўтарган Султонали юқориға чикдилар. Султонали аста-секин кунгира ёниға келиб, остға қаради.

– Саккиз газ бор, – деди шивирлаб Султонали. – Келинг, Анвар...

Анварнинг қўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан кучоқлашиб кўришдилар... Сўнгра Анвар кунгира ёниға келиб, куйиға осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

– Етдим, – деган товуш келди куйидан ва бир оздан сўнг арқон ҳам бўшалди. – Тортинг...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонға боғланди.

– Арқонни қаттиғ ушлаб, оёгингизни деворға тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинг, синглим...

– Келин оймларға салом айтинг, сиз ҳам, амаки.

Раъно гоҳ чалғиб, гоҳ тўхтаб, куйиға силжиди: Ерга тушишка бир газ чамаси масофа қолғанда девор остида кутиб турған Анвар уни кўтариб олди.

– Қўйинг, ўзим тушаман.

– Тегимиз ариқ, лойға ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт кадам босди, Раънони «Туя тойди» ариғининг нариги чеккасига чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидағи арконни ешди, аркон девор устига томон соғилиб олди. Анвар яна кўрғон девори остиға юриб чикди ва секин юқорини чақирди.

– Султонали ака!

Кўрғон кунгирасидан Султоналининг кўлагаси куйиға энгашти.

– Эҳтиёт бўлингиз, Султонали ака, – деди Анвар. – Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикманг. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикрига туша кўрманг.

– Хотиржам, хотиржам.

Чунки Анварнинг кутилган кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинган эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ кўрган эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлга чиқмоқчи эди.

Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёниға ўтиб, охирғи мартаба хайрлашдилар.

– Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!

– Хайр, амакилар!

– Аллонинг паноҳига, Анвар!

– Сафаринглар бехатар бўлсин!

Кўрғон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиғлади. Анвар Раънони олдиға солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир кадам аранг ердан узилар эди. Йигирма кадам

чамаси борғач, Раънонинг кафши лойға тишлашиб оёғ узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

– Меним этигим бор, чимга чиккунча жим тур, – деди Анвар.

– Қўрғон устида... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўтгуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва қўрғон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларга «кетинг» деган каби кўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дарахт кўлагаси остидан икки отлик югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёнига келиб, отликдан бириси «тўп» этиб ерга тушти ва жилавни Анварга тўғрилаб турди.

– Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёғини чиқариб Раънони чақирди. Раъно – Анвар билан, Раҳим – Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна қўрғон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлга солди. Дарахт кўлагаси остида соябонлиқ араванинг шотисига такя қилган Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан кўниб, аравага – Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отига миниб, Қобилбой аравани йўлга солди. Икки отлиқ араванинг икки шотиси ёнига кириб кўзгалдилар. Тўғун¹ темири ердаги майда тошларга уруниб, шақ-шук товуш чиқара бошлади. Арава ва отлиқлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўғуннинг кучсиз-кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Битди.

1 Т ў ғ у н – ғилдиракнинг ташки гардиши.

МИРЗО АНВАРНИНГ КЕЙИНГИ ҲАЁТИ ТЎҒРИСИДА

Мен мирзо Анвар ҳикоясини марҳум отамдан эшиткан эдим. Мирзо Анвар Кўқондан қочиб келиб, уч-тўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга кўшни эмиш.

«Кўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг хавлисини ижарага олган эмиш», деган гап чиқиб қолди, – деб ҳикоя қилар эди чол. – Мен мирзо хабарини эшитсам ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, сўфи: «Ҳаммангизни Худоёрхоннинг мирзоси ифторга таклиф қилган», деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги кўшнининг уйига бордик. Бир уй ва айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилган, ўртада анвоъи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозеланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадик, мирзодан аҳвол сўрадик, тошкандлик бўлғумиз келди, деб кулди. Биз – тошкандликлар хуш кўрадирган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқариға чиқиб кетдилар. Биз нима воқеъ бўлғаниға тушунмадик. Орадан бир оз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йиғилиб иш фотиҳага тўхталган эдикким, домланинг олдиға бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдик. Хутба охириға етиб, мирзо Анвар-

га бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққиға дуо қилиб, тарқалишдик. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирар ҳафта ўтқач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдик, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладик ва шунда мирзонинг ўз оғзидан Худоёр билан кечкан можаросини эшитдик, таажжубландик ва минбаъд мирзога ихлосимиз ортди...»

Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг кўли етмайдирган Тошкандда (ўрус кўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларға мирзолик қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учунчи йилларида Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлик жониға теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқонға қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўтқач, Қўқондан келгучилар мирзонинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски «гуноҳи» учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд «афвнома» ҳам мулла Абдурахмонларнинг найранги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йиғиш учун Қўқон бордим, яшаган кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлган бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тарадудланиб, мирзонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришқа мажбур бўлдим.

*Абдулла Қодирий – Жулқунбой
Тошканд, 15 февраль
1928 йил.*

Адабий-бадиий нашр

Абдулла Қодирий

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

Роман

Ижодий гуруҳ:

Лазиз Тангриев (гуруҳ раҳбари), Илҳом Зойиров,
Минхожиддин Мирзо, Лукмон Бўрихон, Сирожиддин Рауф

Мухаррир *Ўткир Йўлдошев*

Бадий муҳаррир *Шухрат Мирфаёзов*

Техник муҳаррир *Екатерина Корягина*

Мусахҳих *Доно Тўйчиева*

Компьютерда саҳифаловчи *Бобур Тухтаров*

Нашриёт лицензия рақами АІ №154. 14.08.09.
2016 йил 9 февралда босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108^{1/32}. Times New Roman гарнитураси.
Офсет босма. 17,22 шартли босма тобоқ. 15,4 нашр тобоғи.
Адади 500 нусха. рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйида чоп этилди.
100128, Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz info@gglit.uz